

EMLEKPONTOK

mondd el, hogy tudjuk!

Új Magyarország Fejlesztési Terv **Mondd el, hogy tudjuk...**

Segédanyagok a kompetencia alapú, problémaorientált történelemoktatás elmélete és gyakorlata és az „Elbeszélte történelem – az oral history módszerének alkalmazása a történelemtanítás gyakorlatában” című pedagógus-továbbképzésekhez

Mondd el, hogy tudjuk...

Segédanyagok

***A kompetencia alapú, problémaorientált történelemoktatás
elmélete és gyakorlata***

és az

***Elbeszélt történelem – az oral history módszerének alkalmazása
a történelemtanítás gyakorlatában***

című pedagógus-továbbképzésekhez

Mondd el, hogy tudjuk...

Segédanyagok

A kompetencia alapú, problémaorientált történelemoktatás elmélete és gyakorlata
és az

Elbeszélt történelem – az oral history módszerének alkalmazása a történelemtanítás
gyakorlatában

című pedagógus-továbbképzésekhez

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

***XX. Század Intézet – Közép- és Kelet-európai Történelem és
Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2010.***

Szerzők:

I. fejezet

Hosszú Gyula, Knausz Imre

II. fejezet

Babarczy Eszter

III. és IV. fejezet

Vezető történészek: Horváth Miklós, Stark Tamás

A történész munkacsoport tagjai:

Halmy Kund, Máthé Áron, Stella Szonja

V. fejezet

Siry János

A történész munkacsoport anyagait lektorálta:

Gerő András

Az anyag összeállításában, szerkesztésében közreműködött:

Tallai Gábor, Tarcsa Zoltán, Schmidt Mária

**Az anyagot lektorálta és véleményezte az „Audiovizuális emlékgűjtés,
TÁMOP-3.2.9/08/1/A-2009-0002” kódszámú projekt szakmai felügyeletét ellátó**

Felsőoktatási Integrációs Testület:

Borhi László, Gerő András, Granasztói György, Hegyesiné Orsós Éva,

Juhász Pál, Láncki András, M. Kiss Sándor, Schmidt Mária

Felelős kiadó:

Schmidt Mária

A kötetet és a borítót tervezte:

Haragos Péter

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó: „Mondd el, hogy tudjuk!”	7
I. Az elbeszített történelem mint pedagógiai módszer	8
1. Történelem és emlékezet	8
1.1. Történelem és emlékezet – „rá kell döbbernünk, hogy szembeállítja őket minden”	8
1.2. Az emlékezeti narratíva szerepe egyén és csoport önazonosságának megalkotásában és megőrzésében	10
1.3. Nehézségek az emlékek felidőzésében és befogadásában	11
1.4. Javaslatok a beszélgetés nehézségeinek áthidalására (<i>Gyakorlatok</i>)	13
2. A pedagógiai projekt	15
2.1. Témaválasztás	17
2.2. Célkitűzés	17
2.3. Tervezési és szervezési feladatok	17
2.4. A projektnapló	18
2.5. Az értékelés	18
2.6. A projekt integrálása a normál iskolai munkába	18
3. Tanítás, tanulás és személyesség	19
3.1. A történelmi műveltség haszna	19
3.2. Történelmi empátia	20
3.3. Személyesség és hitelesség	20
4. Történelem, interjúk, kompetenciák	21
4.1. Interjúfeldolgozás	21
4.2. A szaknyelv alkalmazása	21
4.3. Tájékozódás térben és időben	22
4.4. Eseményeket alakító tényezők bemutatása	22
5. A keretek és a diákok	22
5.1. Tanórai lehetőségek	22
5.2. A szakkör	23
6. Egy családtörténeti projekt. Személyes, megélt történelem – a történelemórákon	27
7. Válogatott irodalom	31
II. Az interjúzás alapjai	32
1. Bevezetés	32
2. Interjútipusok	32
2.1. A kérdőíves interjú	32
2.2. Oral history, életút-interjú és más kvalitatív kutatási formák	35
3. A kérdező jelentősége a kvalitatív kutatásban	35
4. A történelmi eseményekkel vagy a saját múlttal kapcsolatos kutatások sajátos problémái	36
5. Az élettörténet sajátosságai	37
5.1. Az élettörténet „mesévé” alakítása	37
5.2. Az önismeret és az ideálkép szerepe	37
5.3. Trauma	37
6. A kamera szerepe az interjúban	37
7. Az <i>Audiovizuális emlékgyűjtés</i> során tervezett interjúk specifikus vonásai	38
7.1. Diákok által készített interjúk	38
7.2. A Boldogság-projekt tapasztalatai	38
8. Javaslatok az interjúra való felkészítés folyamatának főbb állomásaira	40
9. Válogatott irodalom	42
9.1. Módszertan	42
9.2. Társadalmi emlékezet és történettudomány	42
9.3. Megkonstruált múlt és élettörténet	42
9.4. Mélyinterjúk, oral history kutatások Magyarország történelméről	42

III. Sorsfordító idők – Magyarország XX. századi történelmének rövid áttekintése	43
1. Magyarország a második világháborúban	43
1.1. Magyarország, a vonakodó csatlós	43
1.2. Magyarország német és szovjet megszállása	44
1.3. A magyar zsidóság sorsa a vészkorszakban	45
2. A háború közvetlen következményei	46
2.1. Magyarok kényszermunkán a Szovjetunióban	46
2.2. Kitelepítések – megtorlások	47
3. Az „ötvenes évek” rövid története	48
3.1. Az egypártrendszerű diktatúra megteremtésének időszaka	48
3.2. Az egyházak és a felekezetek tevékenységének korlátozása	50
3.3. Újjáépítés, iparosítás a tervgazdálkodás körülményei között	51
3.4. A vidék Magyarországa – a parasztság helyzete	52
3.5. Kitelepítés, internálás, katonai munkaszolgálat	53
3.6. Az ellenállás rövid története	54
3.7. Az „ötvenes évek” hétköznapijai	54
3.8. Az 1956-os forradalom és szabadságharc rövid története	55
4. Forradalomtól rendszerváltásig	56
4.1. Megtorlás és ellenzékiesség a Kádár-korszakban	56
4.2. Változások a kultúra, a szórakozás és a sport területén	58
4.3. A Kádár-rendszer időszakának gazdaságpolitikája	59
4.4. 1956 után – hétköznapi szocializmus	60
5. Rendszerváltás Magyarországon	62
6. Kronológia	64
7. Bibliográfia	75
IV. Kérdéscsoportok és mintainterjúk	78
1. Kérdéscsoportok	78
1.1. Alapkérdések	78
1.2. A Horthy-korszakra és az átmenet éveire vonatkozó kérdések	78
1.3. Az „ötvenes évek” időszakára vonatkozó kérdések	80
1.4. A forradalomtól a rendszerváltozásig tartó időszak kérdései	81
1.5. Rendszerváltás Magyarországon	82
2. Mintakérdések	82
2.1. Első minta kérdéssor – 75 év feletti interjúalany	82
2.2. Második minta kérdéssor – 70 év körüli interjúalany	87
2.3. Második minta kérdéssor – 50 év körüli interjúalany	91
V. Az interjúkészítés technikai körülményei	96
1. Néhány szó a kamerakezelésről, a világításról	96
2. Az interjúk vágása, szerkesztése	98
2.1. A Studio 14 szoftver installálása és használata	98
2.2. A program használata	99

ELŐSZÓ: „MONDD EL, HOGY TUDJUK!”

Elbeszélni azt, ami megtörtént velünk az időben. Talán ez a legemberibb tulajdonság. Ez tesz leginkább emberré bennünket, hogy beszélünk és hallgatunk, hogy meghallgatunk valakit. Magyarországnak milliárdnyi személyes története van. Az elmúlt évszázad története nem csak azért nyomaszt bennünket, mert világháborúkat veszítettünk, mert honfitársainktól többször is megtagadtuk az együvé tartozást. Nem csak azért nagy ez a teher, mert nyilvánvaló bűnök és hazugságok hálózta be mindennapjainkat. Legalább ilyen súlyú teher, hogy minderről nem beszéltünk, hogy a szülők, nagyszülők nemzedéke nem mondta, nem mondhatta el történetét.

Az „Emlékpontok – Audiovizuális emlékgűjtés” elnevezésű programot a Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány dolgozta ki. A projektnek számos előzménye van, hiszen az elmúlt közel egy évtizedben munkatársaink több mint ezer interjút készítettek kiállítások vagy teljes múzeumok létrehozásakor. Ugyanilyen előzmény az Oktatási Minisztérium „Családtörténet” elnevezésű programja, melynek tapasztalatait igyekszünk hasznosítani. Projektünk mottója: „Mondd el, hogy tudjuk!” Azt szeretnénk, ha Magyarország legfiatalabb nemzedéke, a rendszerváltás után születettek kezdenék meg az emlékgűjtést. A középiskolai tanulók tanáraik és a projekt többi szakembere segítségével a program időtartama alatt sok száz interjút készíthetnek. A diákok nagyszülők, rokonok, szomszédok, ismerősök emlékeit rögzítik majd kamerákkal az „oral history” módszertanával. Célunk egy a történelem-tanításban alkalmazható új módszertani eszköz bevezetése, mely miközben a felnövekvő nemzedékek infokommunikációs ismereteire és percepciók szokásaira támaszkodik, hozzájárul a diákok történeti tudatának erősödéséhez, és az emlék-áthagyományozás révén elmélyíti a nemzedékek közötti információs és érzelmi kohéziót.

Sajnálatos tény, hogy a hazai középiskolai történelem-oktatásban csekély súllyal szerepel(nek) az 1945 utáni korszak(ok) tematikája, amely(ek) jelenleg csupán az utolsó félév anyagát képezi(k). Ezen állapot változtatása indokolt, hiszen a diákok társadalmi ismeretei leginkább a jelenkor eseménytörténetének anyagára alapozva válnak „életszerűvé”. A kialakult állapot tarthatatlanságát jelzi, hogy számos felmérés szerint a középiskolai tanulók majd kétharmada semmilyen információval nem rendelkezik az 1956-os forradalomról és szabadságharcról, valamint az ezt követő korszak(ok)ról.

Jelen kézikönyvünk első fejezetében az emlékgűjtés pedagógiai kontextusát járjuk körül. A történelem-órák tananyaga más, mint az egyéni emlékezet. Az utóbbiban rejlő feszültség izgalmas és termékeny, ugyanakkor számos nehézséget is okoz. Hasonlóan fontos kérdés az interjúkészítés pszichológiája: a fiatalokat fel kell készíteni mindazokra a lelki történésekre, amelyek az emlékezésből, illetve a nemzedéki különbségekből fakadnak. A pedagógiai projekt hasznát és módszertanát általánosságban is taglalja a kézikönyv, de részleteiben is végigvezeti az olvasót az emlékgűjtés egyes pedagógiai fázisain különös tekintettel a lehetséges buktatókra. Természetesen nem kerülhettük meg azt a kérdést sem, hogy milyen tantárgyakkal és mi módon kapcsolható össze – és milyen kompetenciák fejlesztésére alkalmas – ez a projekt.

Az interjúkészítésről már az előszóban érdemes elmondanunk, az nem egyszerű kérdezz-felelek játék, hanem komoly pszichológiai és speciális kommunikációs képességeket követelő kapcsolat két (vagy több ember) között. Az interjúzás technikáját ezért felsőfokú intézményekben legalább egy éven át tanítják az érintett szakokon. Az interjú típusok és -helyzetek alapos tanulmányozása és gyakorlása ezért kulcsfontosságú a diákokat instruáló tanárok felkészítésében. Projektünk hitelessége és szakmai elfogadottsága jó részt az interjú minőségén fordul meg, ezen túl a szóban forgó készségek elsajátítása és átadása garantálja, hogy az interjú nem okoznak kellemetlen szituációkat, pszichés kellemetlenséget, kudarcélményt.

Kötetünk úgynevezett „történelmi részében” – a teljességre való törekvés nélkül – a XX. század második fele magyar történelmének azon csomópontjai bemutatására vállalkoztunk, amelyek a társadalom jelentősebb csoportjainak az életére meghatározó módon hatottak. A projektben résztvevő történelem tanárok tárgyi felkészültsége és nem utolsósorban a terjedelmi korlátok miatt sem lehetett célunk, hogy az 1930-as évek vége és az 1990-es évek első fele közötti időszak történetéről részletes, minden új ismeretet, kutatási eredményt, mértékadó elemzést és értékelést közreadjunk. Elsődleges célunk az volt, hogy olyan háttéranyagot készítsünk, amely segíti a tanárok és diákok felkészülését az interjúkészítésre. A válogatott irodalomjegyzék és a rávezető kérdéssorok összeállításánál is elsődlegesen ezt a szempontot vetjük figyelembe.

Schmidt Mária

I. AZ ELBESZÉLT TÖRTÉNELEM MINT PEDAGÓGIAI MÓDSZER

1. Történelem és emlékezet

Divatja van az emlékezésnek. Gombamód szaporodnak az emlékiratok, emlékhelyek, emlékművek, emlékmúzeumok, az évfordulós megemlékezések, kiállítások és kötetek, valamint az archívumok: a múlt és félmúlt közszereplőinek és civil átélőinek írásos, hang- vagy filmfelvételen rögzített visszaemlékezései, vallomásai.

A kortárs francia történész, Pierre Nora a „megőrzés megszállottságának” beszédes példajaként említi az orális archívumok esetét: „Csak Franciaországban pillanatnyilag háromszáz csoport foglalkozik – Philippe Joutard kifejezésével élve – a ‘múltból hozzánk érkező hangok’ összegyűjtésével.”¹

A jelenség háttérében valószínűleg ott áll mind a hagyományos emlékezet-közösségek felbomlása, mind a nemzetállam jelentőségének, a kollektív emlékezet elemeit egy közös múlt és közös jövőkép víziójába szövő ideológiai kánonjának meggyengülése – a modernitás, a globalizáció korának hatásai. „Az általános emlékezet magánemlékezetekre való szétesése adja a belső kényszer hatalmas intenzitását az emlékezés törvényének, kötelezővé téve mindenki számára az emlékezést: az identitás titkának és alapelvének, a valahová való tartozás érzésének visszaszerzését.”²

Magyarországon és a volt szocialista országokban a rendszerváltást követően hatalmas igény mutatkozott a diktatúra évtizedei alatt elhallgatott, tabuként kezelt vagy a hivatalos emlékezetpolitika céljainak megfelelően eltorzított történetek elmondására, illetve újrarendezésére. Gyakran félvszázados sebek szakadtak föl, magán- és közösségi sérelmek, tragédiák jutottak napvilágra. Személyes történetek sokasága vár arra, hogy belépjen a kollektív emlékezet közös elbeszéléseinek áramába.

Az „emlékgűjtés” során három, egymással szorosan összefüggő kérdéssel kell szembesülnünk, melyek első látásra olyan egyszerűnek, kézenfekvőnek tűnnek, hogy nem is szoktuk különösebben végiggondolni őket.

- **A történelem és az emlékezet viszonyának kérdése.** Kézenfekvőnek tűnhet, hogy a történettudomány, a történelemkönyvek által leírt tények, adatok, valamint a személyes visszaemlékezések történetei minden további nélkül egybevezethetők, hiszen ugyanazokra a régen – vagy nem is olyan régen – megtörtént eseményekre vonatkoznak. Ezzel szemben azt állítjuk (és igyekszünk alátámasztani), hogy a múlt kétféle megragadása alapvetően eltérő célokkal és eszközökkel nyúl anyagához, aminek következtében történeteik egymás mellé állíthatók, de közvetlenül nem hasonlíthatók össze, nem használhatók fel egymás illusztrációiként, és nem tárgyalhatók egységes keretben.
- **Az önéletrajzi beszámoló kérdése.** „Az én múltam” – minden élettörténeti utalás és beszámoló alappillére és legfőbb vonatkoztatási kerete ez az összefoglaló kifejezés. Azt gondolhatjuk, megélt, valószínű tapasztalatok gyűjteményeként mindenki számára közvetlenül adott emlékeinek listája, melynek felidézését csak a múlt idő okozta kopás, felejtés nehezítheti. Látni fogjuk azonban, hogy sem az „én”, sem a „múlt” nem egyszerű, közvetlen tapasztalatként létező valóság, hanem folyamatosan épülő és újraépülő konstrukció.
- **Az interjúhelyzet kérdése.** Látszólag nincs egyszerűbb feladat, mint leülni egy idős családtaggal vagy ismerőssel szemközt és megkérni, meséljen az életéről – azután csak ülni és hallgatni a történetét. Ez azonban távolról sincs így. A nyugodt, türelmes, ítélkezéstől mentes figyelem, a túlnyomórészt passzív, de a beszélgetőtársat érzelmileg egy pillanatra sem magára hagyó jelenlét olyan teljesítmény, amely még az érett, kiegyensúlyozott felnőttek empátiakészségét, kommunikációs ügyességét is próbára teszi – hát még a serdülőkéét.

1.1. Történelem és emlékezet – „rá kell döbbernünk, hogy szembeállítja őket minden”

Ember Judit 1982-ben készült Pócspetri című dokumentumfilmjének³ egyik jelenetében egy ráncos, elgyötört arcú, idős férfi – a faluban lefolytatott 1948-as koncepciók per áldozatainak

1 Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. *Aetas*, 1999. Vol. 3. 142–157. 143.

2 Nora, im. 145.

3 1948. június 3-án a misét követően Pócspetri falu lakói a templomtól a szomszédos előjárósági épület elé vonultak, hogy tiltakozzanak iskolájuk államosítása ellen. A kivezényelt rendőrök egyikének puskája elsült, és a véletlen

egyike – letartóztatásának és összeveretésének történetét beszéli el. Monológja szaggatott, mondatainak logikája szinte követhetetlen. Miután kínvallatásának részleteit felidézte, elmondja felesége történetét is, akit szintén összeverték a karhatalom emberei, és aki ennek következtében halt meg évekkel később. Majd – a rendező kérdésére – öccséről kezd mesélni, akit annak idején a stábiális bíróság halálos ítélete nyomán végeztek ki. Töredezett, zavaros, alig érthető visszaemlékezését percnyi csend követi, majd az idős férfi cigarettára gyújt és énekelni kezd. Az egyházi ének felhangzó részlete Pétert idézi a passiótörténetből. „Ha meg kell halnom is veled, / Nem tagadlak meg tégedet”. Végül az öregember egyetlen rövid mondattal zárja szereplését: „Hát ennyi.”

A film felidézett epizódja előtt és azt követően – a per iratanyagából, korabeli sajtóidézetekből – a rendező történelmi igénnyel, gondossággal rekonstruálja a történeteket. A dokumentumok alapján a néző nemcsak az események pontos sorrendjét rakhatja össze – melyeket az idős férfi más, szubjektív logikával csoportosít –, hanem azt is megtudja, *minek a helyén* állnak az elhangzó egyházi ének halállal dacoló elkötelezettségről, hűségéről szóló sorai.

Megtudjuk: éppen a filmben megszólaló idős férfit használták fel koronatanúként a halálra ítélt ellen. Későbbi halálát okozó kínvallatásnak vetették alá a feleségét, őt magát megtörték testileg-lelkileg: kiverték a fogait, a rokkantságig ütötték – és arra kényszerítették, hogy a saját testvére ellen tanúskodjon. Más, még tragikusabb fénytörésbe kerül így az öregember szaggatott, alig érthető beszámolója és a felhangzó passióének egyaránt: az énekelt sorok szó szerinti jelentése a feltétlen hűség kinyilvánítása, ám a Péter-epizódra utalással a vallomástevő saját árulás-történetének fel nem dolgozható, súlyos terhét osztja, gyónja meg – amennyire és amilyen formában az egyáltalán meggyónható.

A Pócsperiben 1948-ban történtek *történelmi valóságát* nem onnan ismerjük meg részleteiben, hogy az átélő szemtanúk azt felidézik. A személyes beszámolók, vallomások sok fontos mozzanatban (időrendben, helyszínekben, a felidézett szereplők megnyilvánulásainak részleteiben) eltérnek egymástól is és a felkutatott dokumentumoktól is. A Pócsperiben 1948 nyarán történtek személyes és közös *érzelmi valóságához*, megélt súlyához, jelentőségéhez viszont soha nem férhetnének hozzá, ha nem látnánk az idős, ráncos arcokat, nem hallanánk a személyes felidézés gyötrődő, kihagyásos, nehezen követhető mondatait. A történelmi feltárás *tárgyi valóságát* a nyomok, dokumentumok és más források kritikai bemutatása hordozza. Az egyéni és kollektív élmény *érzelmi igazságát* ezzel szemben az élettörténetbe ágyazott beszámolók átélt hitelessége mutatja föl.

A történettudomány és művelői számára az egykor történtek *pontos, valóságú és elfogulatlan* rekonstrukciója a cél – akár képesek ezt megvalósítani, akár nem. A történész rekonstrukciójában és értelmezésében – jó esetben – *explicit módon* kerülnek bemutatásra a feltárt tények, adatok (a tudományosság kritériumának megfelelően még az egymásnak ellentmondók is), valamint az azokból leszűrhető – akár egymással vitázó – következtetések, hipotézisek.

Az élettörténetbe ágyazott egyéni felidézés szándéka is, megvalósítása is teljesen eltérő mintát követ. Az elbeszélő pozíciója eredendően más, mint a történészé, hiszen egy személyben *egykori szereplője és jelen idejű narrátora* az általa felidézett történeteknek, ami a távolságtartást és az elfogulatlanságot eleve lehetetlenné teszi a számára. *Szubjektivitása*, amivel életeseményei közül válogat, ahogy elmondja és kommentálja azokat, amilyen viszonyba lép velük nem pusztán az általa átéltek esetlegességéből vagy egyediségéből fakad, hanem határozott érzelmi célt követ: az önmagával és a számára fontos csoporttal való azonosság felmutatását, igazolását. Élettörténete folyamatosan alkotott és újraalkotott konstrukció, amely – egyéni céljain túl – elemeiben, csomópontjaiban, kirajzolódó mintáiban, sőt még nyelvi megvalósításában is az elbeszélő és a számára jelentős társadalmi környezet viszonyából származik, és arra reflektál.

A történész ambíciója a múlt rekonstrukciója. Az egyéni élettörténetekből ezzel szemben azt a múltat kell megérteni, amellyel a mesélők az elbeszélés pillanatában együtt élnek.

baleset a rendőr halálát okozta. Az esetet gyilkosságnak minősítették, elkövetésével a jegyzőt és a plébánost vádolták meg. A per napok alatt lezajlott, hogy példás gyorsasággal statuáljanak példát, ám hatalmas sajtónyilvánosság övezte, melyben a „klerikális reakció” társadalomra veszélyes voltát hangoztatták. A fővádlottak egyikét, Királyfalvi Miklós jegyzőt az ítélelhozatal napján, június 11-én végezték ki, a szintén halálra ítélt Asztalos János plébános ítéletét másodfokon életfogytiglani börtönbüntetésre mérsékeltek. A perről és körülményeiről Pócsperri címmel 1982-ben Ember Judit dokumentumfilmet készített, de a filmet betiltották, és csak néhány évvel később kerülhetett hivatalosan közönség elé.

„Emlékezet, történelem: távolról sem szinonimák, s rá kell ébrednünk, hogy szembeállítja őket minden. Az emlékezet maga az élet, melyet élő csoportok hordoznak, s ekképpen folyamatos fejlődésben áll, kitéve az emlékezés és a felejtés dialektikájának, nem törődve szükségszerű deformációjával, védtelenül minden használat és manipuláció ellen, hajlamosan hosszú rejtőzködéssre és hirtelen új életre kelésre. A történelem mindig problematikus és tökéletlen rekonstrukciója annak, ami már nincs. Az emlékezet mindig időszerű jelenség, megélt kötődés az örök jelenhez; a történelem a múlt megjelenítése. (...) Az emlékezet az általa összeforró közösségből fakad, ami – Maurice Halbwachs szavaival – annyit tesz, hogy annyi emlékezet van, ahány csoport.”⁴

1.2. Az emlékezeti narratíva szerepe egyén és csoport önazonosságának megalkotásában és megőrzésében

A történész *rekonstruálja* a múlt eseményeit, a saját életét elbeszélő – vagy annak egy-egy jelentős epizódját felelevenítő – ember *konstruálja* a történeteket. Szubjektivitásának leglényegesebb vonása nem az egyediség, hanem az önalkotás: saját egybefüggő, folytonos, mindenki mástól különböző és mégis valahova, valakikhez tartozó személyének konstrukciója.

Az én történeteim

Miközben nincs nyilvánvalóbb dolog annál, mire gondolunk, amikor azt mondjuk, „én”, egész életünk abban az erőfeszítésben telik, hogy megalkossuk annak a személynek a külső és belső képét, akire ez a névmás vonatkozik. Két párhuzamos feladatot kell megoldanunk. Létre kell hoznunk és több-kevesebb állandósággal fenn kell tartanunk egy testi, lelki, szellemi tulajdonságokból, jellemvonásokból, hovatartozásból, szakmából, értékekből, életcélokból stb. álló listát, amellyel leírjuk magunkat, és amely arra is alkalmas, hogy a másokkal való kapcsolatainkban mintegy személyi azonosítónk legyen.

Így körülrajzolt egyéniségünk azonban pusztán énünk tárgyi oldala. Éppen azt a nehezen (vagy sehogyan sem) megfogható, számunkra mégis mindennél fontosabb érzést nem hordozza, amit az „önmagam” szóval nevezünk meg: énünk egyedi és koherens, folytonos és stabil mivoltának szubjektív megtapasztalását. Az „önmagam” élményének nincs tárgyi leírása, csak elbeszélései, mivel önazonosságunknak ezt az oldalát emlékeinkből szőtt személyes történeteink folyamatos megalkotásával és elbeszélésével bontakoztatjuk ki és tartjuk fenn. Az identitás-érzésnek ezt a megalkotott jellegét nagyon pontosan ragadja meg Kaffka Margit: „...lehet, hogy amit ma az élettörténetemnek gondolok, az csak mostani gondolkodásom szerint formált kép az életemről. De akkor annál inkább az enyém.”⁵

Személyes történeteink sosem magányosak. A társak, csoportok egyfelől szereplői élettörténetünknek (ahogyan mi is az övének), másfelől társszerzők és társak a közös jelentés megalkotásában és az elbeszélések közös jelentőségének hitelesítésében. Az egyéni emlékek, történetváltozatok teszik a csoport közös narratíváját hitelessé és jelentőssé, és ugyanígy, a csoportemlékezet szentesíti és avatja fontossá a személyes narratívát.⁶

Jan Assmann megfogalmazása szerint „az emlékezés kultúrája a csoport ügye. Középpontjában a következő kérdés áll: Mit nem szabad elfelejtenünk? (...) Ahol ez a kérdés központi helyet foglal el és megszabja a csoport identitását, önértelmezését, *emlékezetközösségről* beszélünk.”⁷

Az én múltam

Egyén és csoport önazonosságának megalkotásában tehát alapvető jelentősége van a múltat idéző emlékeknek, a személyes történetek változataiból összeszőtt közös narratívának. De mi az a múlt, amit ebben az összefüggésben emlegetünk?

4 Nora, im. 147.

5 Kaffka Margit: *Színek és évek*. Osiris, Budapest, 1999. 8. (kiemelés az eredetiben)

6 Az egyéni és közösségi narratíva nem egyszerűen az önéletrajzi és a közösen mesélt történetek összessége, hanem olyan fölérendelt elbeszélő séma, amely megszabja és garantálja a személyes és közös elbeszélés koherenciáját és jelentését. Az egyes történetek nyitottak, változékonyak, hangsúlyaik és szerepük az önbemutatóban erősen függ az elmondás pillanatának érzelmi és társas helyzetétől. A narratíva ezzel szemben lezárt és stabil szerkezetre, a történetváltozatok bizonytalanságát felülíró közös rendezőelvekre, egységes és általános jelentés megalkotására törekszik.

7 Jan Assmann: *Kulturális emlékezet*. Atlantisz, Bp., 1999. 30.

Bármilyen kézenfekvőnek tűnik is használata, az „én múltam” kifejezés második szava legalább olyan rejtélyes, mint az „én”. Valóságos életünk kizárólag a jelenben zajlik, tényleges fizikai kapcsolatba egyedül a mindenkori pillanattal léphetünk. A múlt nem létezik a számunkra közvetlen tapasztalatként, hanem létre kell hoznunk – a személyes és a közös múltat egyaránt.

„Múlt úgy keletkezik – fogalmaz Assmann –, hogy viszonyba lépünk vele.”⁸

E sommás kijelentés nem kevesebbet állít, mint hogy egyéni és közös *döntéseinken* múlik, mit engedünk nyomtalanul eltűnni életünk eseményei közül, s miből formálunk múltat, azaz emlékezetet. „Fellelevenítés”, „megörökítés” szavunk pontosan megmutatja, milyen feszültség áll e múltat keletkeztető döntés mögött: az elmúlás feszültsége, ősalakjában a személyes mulandóság tudata. Ez adja a személyes és kollektív emlékezés nagy folyamának eredetét, ebből a feszültségből származik, s „a mulandóság cáfolatául”⁹ hozott döntések sorozatából áll össze az emlékezet.

Az így megalkotott múlt tehát nemcsak forrása az egyes ember és embercsoport (emlékezetközösség) önazonosság-érzésének, hanem őrzője, a mulandósággal szembeállított pajzsa is. Ezért olyan érzékenyek az egyéni és a kollektív történetek minden változásra, és ezért szorulnak folytonos újraírásra, újramesélésre.

Különösen igaz ez az élet egészét új mederbe terelő változásokra, melyek (pl. emigráció, válás, válási megtérés, illetve forradalom, háború, rendszerváltozás) alapjaiban rendítik meg ember és embercsoport önazonosságát, múltjához és jelenéhez – sőt jövőjéhez – fűződő viszonyát. Ezek a gyakran traumatikus, más esetekben akár pozitív módon katartikus változások olyan *sorsesemények*, „melyek hatására az önazonosság mint az élettörténet foglalatja meghasad és felnyílik”.¹⁰

Sorsesemények hatására mind az egyéni, mind a közösségi narratíva érvénye, jelentésadó biztonsága megrendül. Személyes és közös történeteink újraírásának nagy pillanata ez, hiszen „a korábbi értelmek felfeslenek, a rögzített jelentések szükségképpen megkérdőjeleződnek – új értelmet kell adnunk a történeteknek.”¹¹ Ilyen helyzetekben a jelen egy-egy új epizódja nem illeszthető be minden további nélkül a megalkotott múlt történeteinek stabil és jelentésteli narratívájába.

„Az nem lehet, hogy annyi szív hiába onta vért” – mondja Vörösmarty. A reformkor nagy, drámai utélagzásában még a nemzethalált is kevésbé érzi elfogadhatatlannak („nagyszerű halál”), mint az értelem elvesztését, az áldozat hiábavalóságát. Két versszakon belül kétszer hangzik el a sorsesemények legfontosabb érzése: „Az nem lehet”, és háromszor az a mozzanata, ami legfőként nem lehet: „hiába”. A Szózatban a nemzet történetének sorseseményként megélt pillanata két jelentésteli narratíva lehetőségét kínálja – „egy jobb kor”, illetve a „nagyszerű halál” –, melyek közös jellemzője, hogy a múlt, illetve jelen eseményeit, áldozatvállalását *visszamenőleg* az utókor hálája vagy gyásza szentesíti.¹²

Az élettörténeti epizódok átszerkesztésével, újramondásával egyénnek és csoportnak egyaránt lehetősége nyílik arra, hogy stabil, egybefüggő, jelentésteli létezését, önmagával való azonosságát, valamint a saját múltjával és jelenével való kapcsolatát helyreállítsa.

1.3. Nehézségek az emlékek felidezésében és befogadásában

Távolság: az emlékező magányossága

Aki hallott már boltban, buszmegállóban, orvosi rendelőben élete történeteit boldog-boldogtalannak mesélő magányos öreget, tudhatja, milyen hatalmas a történetmondás kényszere, s milyen keserves, ha nincs kinek mesélni.

8 Jan Assmann, im. 31.

9 A szóhasználat Devecseri Gábor posztumusz verseskötetének címadó versére utal. Devecseri Gábor: *A mulandóság cáfolatául*. Magvető, Bp., 1974.

10 Tengelyi László: *Élettörténet és sorsesemény*. Atlantisz, Bp., 1998. 43.

11 Kovács Éva – Vajda Júlia: *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Múlt és Jövő Kiadó, Bp., 2002. 18–19.

12 A Szózat az 1832-36-os országgyűlés feloszlatásakor keletkezett, amikor a Habsburg kormányzat intézkedései nyomán (Kossuth-, Lovasy-per) megtörni látszottak a reformtörekvések. Fontos észrevennünk, hogy a nemzeti önazonosságot azóta is legerősebben megjelenítő két nagy költemény, a Himnusz és a Szózat egyaránt az emlékezetközösséget teremtő assmanni kérdés, a „Mit nem szabad elfelejtenünk?” jegyében, a közösségi narratíva-teremtés igényével leltározza a múlt eseményeit, majd mindkettő – visszamenőleg és a jövőre nézve is érvényesen – a jelentésadás gesztusával szentesíti az így megalkotott közös történetet. Különbségük annyi, hogy a Himnusz a bűn-bűnhődés-megbocsátás mentén értelmezi a nemzeti sorsot, és a narratíva koherenciájának megteremtését az isteni szándékra bízva, a Szózat ezzel szemben az „átoksúly”-„akarat” tengely mentén haladva a honpolgári felelősségvállalásban jelöli meg a közös történet értelmének letéteményesét és őrét.

Ugyanilyen fájdalmas, ha látszólag meghallgatják a személyes visszaemlékezéseket, de a mesélő és a hallgató narratívája – a történeteik jelentését, megszerkesztésük, elmondásuk mikéntjét szabályozó keret – annyira eltérő, hogy a megértés, a hitelesítés reménye odavész. Bevándorlók, deportálásból, hadifogságból hazatérők, családba fogadott állami gondozottak kínzó dilemmája ez. Ha azt akarják, hogy a környezetük elfogadja őket, legfeljebb kuriózumként mesélhetik életüknek azokat a történeteiket, melyek a hallgatóságuk számára túlságosan idegenek. Így azonban élettörténetük egy darabja – és gyakran épp a számukra legfontosabb vagy legtraumatikusabb rész – idegen test marad, kívül reked önazonosságukon. Viszont ha azt választják, hogy megőrzik és megosztják emlékeik (önmaguk) egészét, akkor ők maguk maradnak idegenek.

Az ennél sokkal kevésbé traumától terhelt, hétköznapi visszaemlékezés-helyzetekben is nehézséget jelent – elbeszélő és befogadó számára egyaránt – a kulturális, tapasztalatbeli vagy akár nemzedéki távolság. A már idézett történész, Jan Assmann szerint a kollektív emlékezet két – időtartamban, formában, hordozói szerint – eltérő alakja a kommunikatív és a kulturális emlékezet. A *kommunikatív emlékezet* szóbeliséghez, csoporthoz, élő interakcióhoz kötött; egy-egy esemény addig marad fenn benne, míg emlegetik, vitatják, követendő vagy elrettentő példaként idézik azok, akik közvetlenül átélték vagy megtörténtekkor értesültek róla. Tartama nagyjából negyven év, ezt követően a *kulturális emlékezet* tárgyiasabb, ugyanakkor ritualizáltabb formái veszik át szerepét: az ünnepek, megemlékezések, szertartások.

Amikor az emlékeit mesélő és hallgatója közti életkori távolság 50–60 év, a kérdező olyan történeteket hall, melyek az ő számára sohasem voltak a kommunikatív emlékezet élénk, vitákban forgó, újra meg újra tárgyalt, értékelt eseményei. Ezt a helyzetet esetünkben tovább bonyolítja, hogy a majdani interjúkban felidézett időszak jelentős eseményeinek zöme a szó eredeti értelmében sosem volt tárgya a kommunikatív emlékezetnek, sosem került nyílt megvitatásra, jelentésükről, megőrzésükről nem született közösségi döntés. Így váltak – vagy éppenséggel nem váltak – a kulturális emlékezet részévé.

A rendszerváltást követő húsz évben a negyven évnél régebben történt jelentős események *emléke* visszakerült a kommunikatív emlékezet forró közösségi interakcióiba: a publikus megvitatás érzelem- és indulatteli áramába, a jelentésadás és -elvitálás dinamikájába. *Maguk az események* azonban – régiségük miatt – nem kerülhettek vissza a kommunikatív emlékezetbe, helyüket a kulturális emlékezet róluk szóló rituális alakzatai töltik be. Trianonról a Trianon-emlékművek kapcsán pezseg a közösségi vita, a holokauszt eseményei nem, csak az iskolai emléknapi és az Emlékmúzeum programjai, kiállításai kerülnek megtárgyalásra, a népbíróságok ítéleteit és az 1956-os forradalom konkrét történeteit javarészt érdektelenség övezi, viszont a 298-as, 300-as parcella emléktáblái indulatos vitákat gerjesztenek. A múlt összetorlódott rétegeinek együttes, jelen idejű megragadására törekszünk, miközben ez a kísérlet éppoly reménytelen és történetietlen, mint amilyen felzaklató.

A jelenkori kommunikatív emlékezet interakciói tehát zömében nem magukról az egykori eseményekről, hanem emlékezetük (kulturális) emlékezetéről folynak. Szereplői túlnyomórészt nem a történeteket átélt vagy róluk első kézből értesült szem- és fültanúk, hanem az utódok, az örökösök. Az „emlékgyűjtés” során az a paradox helyzet áll elő, hogy a *kérdezők* azok, akik a kommunikatív emlékezet zajlását, izgatottságát magukon érzik, és *nem a megkérdezettek*, akik annak idején – tiltás, fenyegetettség érzés, vagy a torzítás kényszere miatt – nem tárgyalhatták ki az események részleteit közösségük teljes részvételével. Felfokozott vitakedv az egyik oldalon, az elfojtások, félig-mondások keserű emléke a másikon: ez tovább mélyítheti a mesélő és hallgatója közti generációs szakadékot.

Másféle távolság: a kérdező magánya

Nagyon nehéz figyelmesen hallgatni. Meg kell találni azt a csöndet, ami nem elválaszt, hanem összeköt, azt a kérdést, ami nem tűnik bántóan kívülről jövő kíváncsiságnak, hanem benne tartja az emlékezőt saját történeteinek áramában, azt a szükséges – verbális vagy metakommunikatív – visszajelzést, ami jelzi a hallgató értő figyelmét, de nem értékeli az elhangzottakat.

Az „emlékgyűjtés” leendő kérdezőinek mindez az előző részben leírtakon és életkorukból fakadó kommunikációs járatlanságukon túl még két szempontból nehéz.

- A serdülőkori önalkotásban, identitásérzésben nem a múlt idejű, hanem a jelen- és jövőidejű történetek hangsúlyosak. A „Mivé válhatok?” kérdésének hordereje sokszorosan felülmúlja a tizenévesek számára a „Hogyan jutottam el addig, ami/aki most vagyok?” érzelmi súlyát. Ezért a serdülőknek nagyon nehezen átélhető az a visszapillantó, integratív, összegzésre törekvő látásmód, ahogyan az idősek tekintenek életükre. Mindebből az a további veszély származik, hogy a tizenévesek

sokkal nyitottabbak a „sztorikra”, mint az élettapasztalatra, érzékenyebbek az izgalmas, vitára ingerlő epizódokra, mint a történetek átélt érzelmi igazságára.

- A mai serdülők történetbefogadási attitűdje és szokásai, valamint egész kommunikációs érzékenységük olyan világban formálódott ki és jelenik meg, amelyben
 - az információk mennyisége, változatossága kezelhetetlenül nagy, a történetek és párbeszéddek egymással párhuzamosan, nagy sebességgel folynak, a beszédaktusok száma egy beszélgetésen belül sok, tartamuk viszont rövid (Gondoljunk az interneten böngésző, közben barátaival csetelő és sms-eit fogadó-megválaszoló tizenéves ismerős képére. Kisgyermekkorra éppen arra az időszakra esett, amikor szülei a hirtelen jött választási szabadság eufóriájával kapcsolgatták a tévékészülék távirányítóját a különböző „égi csatornák” programjai között);
 - a kultúrafogyasztás zömét olyan történetek alkotják, melyek világa a legcsekélyebb mértékben sem lehorgonyzott konkrét helyhez, időhöz, emberekhez – a bennük megjelenő következtetések, morális üzenetek globálisak, vagyis nem köthetők egy bizonyos embercsoport közös tapasztalataihoz, ítéleteihez (Ebből a szempontból mellékes a történetek esztétikai megformáltsága vagy üzeneteik mélysége; a Jóbarátok vagy bármelyik szappanopera éppúgy megfelel ennek a leírásnak, mint a Schindler listája.);
 - az autentikus elbeszélés-változat, illetve történetmondó kiválasztásában történetbefogadási stratégiáink előnyben részesítik a média által ismertté tett történeteket a közvetlen környezet, a lakóhely, szomszédság elbeszéléseivel szemben, hitelesebbé teszik a tömegtájékoztató közismert és népszerű véleményformálókat, mint a helyi közösség tekintélyes tagjait.

A tizenéves kérdező ott ül tehát jó előre átgondolt, összeállított kérdéseivel, és nagyon úgy érzi magát, mint egy marslakó – még akkor is, ha nagyapjával beszélget. Nehéz fölvennie a lassan csordogáló elbeszélés tempóját, beszélgetőtársa nézőpontját, nehéz nem közbeszólnia, nem vitatni a másik álláspontját. Ha ezekre a várható nehézségekre nem készítjük föl idejében, szörnyen magányosnak és tehetetlennek fogja érezni magát.

A kapcsolódás nehézsége: láthatatlan csoportok

Az interjúhelyzetben látszólag ketten vannak jelen (leszámítva most a kamerával ügyködő tizenévest). Valójában mindkettőjük mögött láthatatlan, de nagy erejű csoportok állnak. Az elbeszélő szóhasználatában, hangsúlyaiban, történetformálásában és értékítéleteiben egyaránt megjelenik az öt felnevelő család és a számára jelentős csoportok hatása. Egy-egy látszólag ártatlan kijelentés mögött (mint pl. „Nem volt az akkoriban divat, hogy nyaralni járjunk”, vagy „Mi, gyerekek édesapám íróasztalának még csak a közelébe sem mehettünk.”) nemegyszer súlyos közösségi normák fogalmazódnak meg tisztességes munkáról és léhaságról, az emberek közötti helyes kapcsolatokról és a családon belüli hierarchiáról.

Különösen nehéz helyzetet teremt, amikor nyíltan kap megfogalmazást egy-egy történetben a más kultúrájú, vagyoni helyzetű, politikai meggyőződésű, nemzetiségű vagy vallású embereket, csoportokat érintő enyhébb vagy súlyosabb előítélet. Ez súlyosan megakaszthatja vagy veszélyes mederbe terelheti a beszélgetést. A kérdező diák szinte hallja, mit fognak ehhez a kijelentéshez szólni a társai vagy a tanárai, miközben úgy érzi, a mesélő vizsgáztatja őt: „Megfelelsz-e a mi elvárásainknak?”

Egy ilyen helyzetből kétféle kudarc származhat: ha a kérdező cinkosságot vállalva egyetért, esetleg saját csoportja értékrendjével megy szembe, ha ellentmond, megbukik a vizsgán, és a mesélő esetleg megvonja tőle a bizalmát. Általában arra kell megtanítanunk a diákokat, hogyan kezeljék a bennük magukban keletkező feszültséget minden olyan helyzetben, amikor úgy érzik (vagy valóban az történik), hogy nyílt állásfoglalásra kényszerülnek.

1.4. Javaslatok a beszélgetés nehézségeinek áthidalására (Gyakorlatok)

Mielőtt hallgatni, figyelni, tapintatosan, ám ítélkezéstől mentesen és hatékonyan kérdezni tanítanánk diákjainkat, feltétlenül ajánlatos saját személyünkben szembesülni az eddig leírt nehézségekkel. A következő gyakorlatokat először a projektben együttműködő tanároknak ajánljuk, de a későbbiekben jó szolgálatot tehetnek a diákok felkészítésében is.

Minden gyakorlat szerepjáték, melynek befejezése után először a gyakorlatot végzők mondják el, hogyan érezték magukat a megjelenített helyzetben, mi nehezítette a dolgukat, mivel próbálkoztak, mi

és hogyan segített nekik. Ezután a nézők számolnak be arról, ők hogyan látták a jelenetet, milyen gondolataik, érzéseik támadtak közben. Fontos és gyakorlandó, hogy tartózkodjunk a kritizálástól, minősítéstől. Ha valaki úgy érzi, más lett volna helyes az adott helyzetben, fogalmazza meg, ő mit tett volna egyik vagy másik szereplő helyében.

Jól értelek? Beszélgetés egy süketnémával

Kétszer ötperces nonverbális gyakorlat. Helyszín: utca (persze fiktív utca, de az fontos, hogy a terebben sétáló pár folyamatos mozgásban legyen), a játzó személyek szerepük szerint véletlenül összesodródó járókelők. A két szereplő egyike a süketnéma szerepében szeretne megtudni, kéri vagy elmondani valamit, ami ebben a pillanatban nagyon fontos a számára. Öt perc múlva szerepet cserélnek.

A megbeszélésben ki kell térni az idegenség-érzés leküzdésére, a metakommunikatív jelzések cseréjére, hatékonyságára – még az olyan apróságnak tűnő mozzanatra is, hogyan sikerült a két embernek lépéseik tempóját összehangolni, mikor torpantak meg, mikor indultak neki újra.

Hallgatni kell

Látszólag egyszerű, valójában nagyon megterhelő gyakorlat. Két ember ül egymással szemben, az egyik öt percen keresztül beszél (elmond egy tetszőleges történetet saját életéből), miközben a másik egy árva szót sem szólhat. Itt túl nagy az érzelmi terhelés, úgyhogy nincs szerepcseré, hanem másik párt jelölünk ki az idő lejáta után.

A megbeszélés során nagyon fontos, hogy a hallgató elmondja, az elbeszélés melyik pontján volt a legnehezebb nem megszólalnia, közbekérdeznie, milyen érzések, gondolatok foglalkoztatták, míg a másikat hallgatta. A beszélő főleg azt mondja el, érezte-e végig a másik figyelmét, a vele való kapcsolatot. A nézők különösen arra figyeljenek, milyen testi jelzések (gyomorkorgás, fészkelődés stb.) mutatták a hallgató feszültségét, és milyen metakommunikáció zajlott a két szereplő között.

A gyakorlat további változatában egy-két szavas megnyilvánulásai lehetnek a hallgatónak („Igen”, „Ühüm”, „Tényleg?” „És sikerült?” stb.) Fontos érzékelni, könnyebbé hoz-e számára ez a megszólalási lehetőség, illetve hitelesnek érzi-e érdeklődését, figyelmét a mesélő.

Na, kinek van igaza?

Háromszemélyes, pár perces gyakorlat két változatban.

Első változat: Húsleves

Ketten állnak egymással szemközt: Anyós és az újdonsült Fialalasszony. Utóbbi háta mögött áll az Édesanya, akit ő nem lát, csak a hangját hallja (nincs jelen, csak a „fejéből” szól). Anyós a húsleves készítését magyarázza, hangsúlyozva, hogy a fia csak úgy eszi meg, ahogyan ő szokta elkészíteni. Közben a Fialalasszony „fejéből” Édesanya hangja szól, aki a megfelelő pontokon épp ellentétes receptet mond (pl. a hagymát egy óránál tovább nem szabad benne hagyni a fővő levesben, a sárgarépat nem felkarikázni kell, hanem hosszában bevagdostni, fokhagymát sose tegyél bele, mert keserű lesz stb.). A Fialalasszony szerepe nincs megírva, neki rögtönöznie kell.

Főzni valószínűleg kevésbé tudó és házasságon inneni diákokkal a gyakorlat „Mi a játékszabály?” altípusa játszható, melyben a társaság egy új tagjának magyarázza el valaki pl. a Scrable helyi szabályait, miközben a „fejében” egy másik csoport hangján másféle játékszabály vitatkozik emezzel.

Második változat: Ő kezdte

Szabvány szülő-, illetve tanárhelyzet. A felnőttnek két gyerek ugyanarról a konfliktusról szóló eltérő történetét kell meghallgatnia, akik mindketten azt követelik, hogy az ő javukra (a másik ellen) foglaljon állást. Egyetlen instrukció: a felnőttnek nem szabad állást foglalnia.

A diákváltozatban egy háromtagú baráti társaság két tagja szeretné konfliktusukban döntőbírónak használni a harmadikat.

Az összes változat megbeszélésében hosszan ki kell tárgyalni a lojalitáskonfliktusok keltette feszültségeket és felbukkant (vagy fel nem bukkant) megoldási lehetőségeiket, valamint azt, hogyan sikerült a két tűz közé szorult szereplőnek kibújni a kelepceből. Különösen elemzendő, ha nem tudta elkerülni a nyílt állásfoglalást, ha elmenekült a helyzetből, ha a két ellentétes hang egyikét elhallgattatta, illetve (az „Ő kezdte” változatban) valamelyik történetet nem hagyta kibontakozni.

A tárgyak lelke, a hely szelleme

Nagyon érzékeny kétszemélyes gyakorlatok

A tárgyak lelke

A mesélő „odaad” a vele szemben ülő, behunyt szemű hallgatónak egy számára különösen jelentős, becses tárgyat. Megnevezi, majd beszélni kezd róla: leírja a méretét, tapintását, súlyát, elidőzik egy-egy részletén (horpadásán, görbületén, díszítményén stb.), elmondja a történetét, a hozzá fűződő kapcsolatát. Amikor elhallgat, a másik kinyitja a szemét és átveszi a szót: „A te kedves (megnevezi) fogom a kezemben.” – kezdi elbeszélését, majd összefoglalja mindazt, amit a mesélő szavaiból megjegyzett.

A hely szelleme

A mesélő elvezeti – szintén behunyt szemű – társát egy számára fontos helyre (folyamatos mozgásban vannak a teremben, közben a falak, székek, egyéb tárgyak között kell biztonságosan előrejutniuk). Ez lehet egy utca, egy erdő, a nagypapa műhelye vagy akár Mesélő élete egy drámai vagy vidám epizódjának helyszíne. Leírja a helyet, beszél az ott látható emberekről, ottani tárgyakról, növényekről, állatokról, hangokról, illatokról, röviden felidőzi a helyhez kötődő személyes történeteinek némelyikét. A gyakorlat végén megállnak, a hallgató kinyitja a szemét és így szól: „Itt vagyunk (megnevezi a helyet), életed fontos helyszínén” – majd összefoglalja a hallottakat.

Az érzések, a belső és a kapcsolati történések megosztása ennek a gyakorlatpárnak a megbeszélésében különösen fontos. Mindkettő csak összeszokott, összehangolódott csoportban játszható, hiszen különösen érzékeny egyéni emlékek kerülhetnek felszínre. A két gyakorlat erős személyes élményeken keresztül képes megmutatni, milyen hatékony segítők a személyes tárgyak és a személyes jelentőségű helyek az emlékek megosztásában és fogadásában egyaránt. Ugyanakkor segíti a belépést a másik ember világába, a ráhangolódást személyes történeteire, és alkalmas arra is, hogy ki-ki megérezze, mennyire könnyű vagy nehéz számára, amikor ráhagyatkozik a másikra, hagyja magát vezetni általa. Mi az, amit a másik ember számára személyesen fontos valóságdarabból közel enged magához, és mi az, amit nem.

2. A pedagógiai projekt

Mi a projekt?

Mihály Ottótól származik az alábbi példabeszéd. Egy ember áll a Nyugatinál. Nézelődik. Odamegy hozzá egy másik ember:

- Mondja, uram, tudja ön, hol van a Kálvin tér?
- Nem, sajnos fogalmam sincs – hangzik a válasz.
- Na, akkor figyeljen ide! Fölszáll a metróra, megy négy megállót...

Íme, a pedagógus! Odamegy valakihez (a tanítványhoz), aki addig jól megvolt nélküle, feltesz neki egy kérdést, amire az nem tud válaszolni, de nem is érdeklí a válasz, és utána válaszol rá, noha senki nem kérdezte.

A hagyományos oktatás egyik fő problémája, hogy a tudás, amit át akarunk adni, nincs funkcióba helyezve, nem világos, hogy mire jó. Nem válasz a tanuló kérdésére, mert a tanuló nem is kérdezt. Nem csoda, hogy az ilyen tudás, ha sikerült is a dolgozat, utána hamar kiürül az agyból. Ki emlékszik felnőtt korában arra, hogy hány proton van egy hidrogénatomban? És mit tud kémiából az, aki erre sem emlékszik? De ne csapjuk be magunkat! Abból, hogy kémiai tudásunk szegényes, még nem következik, hogy nincs is rá szükség. Látszólag jól megvagyunk a hidrogén atomszerkezetéről szóló tudás nélkül. Megvagyunk, de hogy jól? Nem kellene többet tudnunk a bennünket körülvevő, belélegzett és lenyelt vegyi anyagok, élelmiszerek, gyógyszerek stb. természetéről, hatásáról? Nem kellene többet tudnunk arról, hogy mi árt és mi használ a környezetnek? Nem szörnyű nagy baj, hogy ilyen keveset tudunk kémiából?

Ne higgyük, hogy történelemből jobb a helyzet! Az érdekes történetek talán gyakrabban keltik föl a fiatalok érdeklődését, de a többség számára éppúgy idegen tudás marad a történelem is, mint a

bölcsészeknek a kovalens kötés. Hogy Kun Béla nem azonos IV. Bélával? És akkor mi van? Az átlag tanuló számára az egyik épp annyira létezik, mint a másik.

A projekt módszer az Egyesült Államokban született a huszadik század elején a tradicionális iskola kritikájaként. Lényege, hogy a tanulók egy gyakorlati problémát próbálnak megoldani, lehetőleg olyat, amelyhez közük van, ami számukra valóságos probléma. És miközben dolgoznak és létrehoznak valamit, tanulnak is. A projektpedagógia tehát az értelmes alkotáshoz kapcsolja a tanulást, így funkcióba helyezni. Az alkotás, a problémamegoldás során a tanulóknak már vannak kérdéseik, és ha a tananyag tanulói kérdésekhez kapcsolható, már nyert ügyünk van.

A projekt módszer kialakítása John Dewey (1859–1952) elvein alapult, amelyek egyebek mellett a következő összefüggéseket hangsúlyozták.

- A tanulásnak a személyes tapasztalaton kell alapulnia.
- A tanításnak figyelembe kell vennie a tanulók fejlődési szükségleteit.
- A tanulónak aktívan részt kell vennie saját tanulási folyamatainak alakításában.
- A tanulót a közösség ügyeiben való aktív részvételre, a közösségért felelősséget érző polgárrá kell nevelni.

Magát a projekt módszert Dewey tanítványa és követője, William Kilpatrick (1871–1965) dolgozta ki 1919-ben.

Tekintsük át a mai iskolákban alkalmazott tanítási projektek leggyakoribb tartalmi típusait! Hozzá kell tenni, hogy ezeken kívül még nagyon sokféle projekt képzelhető el és valósul is meg a gyakorlatban.

- *Technikai projektek.* A projektek először az amerikai szakmunkásképzésben terjedtek el, ezzel is összefügg, hogy a projekt klasszikus formájában fizikai munkával és valamilyen tárgyi produktum megalkotásával kapcsolódik össze. Gyakran idézett példa a csónakkészítés, amelynek során egyfelől végig kell csinálni egy teljes technológiai folyamatot a szükségletek felismerésétől a megvalósításig és a kipróbálásig, másfelől egy sor elméleti tudást is lehet szerezni pl. a ragasztóanyagok kémijáról vagy az úszó testek mechanikájáról.
- *Művészeti projektek.* A művészi alkotómunka egészes, holisztikus jellegénél fogva kiváltképpen alkalmas arra, hogy projektszerű pedagógiai megoldások gerincét adja. A projekt végeredménye gyakran egy színjáték, amely persze összetett alkotás, hiszen irodalmi, zenei, táncos és képzőművészeti elemeket is magába foglalhat. Ma már sokszor lehetőség nyílik mozgóképes projektek megvalósítására is. Végül nem szabad elfelejteni, hogy bármiről is szól a projekt, a végeredmény megformálásakor mindig szerepet kell, hogy kapjon az esztétikai szempont is, gondoljunk csak egy kiállításra vagy egy internetes oldal összeállítására.
- *Környezeti nevelési projektek.* Napjainkban különösen előszeretettel alkalmazza a projekt módszert a környezeti nevelési mozgalom. Egy folyó szennyezettségének vizsgálata vagy a közeli kiserdő „kitakarítása” könnyen belátható haszonnal jár a közösség számára, miközben egyszerre nyílik lehetőség természet- és társadalomismereti tudás megszerzésére. Gondoljunk csak arra, hogy a szennyeződésnek társadalmi okai vannak, és a kiserdő rendbetételéhez esetleg hatósági engedélyk beszerzésére van szükség. De idesorolhatók a természet saját tapasztalaton alapuló megismerésére szervezett projektek is: pl. egy erdő élővilágának dokumentációja. Itt kell megemlíteni a projekt módszerrel szoros kapcsolatban álló erdei iskola mozgalomról is. Az első erdei iskolák valóban erdőkben, erdők mellett működtek, és elsődleges céljuk az volt, hogy az állandóan rossz levegőn lévő városi gyerekek a tanév egy részét egészséges környezetben tölthessék. A mai erdei iskolák nem feltétlenül erdők mellett jönnek létre, és gyakran nem is állandó intézmények. Arról van szó, hogy egy-egy tanulócsoport a tanítási idő egy részét (általában egy-két hetet) az iskolától távol, ám a természethez közel tölti. Az egészségügyi szempontok ma sem elhanyagolhatóak, de egyre inkább előtérbe kerülnek a tanulósszervezés alternatív módjai, így a projekt módszer – különösen a környezeti nevelés keretei között –, amely az erdei iskola körülményei között könnyebben megvalósítható.
- *Gazdaságismereti projektek.* Könnyen belátható, hogy a gazdálkodás szabályait hatékonyabban sajátíthatjuk el gazdálkodva, mint az iskolapadban ülve és a tanárra figyelve. Példa lehet az egyik általános iskolában megvalósított almaprojekt. A tanulók a szedd magad mozgalom keretében almát vásároltak, ennek költségeit „részvénytársaság alapításával” teremtették elő. A szedett almát részben eladták, részben befőttes, almás pitét stb. készítettek belőle pl. a normál technikaóra keretei között. A termékeket az iskolában árusították. A projekt megvalósítása során nemcsak gazdálkodást, hanem konyhatechnikát, sőt biológiát is tanultak.

- *Kutatási projektek.* Az elméleti tárgyak tanítása szintén elképzelhető projektmódszerrel. A cél ilyenkor egy téma komplex feldolgozása némi közösen megszervezett önálló kutatásra alapozva. Persze itt is fontos, hogy a munka végeredménye valamilyen nyilvánosságra hozható produktumban materializálódjék. Ez lehet írásmű, de lehet pl. egy kiállítás vagy akár egy színjátékszerű bemutató is.

Az alábbiakban áttekintjük a projektszervezés egyes állomásait.

2.1. Témaválasztás

A projekt klasszikus leírásához tartozik, hogy olyan tevékenység, amit a tanulók „teljes szívvel” (Kilpatrick), azaz szívesen és saját elhatározásból, belsőleg motiválva végeznek. Ebből következik, hogy normálisan a tanulók legalábbis részt vesznek a téma kiválasztásában. Ezt persze korlátozhatják egyéb szempontok, így elsősorban a tanárnak az az érthető törekvése, hogy a projekt témája kapcsolódjék a tantervi anyaghoz. Tipikus a kompromisszumos megoldás, amikor a fő témát a tanár határozza meg, a megvalósítás konkrét módját, az altémákat stb. azonban a gyerekekkel közösen alakítják ki. Ehhez természetesen előre tisztázni kell, hogy pontosan milyen célokat is szolgál az adott projekt: miben kell ragaszkodni a tanárnak az eredeti elképzeléséhez, és miben engedhet szabad utat a tanulói ötleteknek.

2.2. Célkitűzés

A projekt sajátossága, hogy mindig kettős célmeghatározásban kell gondolkodnunk. A külső cél a produktum, amelyet a tevékenységgel létre akarunk hozni: a közönségnek szóló bemutató, a kiállítás, a palánták az iskolaudvaron, az osztálykuckó, a vállalkozás nyeresége stb. A projekt csak akkor működik, ha ezt a külső célt komolyan veszik a résztvevők, és valóban el akarják érni, sőt magas színvonalon akarják megvalósítani. Nem beszélhetünk azonban pedagógiai projektről, ha nem gondoltuk végig a tanulási célokat is. A projektpedagógia nem állítja, hogy elég részt venni egy közös munkában – pl. egy kutatásban –, és a tanulás automatikusan bekövetkezik. Ellenkezőleg: a munkát úgy kell megszervezni, hogy az kedvezzen a tanulási célok megvalósulásának is.

2.3. Tervezési és szervezési feladatok

Mit kell tennünk, ha tisztáztuk a célokat és meghatároztuk a projekt tárgyát is?

Annak felmérése, hogy mire van szükség

Az alábbiakban néhány kérdés olvasható, amelyet a szervezési fázisban érdemes magunknak feltenni.

- Kell-e pénz a projekt megvalósításához? Ha igen, honnan fogunk szerezni (iskola, szülők, szponzorok)?
- Milyen eszközökre lesz szükség? (Könyvek és más információhordozók, szerszámok, közlekedési és szállítási lehetőségek stb.)
- Milyen információkra lesz szükség? (Azaz minek kell még utánanézni?)
- Kik a lehetséges partnerek: akik segíthetnek, vagy akikkel egyeztetni kell? (Kollégák, szülők, helyi társadalom, önkormányzat, egyházak stb.)

Feladatok kiosztása, munkacsoportok szervezése

A projektszervezésnek mindig van egy csoportdinamikai oldala, erre tekintettel kell lenni, amikor megszervezzük a közösen dolgozó csoportokat. Magyarul: figyelni kell arra, hogy olyanok kerüljenek össze, akik várhatóan nagy konfliktusok nélkül tudnak egymással dolgozni. A tapasztalt pedagógus természetesen alakítani is tudja a tanulók egymás közti viszonyait, az ilyen beavatkozásokkal azonban óvatosan kell bánni, ne képzeljük magunkat mindentudóknak: nem mindig jó ötlet az „ellenségeket” egy csapatba szervezni azzal, hogy ez jó alkalom a kibékülésre.

Egy másik pedagógiai probléma a feladatok kiosztásával kapcsolatban, hogy ún. testhez álló feladatokat adjunk, vagy inkább a fejlesztés szempontjait tartsuk szem előtt. Ha belegondolunk, a nehézség nem elhanyagolható. Arról van szó, hogy a félénk fiúcskát kíméljük-e meg attól, hogy idegen üzletemberekkel

tárgyaljon, vagy éppen egy ilyen feladattal juttassuk sikerélményhez és bátorsághoz. A nagy türelmet igénylő feladattal fejlesszük a szeleburdi kislány türelmét, vagy inkább olyan feladatot bízunk rá, amelyet szeleburdisága ellenére is színvonalasan meg tud csinálni? A döntést minden esetben konkrétan kell meghozni.

Időterv készítése

Bonyolultabb feladatok esetén érdemes táblázatos formában rögzíteni egyfelől a határidőket, másfelől, hogy mikor kinek mi a feladata. Egy ilyen táblázat természetesen tartalmazhatja a korábban említett szempontokat is: a szükséges eszközöket, partnereket stb. A legnagyobb problémák abból származnak, ha a megfelelő időben nem állnak rendelkezésre az eszközök, illetve ha ott állnak munkára készen a gyerekek, és nincs feladatuk. Ebből csak rendetlenség és kavarodás születik. Az ilyen nehézségek hosszú időre elvehetik mind a gyerekek, mind a tanárok kedvét a projektszervezéstől. Az időterv természetesen nem csodaszer, és világos, hogy minden nem tervezhető meg tökéletesen, de az is biztos, hogy precíz időterv nélkül a kaotikus végkifejlet valószínűsége ugrásszerűen megnő.

2.4. A projektnapló

Minden tanulási folyamatban rendkívül fontos, hogy a tanulók tudatosan vegyenek részt benne. A projekt esetében ez azt jelenti, hogy a munka során a tanulók mindig tartsák szem előtt mind a projekt végcélját, mind a tanulási célokat. Ezt a tudatosítási folyamatot szolgálja a projektnapló, amely a munkavégzéssel párhuzamosan rögzíti a tapasztalatokat, azaz végső soron azt, hogy mit is sajátítottak el a résztvevők.

A projektnapló lehet egyéni, amit mindenki saját magának vezet, de lehet az egész projektnek egy közös naplója, amely a kollektív tapasztalatokat rögzíti. Ez utóbbi esetben nyilván valakit meg kell bízni azzal, hogy a naplóvezetés ügyét kézben tartsa. Nagy projektek esetében a legéletszerűbb megoldás az, amikor az egyes kisebb munkacsoportok, párok vezetnek saját közös naplót.

Érdemes élni azokkal a lehetőségekkel, amelyekkel a számítógép és az internet járul hozzá a hatékony naplózáshoz. Az interneten – esetleg egy blogmotor felhasználásával – vezetett projektnapló nagy előnye a nyilvánosság: a naplót a projekt minden résztvevője láthatja, sőt hozzá is szólhatnak a blogok által kínált kommentelési lehetőségeket kihasználva. (A nyilvánosság persze korlátozható, sőt célszerű is olyan beállításokat alkalmazni, hogy a projektnaplót csak a projekt résztvevői láthassák.) Az ilyen reflexiós blogok másik haszna, hogy a projekt egyes résztvevőinek vagy munkacsoportjainak bejegyzései egy közös felületen jelenhetnek meg, azaz megteremti a technikai lehetőséget arra, hogy ugyanazt a naplót többen is vezessék. Végül nem elhanyagolható szempont, hogy a tanár folyamatosan figyelemmel kísérheti, számon kérheti és kommentálhatja a blogot.

2.5. Az értékelés

Miután lezajlott a projekt, feltétlenül sort kell keríteni az értékelésre. Korábban kettős célkitűzésről beszélünk, az értékelésnek azonban valójában egy hármas szempontrendszert kell követnie.

- Értékelni kell a munkát a produktum szempontjából: mennyire volt eredményes a munka annak a szükségletnek a kielégítése szempontjából, amelyre szerveződött. Mennyire volt elégedett a célközönség, a megrendelő?
- Értékelni kell a munkát a tanulás szempontjából: milyen tanulási folyamatok zajlottak le a projekt megvalósítása során? Erre a kérdésre persze aligha lehet valamiféle tesztelés nélkül válaszolni.
- Végül értékelni kell a munkát a társas kapcsolatok alakulása szempontjából: hogy tudott együttműködni a csapat, voltak-e konfliktusok, és képesek voltak-e a azokat kezelni?

Természetesen minél konkrétabb és személyre szólóbb az értékelés, annál jobb.

2.6. A projekt integrálása a normál iskolai munkába

Bár a projekt filozófiája radikálisan ellentmond a megszokott iskolai viszonyoknak, értelmetlen volna egyáltalán beszélni róla, ha nem tudnánk valamiképpen összeegyeztetni a kettőt. Befejezésül

kísérletet teszünk a projektek csoportosítására aszerint, hogyan illeszkednek be az iskolák mindennapi életébe.

- *Projekthét.* Elsősorban Németországban ismert gyakorlat, hogy az iskolaév egy meghatározott egy-két hetes időszakában minden tanulócsoport valamilyen projekten dolgozik. Ilyenkor nincsenek órák, az iskola egy rövid időre átalakul projektműhelyé.
- *Külső projekt.* Már volt szó az erdei iskoláról mint lehetőségről. Egy tanulócsoport maga mögött hagyja a város zaját és az iskola bürokratikus világát, hogy a tanulást átmenetileg projektszerűen szervezze meg.
- *A tanítást kísérő projekt.* A projektet az órákon kívül, részben vagy egészben a tanulók szabadidejében szervezik meg. Ilyen volt a korábban említett almaprojekt, amely részben az órákon, de részben az órákon kívül valósult meg. Ez a megoldás persze mindig problematikus, egyrészt mert a tanulók iskolai terhelését növeli, másrészt – és főleg –, mivel degradálja, az órákhoz képest másodrendű tanulási formává minősíti a projektet.
- *Órai projekt.* Bár nem könnyű megvalósítani, nem is lehetetlen, hogy a projekt teljes egészében a tanítási órákon bontakozzék ki. Különösen lehetséges ez, ha több tantárgy is részt vesz ugyanannak a projektnek a megvalósításában.

3. Tanítás, tanulás és személyesség

Félelmetes ütemben szélesedik a szakadék tanítványaink mindennapjai és az iskolai tananyag között. A történelemre ez legalább annyira – ha nem jobban – érvényes, mint a többi tárgyra. Az egyik oldalon Bocskai és a hajdúk, a quaestorok, a Bethlen-konzolidáció, a másik oldalon a Született feleségek, a World of Warcraft és a Tally Weijl. Inkompatibilis világok. Az egyik világban megszerzett tudás használhatatlan a másikban, és ezért érthetetlen is: követhetetlen történetek idegen szereplőkkel.

Egy ilyen helyzetben a tananyag csak szöveg – a kifejezés szlenges értelmében is, de abban az értelemben is, hogy szöveggként memorizálható, visszamondható. Ha kellőképpen begyakoroltuk, bonyolult tesztek is ki tudunk tölteni ennek a tudásnak a segítségével. A legtöbb tanuló számára a tananyag olyan szöveg, amelynek a tartalma közömbös: nem vonatkozik semmire a valóságban, ezért éppúgy szólhatna másról is. Sőt: éppúgy lehet hamis, mint igaz. Hogy Dózsa Györgyöt tényleg megégették-e, vagy ez az egész csak egy perverz tankönyvszerző hagymázás látomása, ez tanítványaink számára nagyjából mindegy, tekintve, hogy semmi nem következik belőle: így is, úgy is meg kell tanulni, aztán el lehet felejteni.

3.1. A történelmi műveltség haszna

A történelemtanár általában többet szeretne ennél. De mit is? Miért jó, ha otthon vagyunk a történelemben? Van, lehet ennek valami köze az élethez? Lássunk néhány lehetséges választ!

Az élet tanítómestere

Ha hihetünk Cicerónak, a történelem tanulságos dolog. Emberi cselekedetéről szól, döntésekről, amelyek ilyen vagy olyan következményekkel jártak. Olyan helyzetekben cselekedtek elődeink, amelyekhez hasonlóakba mi is kerülhetünk, vagy éppen olyanokban, amelyek feltűnően különböznek a miénktől. A történelem mindig attól érdekes, hogy összevetjük a jelennel, a mi életünkkel. Akárhogy is: mai döntéseinket jelentősen segítheti, ha ismerjük a múltat.

A közösség hagyománya

Egy embercsoportot a közös múlt és a közös emlékek tesznek közösséggé. Hasonlóan van ez az olyan nagy virtuális közösségekkel, mint a kulturális és politikai nemzet, Európa, sőt manapság egyre inkább a globális világ. Ha úgy érezzük, odatartozunk, ez mindenekelőtt azért van, mert a sajátunknak érezzük a közösség múltjára vonatkozó történeteket. Ez azonban nemcsak érzelmi dolog. A közös történetek teszik lehetővé, hogy megbeszéljük a dolgainkat. Nem kell mindent újra és újra végiggondolni és elmondani: félszavakból is megértjük egymást.

Alternatív világképek

Életünket mintázatok határozzák meg: olyan történetet formálunk belőle, amelyen történeteket szüleink, ismerőseink elbeszéléseiből megismertünk. Ezeket a narratívákat, amelyek ön- és valóságértelmezésünket irányítják, ma egyre nagyobb mértékben a tömegkultúra, a média szolgáltatja. A történelem viszont arról szól, hogy az emberek nem mindig és nem feltétlenül úgy gondolkodtak és éltek az életüket, döntöttek nehéz helyzetekben, politizáltak és dolgoztak, ahogy ma azt természetesnek tartjuk. A történelem kihívás: evidenciákat kérdőjelez meg. Azt üzeni, hogy van alternatíva.

3.2. Történelmi empátia

Akarmelyik funkciót is tartjuk szem előtt, egyik sem valósulhat meg, ha nem úgy tekintünk a történelemre, mint valóságos emberek valóságos történeteire. A valóságos ember hozzánk hasonlít. Van elképzelésünk cselekedeteinek mozgatórugóiról. Egy alapvető emberi képesség, amely még az értelmi fogyatékosokban is megvan, de hiányzik a legintelligensebb számítógépből, és valószínűleg az állatokból is: állandóan képet alkotunk arról, hogy mi lehet a másik ember fejében. Ha valaki ránk mosolyog: biztos kedvel minket, ha folyton az óráját nézi: biztos siet valahová, ha megkér, hogy nyissam ki az ablakot: nyilván rossznak érzi a levegőt, vagy melege van. Nem tudnánk élni e képességünk nélkül.

A történelem egy virtuális világ, amelyben éppúgy emberek élnek, gondolkodnak, döntéseket hoznak, cselekszenek, mint a valóságos világban. Ez a világ sem érthető anélkül, hogy folytonosan működjön az empátiánk. A történelmi tananyag abban a pillanatban válik puszta szöveggé, memoriterré, amikor lemondunk arról, hogy megértsük a szereplők motívumait, és lemondunk arról, hogy egy kicsit az ő szemükkel is nézzük a világot. Ez azonban keveseknek sikerül könnyen, minden gyakorlás nélkül. A dramatizálás – az azonosuláson alapuló szerepbe lépés – az egyik legfontosabb olyan módszer, amely hatékonyan segíti a tanulókat abban, hogy a történelem szereplőinek szemével lássák a világot.

Hasonlóan megvilágosító erejű lehet, ha a múltban élt emberek személyes megnyilvánulásaival ismerkedünk meg. Hogyan látta a történelmet az ember, aki akkor élt? A kortárs. Tekintsük át, milyen jellegzetes formákban jöhetnek létre az ilyen tanórai találkozások!

1. Személyes jellegű szövegek olvasása és értelmezése. Jellemzően naplók, levelek és visszaemlékezések tartoznak ide.
2. A közelmúlt megélt történelme megjelenhet fényképeken, hanganyagokon és mozgóképen is. Ezek a vizuális információhordozók is nagyon alkalmasak arra, hogy emberközeli hozzák a történelmet, ráébresszenek arra, hogy emberekről szól.
3. Történelmi interjúk, amelyekben emberek mesélnek személyes élményeikről, a megélt történelemről (nyomatott szövegek, hanganyagok és filmek).
4. Interjúkészítés olyan idősebb emberekkel, akik megélték a történelmet (köztük ismerősökkel és rokonokkal, a saját család történetének feltárása).

Könnyen belátható, hogy bár mind a négy megközelítés érvényre juttatja valamiképpen a személyesség erejét, a 3. és 4. módszer, de különösen a 4. olyan mértékben vonja be a tanulót is a múlt elbeszélésebe, hogy az mással aligha pótolható.

3.3. Személyesség és hitelesség

Az előzőekben arról volt szó, hogy a személyesség hitelesít. Ugyanakkor világos, hogy a történelem személyes elbeszélése, a „magántörténelem” radikálisan különbözhet a történelmi feldolgozásokban és tankönyvekben megjelenő történelemtől.

A visszaemlékezők sokszor óhatatlanul másképp látják és mutatják be a dolgokat, mint ahogy mi szeretnénk vagy megszoktuk. Ez a probléma nemcsak a kiélezett politikai helyzetekkel kapcsolatban kerülhet elő, mint pl. az ötvenhatos forradalom vagy a Kádár-korszak megítélése. A hétköznapi élet számos jelensége szerepelhet szokatlan megvilágításban egy interjúban. Fontos, hogy az ilyen ellentmondásokat (ellentmondás két visszaemlékezés között, a visszaemlékezés és a tankönyv között, a visszaemlékezés és a megszokott narratíva között) természetesnek tekintsük. A tanárnak ilyenkor nem lehet az a dolga, hogy „helyre tegye” a

dolgokat, azaz egyes látásmódokat illegitimként bélyegezzen meg. A feladat inkább kettős: (1) elfogadtatni a tanulókkal, hogy a történelem szereplői különbözőképpen látják a múltat, hogy a dolgok különböző pozíciókból szemlélve különbözőeknek látszanak; (2) arra készíteni a tanulókat, hogy személyesen foglaljanak állást, alakítsák ki a saját látásmódjukat. Ez utóbbi csak szabad vitában lehetséges.

4. Történelem, interjúk, kompetenciák

Az új típusú érettségi bevezetése 2005-ben jelentős és talán eddig nem eléggé tudatosított változásokat hozott. A távlat még nem nagy, az óvatosság nem árt, néhány következtetés azonban talán már levonható. Annyi nagy biztonsággal megállapítható, hogy a sikeres érettségi vizsga feltételei között csak az egyik tényező az adatok, tények, összefüggések ismerete, a másik és súlyban talán ugyanakkora összetevő az adatokkal való bánni tudás a tények és források értelmezése során. Fontos tudomásul venni, hogy a középszintű érettségin kérdezhető témakörök száma lényegesen kisebb, mint ahány témakör a legtöbb tankönyvben szerepel, és az egyes témakörökhöz tartozó adatok közül is csak igen kevés kérdezhető az érettségin.

Mi következik mindebből? Úgy gondoljuk, elsősorban az, hogy elmúlt az az idő, amikor a történelemórák túlnyomó többségét új információk közlésére kellett – vagy akár lehetett – fordítani. Ha tanítványainkat az érettségin való sikeres szereplésre akarjuk felkészíteni, bőven kell szánnunk időt arra, hogy az ismeretek befogadásán túl tapasztalatokat szerezzenek azok alkalmazása terén is – legyen szó új információk megszerzéséről, a történelemről, társadalomról való gondolkodásról vagy éppen a történelmi ismeretek közléséről, prezentációjáról. És erre lehetőséget biztosít az, hogy a kötelezően megtanítandó tananyag – ha az érettségi követelményekből indulunk ki, márpedig mi más lehetne értelmes kiindulópont? – a közhiedelemmel ellentétben nem sok, időt szánhatunk tehát a kompetenciák fejlesztésére.

Az alábbiakban az érettségi követelményekben szereplő fő kompetenciacsoportok értelmezése kapcsán amellet szeretnénk érvelni, hogy a történelmi interjúk készítése hatékony felkészítés lehet az érettségi vizsgára.

4.1. Interjúfeldolgozás

Az interjú feldolgozása történhet egyszerűen úgy, hogy megnézzük az interjú egy részletét az órán, és megbeszéljük, most azonban foglalkozunk inkább a bonyolultabb úttal, amikor a csoport projektmunka keretében interjút készít. Néhány szempont, amire figyelni érdemes.

Kérdések

Az interjúban értelemszerűen fontos szerepet játszanak a kérdések. De meg kell különböztetni a kutatási kérdést (mire vagyok kíváncsi a múlttal kapcsolatban?), az interjúkérdést (amit az alanyunk feltesz), az utólagos kérdést (minek kell utánanéznem az elhangzottak kapcsolatban más szövegekben?), valamint a problémafelvető kérdést (mi lehet az ellentmondások feloldása? mi lehet a szavak mögött? mire következtethetünk az elmondottakból?). A kérdések jöhetnek a tanártól, de sokkal jobb, ha a tanár és a tanulók közösen alakítják ki őket.

Összevetés

Mind a felkészülés során, mind az interjúk prezentálása során használjunk – szöveges, képi, mozgóképes – forrásokat is. Nem az a cél, hogy a tanuló kizárólag az interjúkból ismerjék meg a történelmet, hanem hogy tudjon különbséget tenni a múltban lezajlott események egymástól eltérő tartalmú leírásai között. Legyen képes megállapítani két azonos tárgyú történelmi leírás közti tartalmi és formai különbségeket, és tudjon egyszerű feltételezéseket megfogalmazni a két elbeszélés közti különbség(ek) okáról.

4.2. A szaknyelv alkalmazása

A történelmi fogalmak, szakkifejezések tanulásának ma már nem megfelelő módja a definíciók diktálása és kikérdezése, fogalmak és definíciók párosítása, vagy a fogalmak közötti relációk felvázolása.

A vizsgára való felkészülést az segíti, ha lehetőségük van a tanulóknak arra, hogy szóbeli és írásbeli kommunikációs folyamatokban *használják* ezeket a fogalmakat. Ezért nagyon is jó gyakorlat, ha arra szólítjuk fel őket, hogy történelmi szakkifejezéseket használva fogalmazzák újra, mit tudtak meg az interjúkból. Adott esetben ez „fordítási” gyakorlatnak is tekinthető, hiszen az interjúalanyok várhatóan hétköznapi nyelvet használnak, és ezt kell a történettudomány nyelvére lefordítani.

4.3. Tájékozódás térben és időben

A térrel kapcsolatos kompetenciák két csoportba sorolhatók. Egyrészt egyszerű topográfiáról van szó, azaz arról a képességről, hogy a témához kapcsolódó helyeket a tanuló meg tudja találni a térképen. Az interjúk feldolgozása ennek a készségnek a gyakorlására is kiváló lehetőséget nyújt. Az elbeszélte történetek várhatóan különböző helyekhez fognak kapcsolódni, és ezeknek a helyeknek a beazonosítása, térképen való megjelenítése – esetleg speciális szoftverek segítségével – fontos része lehet az interjú prezentálásának.

Másrészt arról van szó, hogy az adott község, város, régió földrajzi-történelmi adottságai hogyan befolyásolták az emberek életét és a történelem alakulását. A történelemnek ez a földrajzi meghatározottsága központi szerepet játszik az „oral history” projektben, és már a kutatási terv összeállításakor tekintettel kell lenni ezekre az összefüggésekre. A rögzített elbeszélések várhatóan számos elemzhető példával szolgálnak a történelem térbeli tagoltságára, és ezzel hatékonyan tudják szolgálni az érettségire való felkészülést.

Az időben való tájékozódás kompetenciáját az interjúk elemzése azáltal fejleszti, hogy a bennük elbeszélte események időbeli újrendezése várhatóan külön gondolati munkát igényel. A mi volt előbb, mi volt később? kérdése újra és újra elő kell, hogy kerüljön, miközben a tanulók interjúk és más források segítségével igyekeznek rekonstruálni a múltat. Fontos szerepet játszhat ebben a folyamatban az is, ha állandóan figyelemmel vagyunk a köztörténet reprezentatív eseményeire, és az elbeszélte „kis történet” eseményeit ezekhez a „nagy” eseményekhez is viszonyítjuk, ezekhez képest helyezzük el.

4.4. Eseményeket alakító tényezők bemutatása

Itt valójában a történelemről való gondolkodásról van szó, ezért ezek a kompetenciák az interjúkészítés és -feldolgozás minden elemét áthatják. Már az interjú készítése során, a kérdések megfogalmazásakor óhatatlanul rá kell kérdezni az okokra (feltételezett okokra) és a célokra is (miért tette vagy miért hitte az interjúalany éppen azt, amit). Jó lehetőséget ad az anyag ilyen feldolgozása arra, hogy közösen keressünk választ a történelmi okokra és a cselekvő személyek szándékaira. Ez utóbbi különösen előtérbe kerülhet ebben a folyamatban, hiszen az élő személyek megszólalása mással nem pótolható lehetőséget teremt arra, hogy a fiatalok átélhessék a történelem emberi valóságát: azt, hogy a történetek szereplői emberi lények, akik éreznek, gondolkodnak, és szándékokat valósítanak meg.

Az interjúk feldolgozása azt is jelenti, hogy egyes részeket ki kell hagyni, más részeknek viszont hangsúlyt kell adni. Ez azt feltételezi, hogy a készítő döntéseket hoznak arról, hogy mit tekintenek fontosnak, lényegesnek, vagy mit tekintenek az adott szempontból relevánsnak. A lényeges és a lényegtelen, a releváns és az irreleváns megkülönböztetése olyan kompetencia, amelynek iskolázása egészen alapvető a történelmi gondolkodás fejlesztésében.

5. A keretek és a diákok

5.1. Tanórai lehetőségek

A tanári munka első lépése az interjúzó diákcsoport megszervezése és a keretek megtalálása. Tanítási óráként jobbra a társadalomismeret, emberismeret óra jöhet szóba. Tartalmilag a történelemóra volna a legjobb, de az állandó időzavarral küzdő történelemtanításban a mostani körülmények között ez

alig elképzelhető. Ehhez nagy tanári bátorság, igazgatói támogatás és a diákok együttműködése szükséges. Nincs kizárva, hogy egy elszánt és szerencsés történelemtanár egész osztályát magával tudja ragadni, és a délelőtti órákból elcsíp rövid időt a szervezésre, majd délutáni munkában dolgozik tanítványaival az interjúkon.

A történelemóra keretében kivitelezhető, az osztály tantárgyi programjába illeszkedő projekt megvalósítása 12. osztályban már aligha lehetséges, az érettségi olyan mumus, hogy minden felsorolt feltétel teljesülése ellenére sem lenne képes a fenyegetettség érzésétől megszabadulni az osztály egésze. A 11. évfolyam alkalmasabb az „emlékgyűjtésre” még akkor is, ha történelmi tanulmányaikban a diákok nem jutottak el a XX. századig. A projekt jelentős pedagógiai eseménye lehetne, ha minden nehézség ellenére több iskolában képes lenne „órai projektként” működni. Mintát adhatnának ezek az osztályok arra, miként válhat a projektmunka a mindennapos iskolai tevékenység szerves részévé.

A társadalomismeret, valamint az emberismeret és etika tantárgyak lényegesen nagyobb mozgá szabadsággal rendelkeznek. Az általában 11. osztályban heti 1 órában tanított tárgyak keretében lehetséges volna az „emlékgyűjtés” órai keretbe illesztése. Ennek feltételei:

- tanítsák legalább némelyik tárgyat az iskolában egész évben vagy legalább fél évig (ez közel sem történik így mindenütt, a tömbösítés gyakorlata, amikor egy hétre vagy egy-két napra teszik ezeket a tárgyakat, már megghiúsítja, hogy az emlékgyűjtésre folyamatosan legalább heti 1 tanóra álljon rendelkezésre);
- a tanári kedv, bátorság (nem biztos, hogy ezeket a tárgyakat, főként az emberismeretet történelemtanárok tanítják).

Leginkább az emberismeret és etika tantárgy célkitűzéseinek megvalósításához kínál élményszerű lehetőséget a projekt. Nemcsak azért, mert e stúdium érettségi követelményei között – a hazai gyakorlatban újszerű módon – a projektkészítés meglehetősen nagy hangsúlyt kap, miközben a hagyományos tanórai módszerek nem nyújtanak a felkészüléshez gyakorlóterepet, hanem azért is, mert a tantárgy által célba vett kompetenciák nagy része éppen az interjúzás módszerével hatékonyan fejleszthető.

Az emlékgyűjtés keretében olyan fontos attitűdök és képességek bontakozhatnak ki, mint amilyen

- az érdeklődés a másik ember (személyisége, története) iránt
- érdeklődés az egyes ember és a társadalom, a személyes sors és a történelem összefüggései iránt
- a személyiség egyediségének, megismételhetetlenségének átélése (persze csak akkor, ha az interjúalanyokat nem történelmi /pre/koncepciók illusztrációinak tekintjük)
- az érzelmi intelligencia, kiemelten az empátia-készség, a tapintat és az önbizalom;
- az önreflexió képessége;
- a beszédpartner gondolatai iránti nyitott, előítélet mentes és ítélezés nélküli figyelem; a konstruktív hallgatás képessége; a személyes közlések titokként való kezelése;
- egyéni felelősség a vállalt munkáért és kooperáció a többi közreműködővel
- szervezőkészség, előrelátás
- viselkedéskultúra (illem, udvariasság ; célratörés és tapintat egyensúlya)
- (inter)kulturális kompetencia, a mienkétől eltérő kulturális tradíciók természetes tudomásulvétele, sőt, érdeklődéssel (kíváncsisággal) való szemlélése; otthonos közlekedés a különböző kultúrájú emberek között (beleértve a nemzedékek közötti kommunikációt is)

Az „emlékgyűjtés projekt” – a felkészülési folyamattól a próbainterjúk tanulságainak közös megbeszélésén át az interjúzásig, végül az interjúk dokumentálásáig – segít más tantárgyak, illetve a tantárgyközi célkitűzések megvalósításában is, főként a diákok szociális, info-kommunikációs, szövegértési-szövegalkotási kompetenciájának fejlesztésében.

5.2. A szakkör

Az „emlékgyűjtés” mint iskolai projekt leginkább szakköri formában valósulhat meg. Bár a szakköri tevékenység erősen visszaszorult az iskolákban az egyéb délutáni elfoglaltságok (11–12. osztályban főként az érettségikre való előkészítők) mögött, a pályázat révén legalább megjelenhet és sikerével akár mintává is válhat a jövőre nézve. Olyan tanítást kísérő projektről van szó, amit a tanárok részben vagy egészben a tanulók szabadidejében szerveznek, ami így növeli az iskolai terhelést és akár az „essünk rajta túl” feladatok közé nyomhatja az interjúzást.

A szakköri munkáért érdemjegy nem jár; a tanár elismerő pillantásai, szavai természetesen ezt részben-egészben pótolhatják. Úgy hiszem, legtöbbit mégis az a fajta személyesség jelenthet a diáknak, hogy az interjúban családjából, rokonságából vagy tágabb környezetéből megszólaltathat valakit, gázdagodhat ismeretben, emberi kapcsolatokban, örömet szerezhet a kérdéseivel, figyelmével, vagy éppen drámai helyzet tanúja lesz, látva az emlékek súlyát egy ember életében. Ha jól tudja kezelni a helyzetet, ha kap ehhez segítséget, akár felnövése fontos pillanatait élheti át. Előre mindezt természetesen nem láthatja (mi sem), ezért a tanári munka legfontosabb része az előkészítés erre a lehetőségre anélkül, hogy ezt a tanár megfogalmazná, „megcsillantaná” mint elérhető eredményt. Történnie kell, ha tud, és majd vissza lehet rá nézni.

5.2.1. A szakkör meghirdetése, a diákok kiválasztása, a munka megszervezése

A szakkör elindításakor erősen figyelni kell, hogy olyan diákokkal kezdjünk dolgozni, akiket ismerünk, akik egymással nincsenek ellenséges viszonyban, hogy a belső feszültségek ne verjék szét a munkát. Egy iskolában 11–12. osztályosok közül (az interjúk készítését elsősorban rájuk lehetne bízni) bizonyára akad 8–10–15 diák, akikkel a 25 interjú elkészítését, az erre való felkészülést jó hangulatban, folyamatos együttműködésben képesek vagyunk végigvinni.

Ha a felkészítés alatt kialakult a tanárok között (2–4 ember egy iskolából) az interjúzás értelméről, hasznáról egy közös vagy egymáshoz közelítő álláspont, érdemes együtt meghirdetni a projektet. Ha mód van rá, a 11–12.-es osztályokba be kell menni valamelyik óra elején – némi egyeztetéssel ez nem lehetetlen – és együtt beszélni a projekt nehézségeiről és szépségéről. Ha ez bármi okból közösen nem megy, csinálja a tanár egyedül, de ne elégedjen meg azzal, hogy kitesznek egy felhívást, amit a diákok vagy észrevesznek, vagy nem.

A szakkör leendő résztvevőit a tanároknak kell kiválasztaniuk a jelentkezőkkel folytatott személyes beszélgetések után. Minden esetben fel kell mérniük a vállalkozó diák saját motivációit, munkabírást, elkötelezettségét a közös munka iránt. Mérlegelni kell a lehetséges veszélyeket is: nem feltétlenül kizáró ok, ha egy jelentkező szélsőséges nézeteket vall, vagy ha egy másik nagyon konfliktusos viszonyban van a családjával, de erősen meggondolandó, milyen szerepet szánunk-engedünk nekik a közös munkában. Végig szem előtt kell tartani, hogy esetleg érzékeny, tapintatos, körültekintést igénylő egyéni és családi történeteket fognak gyűjteni diákjaink; nagyon fontos, hogy sem ők, sem az általuk megkérdezett idős emberek ne sérüljenek a beszélgetésben – és az is, hogy az interjúk feldolgozása során egymást se bántás meg. Ez persze javarészt a tanárok pedagógiai felkészültségén, irányításán múlik, de egy-egy diák vehemens radikalizmusa például erősen veszélyeztetheti az interjúzást és az interjú feldolgozást.

Az első közös találkozón erősen törekedni kell rá, hogy legyen ott mindenki: diák, tanár. A tanárok ekkor már tudják, milyen feladatokat akarnak adni, hogyan épül fel a diákok képzése. Nagyjából két hónapra, heti két órával érdemes tervezni.

Ha vannak már a diákoknak javaslatai, beszéljünk erről, ugyanakkor kapjon még két hetet mindenki, hogy átgondolja és megbeszélje, kikkel szeretne kamera előtt beszélgetni.

Az első alkalommal beszéljük meg csoportosan is, ki milyen várákozással, elképzeléssel érkezett (szeretnék ismerni a nagyszüleiket, titokban mindig riporterek akartak lenni,...), de ha némelyik diáknak nincs mit mondania, az se baj, hallgassanak nyugodtan, ez az interjúzásnál sem lesz haszontalan. A tanároknak viszont beszélni kell a projekt céljairól és arról is, az interjúkban majd mi mindenről lehet beszélgetni: a mindennapokról, ételekről, italokról, ruhákról, lakásról, iskoláról, az interjú adó munkájáról, szüleiről, nagyszüleiről, testvéreiről, ünnepekről, falujáról, városáról, háborúról, diktatúrákról, forradalomról... – az életéről. Szólni kell arról is, hogy a „tapasztalatátadás, mesélés helyzet” megteremtése időigényes: egy-egy találkozás is legalább 1–2 óra, és még folytatásra is szükség lehet.

A diákok felkészítésére kb. 8 hét (16 óra) áll a tanárok rendelkezésére, hogy a félév további hónapjaiban az interjúk elkészítésére is kellő idő maradjon. Ebben a 16 szakköri órában legalább három feladatot kell elvégezniük:

- a) az interjúzás különböző lehetőségeinek bemutatása és interjúhelyzetek gyakorlása,
- b) a filmkészítés technikájának megtanítása,
- c) a szükséges történelmi ismeretek átadása.

- a) Az interjúhelyzetek gyakorlásához a tanároknak felkészítésük során meg kell ismerni, végig kell csinálni azokat a helyzeteket, melyekbe diákjaik kerülnek: az interjúalanyok kiválasztását, a kérdező és a mesélő szerepét, helyzetét. Hasznos lehet, ha lakóhelyükön készített interjúrészletek közös megbeszélésén láthatják, mit csináltak jól, rosszul.
- b) A tanári felkészítés idejére az iskoláknak rendelkezniük kéne a filmfelvevővel, hiszen a tanárok így tudnának próbainterjúkat készíteni. Tudjon a tanár bánni a kamerával, ebben is érje el azt, amit diákjaitól elvár. Igazán így tud segíteni, ha kell, a készülő film technikai színvonalát is így képes megítélni, a tudás birtoklása növeli projektvezetői hitelét a diákok szemében.
- c) Feltehetőleg inkább 11.-es diákok vesznek részt az „emlékgyűjtésben”, de még a 12.-esek számára is ismeretlen a XX. század második felének története, hiszen általában csak január táján kezdenek erről tanulni. Szükségük van tehát a korszak történelmének ismeretére és a helyi (falu, város, történeti régió) történet jellegzetességeinek ismeretére is.

5.2.2. Az interjúalanyok kiválasztása

Diákonként 2–3 beszélgetőtárs jöhet szóba: családtag (dédszülő, nagyszülő, szülő stb.) vagy idegen. Érdekes lehet például, ha két nagyszülőt kérdezhet az unoka. Párhuzamos történetek jelenhetnek meg így, akár férfi és női történetek. Ha a sors még megengedi, dédszülő és nagyszülő kérdésével különböző generációk tapasztalatai válhatnak láthatóvá. Amennyiben családtaggal beszélget a diák, az életút felidézése nélkülözhetetlen. A családfa összerakása izgalmas része lehet a beszélgetésnek; lehetséges, hogy a fiatal most jön először tisztába felmenőivel.

Nem rossz, ha egy iskolában diákjaink interjúalanyai között a társadalom más-más csoportjainak képviselői jelennek meg. A legfontosabb azonban az, hogy a kérdezőt érdekelje az idősebb ember sorsa, története, és meglegyen közöttük a bizalom. Ha nem családtagról, rokonról, közeli ismerősről van szó, az előkészület hetei alkalmasak lehetnek a kapcsolat kialakítására – előfordulhat, hogy közeli családtag esetén is szükség lesz erre.

Ha egy tanárra öt diákot számítunk, a két-három interjúalany kiválasztása, a választásnak a tanárral és a szűkebb csoporttal való megbeszélése (mit tudok róla, miért választottam, hogyan reagált a felkérésre, van-e más jelöltem, ha mégsem lesz belőle interjú) belefér egy alkalom időkeretébe. Szükséges együtt is látni a szakkör valamennyi diákjának választásait; ez még egy másik alkalmat igényel. Maga az interjúzás ehhez képest a felkészítés végén, másfél-két hónap múlva kezdődik. Addig ugyan lesznek próbainterjúk, hiszen ezeken tanulnak majd a diákok, de az idősök számára így is elég hosszú a várakozási idő. Néhány rövidebb-hosszabb találkozás, beszélgetés segíthet áthidalni ezt.

A kamera használatáról *Az interjúzás alapjai* című fejezetben részletesen esik szó. Itt most a filmfelvétel egyetlen kérdését vetném csak fel: Ki áll a kamera mögött? Egyáltalán szükséges-e harmadik személy?

Bizonyos, hogy az interjúzó nem kezelheti egyúttal a kamerát is, így a személyes kontaktus lehetetlen volna. Beállítani a felvevőt, és leülni elé – ez az egyik módszer. A beszélgetés meghittségét így csak a kamera zavarhatja, ez kétségtelen előny. Hátrány viszont, hogy bármiféle kép, tárgy közös meg szemlézése, a róla való beszéd aligha lehet így természetes. Ha valaki áll a kamera mögött, rögtön életszerűbb, izgalmasabb minden, ami a beszélgetők között történik. Legyen valaki a csapatból, legyenek esetleg párok, akik ott lesznek egymás beszélgetésén. Az is elképzelhető, hogy olyan diák kezelje a kamerát, aki egyébként nem interjúzik.

A harmadik személy megjelenése így is, úgy is nehezíti a beszélő helyzetét, akadályozhatja őszinteségét. Az interjúra készülés része kell legyen a három ember előzetes találkozása, megismerkedése, a jó kapcsolat kialakítása közöttük.

5.2.3. Interjú témák

Az interjúk témái igen sokfélék lehetnek, de ha lehet, egy életútról szóló beszélgetés részeként jelenjenek meg. Az élettörténet felidézése mutatja meg leginkább a személy egyediségét, a történeti időpontok, események, a mindennapok személyes megélési módjait. Az első beszélgetés után vissza lehet térni az életút részleteire, azok alaposabb kifejtésére. Ebben megállapodhatnak a beszélgetőtársak,

kaphat segítséget diák a tanárától, használhatja a történelmi felkészítés tapasztalatait, kérdéseit. Alaposabban megnézhetnek, értékelhetnek a mesélő számára fontos eseményeket, egy-egy korszak kitüntetett, akár drámai pillanatait. De elmélyülhetnek a hétköznapok és ünnepek világának részleteiben, vagy éppen az elbeszélő számára fontos mozgalom, egyház bemutatásában is.

De nemcsak a teljes életút jelentheti egy-egy interjú keretét: szólhat a beszélgetés – az előzetes találkozásokon megállapodottak alapján – jelentős eseményekről vagy akár tárgyakról is. Állhat az interjú központjában néhány fontos személyes tárgy, pl. munkaeszköz. Ha falun készül az interjú, a tárgyak által (ha még kéznél vannak, megőrizték egyiket-másikat) felidézhetővé válhat a régen volt paraszti világ.

És ott vannak az épületek a maguk történetével. Régi történetek jöhetnek elő a felmenők egykori otthonát körüljárva, vagy szóba kerülhet (meg is mutatható) a ház, amelyben jelenleg laknak a nagyszülők, és a hatvanas-hetvenes években épült. Tanulságos lehet a ház építésének története, ha a mesélő saját maga is részt vett benne, végigcsinálta az építkezést. Ugyanígy érdekes lehet egy falu, kisváros középülete, lakóépülete, az ottaniak egykori élete – végigsétálni együtt egy utcán, felidézni a szomszédok, helybeli ismerősök valaha volt hétköznapjainak, tevékenységeinek színhelyeit. Izgalmas lehet együtt, beszélgetve megidézni akár egy kastély romjait – vagy akár feltámadását.

És persze főként a családi fényképek közös megtekintése – akár egy egész beszélgetés épülhet erre. Együtt összerakva, végignézve a képeket, követve kik is vannak rajtuk, mi történt velük... A meghitt találkozás lehetőségét segítenek megteremteni a képek, melyeket aztán a készülő vágott anyagban is fel lehet használni; oldják az interjúszövegek esetleges egyhangúságát.

5.2.4. Az interjúk megszerkesztése

A felvett anyagot a diák mutassa meg a tanárának; a legjobb, ha közösen nézik meg, beszélnek róla, a leírt anyagon elvégezhetik a szerkesztést, és ezután kezdődik a filmfelvétel vágása. Jó, ha az operatőr is ott van a megbeszélésen, és a vágásnál sincs egyedül az interjúzó. Külön figyelni kell a vágás technikai feltételeinek megteremtésére, egyeztetni azokkal, akik ezt „birtokolják”. A felkészítés során ezekre az aprónak látszó problémákra is szükséges kitérni, mert az „iskolai üzemben” egyébként sodródik csak tanár és diák. Az igazgató szeme, figyelme, segítsége is kell, hogy olajozott legyen az együttműködés.

A nyersanyagból készült 20–40 perces mű természetesen újabb megtekintést és megbeszélést igényel: tanár és diák újabb közös találkozását.

A felvétel előkészítését (az interjút adó személy kiválasztását, a tanárral, diáktársakkal történt megbeszéléseket, a felkészítő órán történeteket, az interjú előtti találkozásokat, amennyiben sor kerül rájuk) és magának az interjúnak a történetét, a nyersanyag vágását, közös értékelését, sőt a tanórán való esetleges használatát, fogadtatását – tehát az egész folyamatot – tanárnak, diáknak követnie kell a „projektnaplóban”. Ez biztosíthatja, hogy a diák és tanár tudatosan vegyen részt a munkában, s így mindketten megőrizhetik a jól sikerült megoldásokat éppúgy, mint a kudarckokat vagy a számukra fontos közös pillanatokot. Könnyebb lehet így a több hónapos közös munka értékelése is. A projektnapló készítésének technikájáról és értékeléséről a *Pedagógiai projekt* című fejezetben olvasható összefoglalás.

5.2.5. Az elkészült interjúk sorsa az iskolában

Az iskola tanárai és diákjai előtt is be lehet mutatni egy válogatást a szakkörön készült 25–30 interjúból, hogy reprezentálják a munkát és felkeltsék az érdeklődést a filmek iránt. Ehhez válasszuk ki a legjobban sikerült filmeket, filmrészleteket, és gondosan szerkesszük meg az anyagot (például egymást kiegészítő vagy éppen ellentéző részletek összerakásával). A bemutatóra természetesen meg kell hívni az interjúk szereplőit.

Az interjúkészítésre következő félév az iskolai kipróbálás ideje – a felhasználásé. Ebben két út kínálkozik: a 12. évfolyam történelemórái, illetve a szakkör folytatása az elkészült interjúkkal.

A 12. évfolyamon tanító tanárok és a filmek készítői beszéljék meg, hogyan illeszthetők az anyagok a XX. század második felének magyar történelméhez. Átlagos méretű középiskolákban valószínűleg az összes történelemtanár (kb. 3 fő) részt vesz az interjúzásban, így nem lesz nehéz átlátniuk, mire számíthatnak. Ismerve az utolsó félév feszültségeit (mennyi még az elvégzendő feladat, az érettségi ár-

nyéka...), az elkészült 25–30 filmből egészében csak néhányat, illetve valamivel több részletet lehet a tanórákon elemzésre felhasználni.

A kis, 5–10 perces részletek esetében helyi vonatkozásokkal illusztrálhatjuk az országos történeteket, de ilyenkor részletes magyarázatokkal kell szolgálnunk a beszélő történetéről. Jól megválasztott részlet alkalmas lehet egy korszak egészének vagy bizonyos részleteinek felvezetésére, a személyesség erejével kérdésekre készítheti a diákokat, alkalmat adva a tanárnak, hogy egy életút epizódjainak segítségével a vizsgált korszak egészéről beszéljen, illetve történelmi forrásokat hozzon és dolgozzon fel diákjaival. Ahogy bevezetőnkben erről részletesen írtunk, nagyon kell figyelni az eltérő anyagok egymásmellettiségére, a történelmi források és a személyes emlékezet sajátosságaira. Több – ugyanazon témáról szóló, de ellentétes színezetű, hangulatú – emlék bemutatásával pedig még tovább mehet a tanár az eltérő helyzetek és különböző narratívák szemléltetésében. Nem baj, ha ilyen alkalma csak egyszer-kétszer van egy tanárnak – ezzel emlékezetes pillanatokot élhetnek át tanítványaival.

A szakköri munka folytatásaként rendszerezni kell a 25–30 filmet. A munkában részt vevők menet közben már érzékelhették, de most együtt látják, hogy milyen jellegű interjúk születtek, és elbeszélőkik elsősorban melyik korszakra, korszakokra, eseményekre emlékeznek. Megkereshetik azt a történelmi pillanatot, amiről a legtöbben beszélnek, eköré csoportosíthatják az interjú részleteket, így alkalmas lesz meglátni a „pillanat” átélésének sokszínűségét, vagy éppen kialakulhat egy izgalmas anyag a hétköznapokról (munka, étel, lakás...) és az ünnepekről.

A szakkör résztvevői kitűzhetnek maguknak új feladatokat is, például helytörténeti anyag kialakítását, amelyben a különböző egyéni történeteket felhasználva, összeállíthatják falujuk, városuk történetét (vagy annak bizonyos részleteit) az egymást kiegészítő, egymással vitatkozó emlékekből, és mindent kiegészíthetik helytörténeti dokumentumokkal.

Az alkotóknak és tanáraiknak most jön el az alkalmas idő arra, hogy alaposan megbeszélhessék a személyes emlékezet és a történelmi források eltérő jellegét, és a gyakorlatban is kipróbálhassák, alkalmazhassák egymás mellé állításuk előnyeit.

A munka befejezésekor értékelni kell a projektet. Ehhez szempontok találhatóak a *Mi a projekt?* című részben.

6. Egy családtörténeti projekt. Személyes, megélt történelem – a történelemórákon

Hatosztályos gimnáziumban tanítok. Történelemtanárként sokszor jelent problémát számomra annak megjelenítése és bizonyítása, hogy a történelem azért is borzasztóan izgalmas, mert rólunk szól, a fő- és mellékszereplői mi magunk vagyunk – akár az én 13–18 éves diákjaim. A saját családtörténet kutatását eszközként próbálom használni a tanulási motiváció erősítéséhez és tartalmi szempontból a XX. század megismeréséhez.

A tanítási gyakorlatunkban a korábbi években a 11–12. évfolyamra járók foglalkoztak a XX. század történetével. A pedagógiai program átalakításával a 10. évfolyam végére lezárul a tanulás alapozó szakasza, ami kronológiai megközelítésben azt jelenti, hogy a 10. évfolyamra járók foglalkoznak a XX. század tanulmányozásával. (10. után nyelvi év van, és azután a „szakosodás”, a diákok választhatnak, hogy emelt vagy középszinten szeretnének foglalkozni a történelemmel.)

A 2007–2008-as tanévben lettek 10.-esek azok, akiket 7. óta tanítottam. Az egész évfolyamot jól ismertem, a szülőkkel igen jó volt a kapcsolat. Kötelező, éves projektfeladatként kapták a családtörténet megírását. Október elején kapták az alábbi feladatleírást:

Családtörténet

Ebben a tanévben a XX. század történetével foglalkozunk, és ehhez kapcsolódik történelemből egy éves projektmunka – a családok XX. századi történetének leírása.

Három lehetőség van: a család mindkét ágának történetét megvizsgálni; a család egyik ágának (anyai vagy apai) történetét tanulmányozni; egy jeles, izgalmas életúttal rendelkező családtag életét bemutatni. A témavariációk azért szerepelnek, mert nem mindenki olyan szerencsés, hogy a családja múltjáról sok élt megkérdezhet, vagy már volt olyan valaki a családban, aki összegyűjtötte

az értékes tudnivalókat. Van még egy negyedik lehetőség azok számára, akiknek nővére, bátyja már elvégezte e feladatot: egy ismerős, barát családjának XX. századi történetét bemutatni.

Nyilván a három közül a választott téma határozza meg a belső tartalmat. **Azonban mind-egyikre érvényes néhány alapvető pont.**

1. A forrásaitok részben lehetnek elsődlegesek – iratok, igazolványok, kiadványok, anyakönyvek, fényképek stb., de idetartoznak azok a beszélgetések, melyeket ti magatok folytattok az illető családtag saját életéről. Lehetnek másodlagosak – ha már valamilyen belső családi feldolgozást használtok, illetve az utódok mesélnek apáik viselt dolgairól. Szerintem ezek mindegyikét használnotok kell. Nyilván jegyzetben jelezni kell a forrást.

2. A család vagy családtagok történetének elmesélése önmagában nagyon izgalmas dolog s inkább, ha jól meg van írva, irodalmi alkotás, de még nem egy tudományos igényű munka. Akkor lesz az, ha az egyéni történetet belehelyezzük A TÖRTÉNELEMBE. Vagyis azt nézzük, hogy a sorsok mennyire tipikusak, vagy mennyire különlegesek. Pl. Egy vidéki család a 60-as években Budapest környékeire költözik. Ez egy jellemző migrációs lépés. Vagy az egyik dédpapa az első világháborúban meghal és a dédmama, mint hadiözvegy trafikengedélyt kap, ebből tartja el a családot. Ez beleillik a hadiözvegyeknek járó juttatások sorába.

3. Összefoglalva tehát miután és miközben összegyűjtitek a családtörténetére vonatkozó anyagokat össze kell vetni a történelmi szakirodalommal. Nem lesz olyan nehéz, hiszen mi folyamatosan tanuljuk a „hivatalos” köztörténetet.

Hogyan nézzen ki a dolgozat?

Bevezetés – a probléma felvetése (ami nem az, hogy az a problémám, hogy évfolyamdolgozatot kell írni...), miről fog szólni a dolgozat, milyen forrásokat használtam, milyen nehézségekkel néztem szembe és mit mutatok be a család történetével.

Fejezetekre osztva a dolgozat – az életutak leírása, a történelmi kapcsolódási pontok magyarázata, esetleg egy-egy személy kiemelése stb. (jegyzetekkel ellátva).

Befejezés – mire jutottam, összegző gondolatok, tipikus, nem tipikus életpályák stb. (Arra figyeljetelek, hogy a XX. század története kell, hogy megelevenedjék. Ha korábbi is van anyagotok belekerülhet, mint egy családtörténeti bevezetés. Egyszóval az arányokra vigyázni kell.)

A címet, alcímet csak a dolgozat elkészülte után véglegesítsétek!

Terjedelme: kb. 30 ezer leütés a minimum a tartalomra vonatkozóan. Ehhez jönnek még a mellékletek, jegyzetek.

A dolgozat leadásának határideje: tavaszi szünet kezdete.

Ez nagyon nagy munka, ezért tervezni kell. Az anyaggyűjtést érdemes már most elkezdni és minden létező családi ünnepet, együttlétet kihasználni egy kis beszélgetésre, időpont-egyeztetésre. Érdemes naplót vezetni, amibe a gondolataitokat, kérdéseiteket, megjegyzéseiteket íjátok, s amelyek vagy bekerülnek majd a végleges dolgozatba, vagy a megírást segítik. NOVEMBER elejére – őszi szünet után – mindenkinek le kell adnia egy egyoldalas vázlatot, amely a munka ütemezését tartalmazza.

Hogyan fogom értékelni?

1. Milyen kutatómunkát végeztetek (források összegyűjtése, elrendezése)
2. „Tudományos” megközelítés (hogyan igyekeztetek a család történetét szélesebb társadalmi, történelmi környezetbe helyezni, forráskezelés, forráskritika, hivatkozások, jegyzetek, mellékletek, irodalomjegyzék)
3. Feldolgozás (hogyan sikerült az életutakon keresztül bemutatni a történelmi fordulópontokat, a kort)
4. Stílus (jelenti a feldolgozásnak megfelelő írott szöveget és címrendszert, a külalakot, vagyis a formai követelményeket)

Biztos vagyok, hogy nagyon izgalmas utazásra indultok – a múltba!

A feladatnak általános kompetencia-fejlesztési, szak módszertani és pedagógiai céljai is voltak.

- Általános kompetenciafejlesztés: nagyobb lélegzetű írásmű összeállítása, tervezése, szerkesztése; interjúzás és annak archiválása; önálló információ-gyűjtés és -feldolgozás, idővel való gazdálkodás.
- Szak módszertan: a történelemtől többféle narratíva létezik; nem a „nagy” politika az, amely a hétköznapiakat alapvetően meghatározza; találkozás korabeli forrásokkal; a történet és az interpretáció elkülönítése.
- Pedagógia: a család szerepének erősítése; generációk „összebékítése”; a figyelem, a hallgatás fejlesztése, előítéletek felismerése, felelősség értelmezése.

Az őszi szünet után mindenkinek egy oldalban le kellett írnia a családtörténet vázlatát. Benne a személyek kiválasztásának szempontjaival, a történeti idő hangsúlyaival és ütemtervvel (mit mikorra kell elvégezni). Ezeket a vázlatokat átolvastam és igyekeztem tanácsokat adni, írni.

Novembertől márciusig tartott az egyéni megbeszélések ideje. Ez persze nem volt kötelező. Tanácsokat adtunk egymásnak: érdemes-e szó szerint legépelni az interjúkat, hogyan kell szerkeszteni a hivatkozásokat, utána nézzen-e még annak, hogy... Ezzel párhuzamosan elindultak az informális beszélgetések. A legtöbben boldogan hozták szóba, hogy a nagypapa, nagymama mit mesélt, s nemcsak nekem, hanem más tanároknak és egymásnak is.

Részletek a dolgozatokból

„Az apai ág történeteit csak édesapám elbeszéléseiből tudtam összegyűjteni, de itt még megmaradtak dokumentumok. Az anyai ághoz két élő forrásom volt, anyám, és Párizsban élő nagybátyám. A nagybátyám sokat foglalkozott szülei, nagyszülei életével, így ezen az ágon ő volt a fő segítségem. De az ő munkája sem volt egyszerű, és így az enyém sem, hisz nagymamám és nagyapám zsidóságuk miatt a múltból sok mindent eltitkoltak. Például dokumentumok egyáltalán nem maradtak fenn, és sok az olyan történet, amit csak most – sok évvel a haláluk után – tudtunk meg, volt barátaiktól...”

„Most, hogy megírtam, döböntem rá arra, hogy ez milyen fontos, és mekkora kincs, hogy dokumentálva van, hogyan alakult elődeim élete. Mert ez nem csak egy házi dolgozat, ez egy nagy érték, ez az unokáimnak is fontos dokumentum lesz, és így mindig tudni fogjuk kik vagyunk és honnan jöttünk. Azt hiszem ennek a dolgozatnak a megírása olyan élményekkel és érzésekkel gazdagított, amiket sosem fogok elfelejteni, de az eljövendő generáció is megnézheti majd.”

Az értékelésnek százalékos és szöveges része is volt. Nézzünk néhány példát, különbözően megírt dolgozatokra!

Sasa!

Minden szavadból kitűnik, hogy nagy tisztelője vagy Vészi Józsefnek! Nehéz valaki olyanról írni, aki híres és az irodalomtörténet is beszél róla. Neked most a család szempontjából, életútjának megrajzolására kellett figyelned, s igyekeztél ezt teljesíteni is. Dolgozatod szerkezete jó. Mellékleteidből látszik, hogy összegyűjtötted a kép- és iratanyagot – kár, hogy a szövegben ezekre nem hivatkoztál –, s bibliográfiádból látszik, hogy hozzáolvastál.

Azt érdemes lett volna még továbbvinni, hogy ő hogyan nevelte gyermekeit, mit adott tovább a következő nemzedéknek. S bár nagyon szépek az összegző gondolataid, szívesen vettem volna egy olyan áttekintést is, hogy Vészi József mennyire volt „saját korának gyermeke”, mennyire általánosítható az életútja. Szép munkát végeztél! S a formai finomságokra – kivétel – is figyelnél. Dicséret érte.

Az értékelés szempontjai¹³

Kutatómunka A források összegyűjtése és elrendezése	30%	30%
Tudományos megközelítés Kísérlet a család történetének szélesebb, társadalmi és történeti környezetbe való helyezésére	20%	20%
Tudományos apparátus <ul style="list-style-type: none"> • Forráskezelés • Hivatkozások, lábjegyzetek rendszere • A mellékletek, függelékek és a főszöveg kohéziója • Bibliográfia 	15%	14%
Feldolgozás <ul style="list-style-type: none"> • Problémafelvetés és a kutatás összegzése • A személyes életutakon keresztül a kor jellemzése • Az életutak „értelmezése és értékelése” 	20%	18%
Stílus <ul style="list-style-type: none"> • A feldolgozásnak megfelelő írott szöveg és címrendszer 	10%	10%
Külalak <ul style="list-style-type: none"> • A feldolgozásnak megfelelő formai követelmények 	5%	5%
	100%	97%

13 Ezt a táblázatos értékelést minden diák megkapta, itt csak egyet szerepeltetek – mutatóba.

Ben!

A dolgozatodból nyilvánvaló, hogy nagyon komoly munkát végeztél. Már a csatolt dokumentumok mennyisége is lenyűgöző. Azt is nagyra értékelem, hogy ezeket az egyes történetekhez csatoltad.

A szövegből kiderült, hogy a legnagyobb nehézséget az azonos generációk történetének összeillesztése jelentette – ugyanazok a történeti bevezető mondatok jelennek meg. Az egyes generációk életútja kapcsán beszélsz arról a korról, amely befolyásolta sorsukat.

Sikerült megtalálnod a személyes és tudományos közötti megfelelő elbeszélő stílust és módot. Az összegzésed történelemfilozófiai szempontból tökéletes – nincs egyetlen „igazság” vagy történet, hanem ezek sokasága adja magát a történelmet –, azonban valami összefoglaló elemző jellegű kitekintés mégiscsak hiányzik, amely ezt a személyes sok generációs „mesét” a nagyobbhoz simítaná.

András!

Azt hiszem nem értetted meg pontosan a feladatot. Egyetlen élettörténet is lehetett volna és erre dédapád kalandos élete tökéletes lett volna. Bizonyára sok mindent össze lehetett volna gyűjteni a katonaságról, a mérnöki munkáról, a településekről, ahol élt. Ehelyett mindenkiről van néhány életrajzi adat és „összegző gondolat” amelynek többnyire semmi köze sincsen ahhoz a korhoz, amelyben élt. Nincsenek mellékleteid, hiányzik a bibliográfia, és nem nagyon tettél kísérletet arra, hogy a generációk történetét szélesebb társadalmi, történeti környezetbe belehelyezd. Ráadásul a szöveg is több szempontból nagyon gyenge.

A történetek életre kelnek

Nem állítom, hogy diákjaim az első perctől őszintén lelkesedtek a feladatért. A szülők viszont igen. Boldogok voltak, hogy a régi történetek és papírok előkerülnek, kutattak az emlékeikben, a nagyszülők padlásán, végigjárták azokat a helyeket együtt, ahol a család korábban megfordult. Aztán a nagyszülők korábban ünnepekkor sokszor mesélt történetei is kezdtek értelmet nyerni. A diákok egyre gyakrabban látogatták a nagyszülőket, idős rokonokat, képeket nézegettek, felvették diktafonnal a beszélgetéseket. (Az együttlétek a dolgozat leadása után sem értek véget!)

A történelemórákon egyre gyakoribban voltak azok a hozzászólások, amelyek úgy kezdődtek, „nagyamám azt mesélte”, vagy „nálunk az volt, hogy”. 1945-től kezdve, nem volt olyan mozzanata a magyarországi történelemnek, amelyhez ne lettek volna valakinek családi vonatkozásai. Az is előfordult, hogy ugyanarra a történeti eseményre vonatkozóan, pl. ki lőtt először 1956. október 23-án a Rádiónál, két nagypapa pont az ellenkezőjét mesélte szemtanúként. Sokszor a megélt történelem ellent mondott az iskolában tanultnak. Ismét 1956-ról beszélve a társadalmi szolidaritást emeltük, de akkor valaki elmondta, hogy a nagypapája számára akkor lett vége a forradalomnak, amikor Pécsen betörték a kirakatokat és elvittek belőlük mindent. Ezek kiváló apropót adtak, hogy beszéljessünk az emlékezésről, annak pszichológiájáról, a narratívák különbségéről, az „igazság” szubjektivitásáról, az emberről.

Mindig mondjuk, hogy kicsi ez az ország, mindenki ismer mindenkit. A családtörténetek ezt meg is erősítették bennünk. Kiderült például, hogy az egyik történet központi alakja, a neves lapszerkesztő munkát adott és egy házban lakott az irodalomtanárnő nagyapjával. Két dédapa egy időben raboskodott a komáromi Csillag-erődben. Az egyik évfolyamon a biatorbágyi merénylet többféle megközelítését is olvashattuk – az a nagypapa, akinek mozdonyvezetőként aznap dolgoznia kellett volna, elcserélte a szabadnapját, míg egy másik dédszülő a vonaton utazott. Amikor a szülői értekezleten meséltünk ezekről az érdekes egybeesésekről, még valaki jelentkezett: az ő nagyapja volt az az igazságügyi elmerorvosi szakértő, akinek meg kellett vizsgálnia Matuska Szilvesztert.

A családtörténeti dolgozatok leadása és értékelése után sem zárult le a dolgozatok életpályája. Több családban ragaszkodtak a nyilatkozó családtagok, hogy ők is kaphassanak egy példányt, karácsonyi ajándék lett, féltett kincs. Volt, ahol tovább bővítették, javították.

Sok diák hirtelen látta magát nagyapa, nagymamaként és azon kezdett morfondírozni, hogy majd ő mit mesél a gyerekkoráról, ha az unokája ilyen feladatot kap.

Egyszerre futott és megállt velünk az idő.

7. Válogatott irodalom

- ASSMANN, JAN: *Kulturális emlékezet*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1999.
- DEWEY, JOHN: *A nevelés jellege és folyamata*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1976.
- FARAGÓ LÁSZLÓ – KISS ÁRPÁD: *Az új nevelés kérdései*. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1949. (azóta több reprint kiadás) 121–123.
- GYÁNI GÁBOR: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.
- HORTOBÁGYI KATALIN (szerk.): *Projekt kézikönyv*. IFA–OKI, Budapest, 1991.
- HORTOBÁGYI KATALIN: A projekt... eszméről? – oktatásról? – tanulásról?... módszerről? *Új Pedagógiai Szemle*, 1991. 7–8. sz. 165–169.
- HORTOBÁGYI KATALIN: A projekt-módszer. *Iskolakultúra*, 1991. 5. sz. 66–67.
- HORTOBÁGYI KATALIN: *Erdei iskola: „Ahol a fáktól jobban látni az erdőt”*. IFA–OKI, Budapest, 1993.
- HORTOBÁGYI KATALIN: Projekt-módszer a környezeti nevelésben. *Iskolakultúra*, 1994. 19. sz. 12–15.
- JAKAB GYÖRGY: Kalandozás a történelemtanítás kánonja körül. *Élet és Irodalom*, 2004. 22. sz.
- KAFFKA MARGIT: *Színek és évek*. Osiris, Budapest, 1999.
- KNAUSZ IMRE: A történelmi műveltségről. In: Donáth Péter – Farkas Mária (szerk.): *Filozófia – Művelődés – Történet 2004*. Trezor Kiadó, Budapest, 2004. 213–230.
- KNAUSZ IMRE (szerk.): *Az évszámokon innen és túl... Megújuló történelemtanítás*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2001. (Szerkesztés, társszerzőség), 230.
- KOVÁCS ÉVA – VAJDA JÚLIA: *Mutatkozások. Zsidó élettörténetek*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2002.
- LÁSZLÓ JÁNOS: Történelem, elbeszélés, identitás. In: Rákai Orsolya – Z. Kovács Zoltán (szerk.): *A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*. Gondolat Kiadói Kör–Pompeji, Budapest–Szeged, 2003.
- STEFÁNY JUDIT: Írjunk együtt könyvet! – A projektmódszer
(http://tte.hu/_public/oraterv/18_oravazlat_Stefany_Irjunk.pdf)
- STEFÁNY JUDIT: Anne Frank és én – Kisepocha (5x85 perc) a 12. évfolyamon
(http://tte.hu/_public/oraterv/18_oravazlat_Stefany_Anne.pdf)
- NORA, PIERRE: *Emlékezet és történelem között*. Aetas, Szeged, 1999.
- TENGELYI LÁSZLÓ: *Élettörténet és sorsesemény*. Atlantisz, Budapest, 1988.
- TRENCSENYI LÁSZLÓ (szerk.): *Világkerék. Komplex művészetpedagógiai projektek az Iskolafejlesztési Központ gyűjteményéből*. OKI–IFA, Budapest, 1991.
- TRENCSENYI LÁSZLÓ: *Művészetpedagógia. Elmélet, tanterv, módszer*. OKKER, Budapest, 2000.
- WATERS, DEREK: A projekt anatómiája. In: Zászkaliczky Péter – Lechta Viktor – Matuška Ondrej (szerk.): *A gyógypedagógia új útjai*. Liecreh Gúth, Bratislava, 1997. 251–291.

II. AZ INTERJÚZÁS ALAPJAI

1. Bevezetés

Milyen fajta interjúkat használ általában a szociológiai és a pszichológiai kutatás?

Az *Audiovizuális emlékgyűjtés* című projekt szempontjából elsősorban a félig nyitott kérdőíves és az oral history jellegű kutatások módszertana a fontos (mindkettőt a „kvalitatív kutatási módszertanok” közé soroljuk). Ezek részletesebb leírását az 1.2 és az 1.3 pont tartalmazza. Mivel azonban a kérdőíves kérdezést sokan az ún. survey típusú, a piackutatásban és a közvéleménykutatásban használatos módszertanhoz kötik, ezt is ismertetjük az 1.1 pontban, hogy kitűnjék a módszertanok különbözősége.

2. Interjútípusok

A szociológiai szakirodalom számos interjútípust ismer és használ. Az *Audiovizuális emlékgyűjtés* projekt interjúi speciális körülmények között, a középfokú oktatás keretei között zajlanak. A vezető tanárok és a diákok nem feltétlenül ismerik az interjúzás fajtáit, így első lépésben ezeket foglaljuk össze.

2.1. A kérdőíves interjú

A kérdőíves interjú azt jelenti, hogy a kérdező (interjúvoló) előre megírt kérdéseket tesz fel a kérdezettnek (alanynak). A kérdőíves interjúnak két alaptípusa van: a zárt kérdőív és a félig nyitott (vezérfonális) interjú.

2.1.1. A zárt interjú szociológiai és piackutatási formája

Ezt a típusú interjút használják a *közvéleménykutatásoknál*, *piackutatásoknál*, néha kiegészítve néhány ún. nyitott kérdéssel.

A kérdőív ilyenkor meghatározott sorrendben végigkérdezendő tételeket (itemek) tartalmaz, minden kérdéshez instrukciók is tartoznak a kérdezőbiztos számára.

A kérdőív kérdéseit a kutatók írják meg, akik majd feldolgozzák az adatokat, és meglehetősen szakértelmet igényel olyan kérdések megfogalmazása, amelyek elég egyértelműek, jól értelmezhetőek, a legtöbb ember elvileg tud rájuk válaszolni, és a lehető leginformatívabb elemzést teszik lehetővé a megrendelő (pl. piackutatást kérő cég stb.) számára. A rossz kérdések vagy a rosszul strukturált kérdőív ahhoz vezet, hogy az eredmény nem lesz értelmezhető, semmilyen értelmes információt nem lehet belőle kinyerni, vagy túlságosan sokféle módon értelmezhető adatokat nyújt.

A kérdezőbiztos általában felolvassa a kérdéseket (az instrukciókat nem), és a kérdezett válaszol. A kérdések meglehetősen szűkös válaszlehetőségeket engednek meg. Tipikus a kódolható, egy mondatral vagy szóval megválaszolható kérdés, az egy vagy többválasztós kérdés (előre megadott válaszlehetőségekkel), a skálán való osztályozás, a preferenciasorrend beállítása és – néha – olyan kérdések, amelyek esetén az alany csak az általános kérdést kapja meg, és a kérdezőbiztos jelzi a kérdőíven a spontán válaszokat, besorolva őket egy előre megadott kategóriába.

Példák a survey típusú kérdőíves kutatásokban általában feltett kérdésekre:

a) Kódolható kérdés:

Neme? – Férfi: 1, Nő: 2

Megye? Város? – (KSH városbesorolások kódolása vagy a piackutató által használt kódok)

Van-e a háztartásban mosogatógép? Igen – 1, Nem – 0

Tagja-e Ön valamilyen egyesületnek?

Ezeket a kérdéseket a feldolgozás során kódszám szerint viszik be az adatbázisba. (Ún. nominális változók).

b) Számszerűen megválaszolható kérdés:

Életkora?

Hányan laknak ebben a lakásban?

Hány tévéadót néz Ön rendszeresen?

Ezeket az adatokat bevihetik folyamatos változóként (vagyis minden szám külön szerepel), vagy úgy, hogy az elemzés során csoportokat képeznek belőlük. Pl: 34–48 életkor, vagy 1–2 adó, 3–6 adó, 6-nál több adó. Ha így dolgozzák fel az adatokat, ún. ordinális változókról beszélhetünk. (Sorba rendezhetőek nagyság szerint, de nem folyamatosak).

c) Osztályozás:

Mennyire ért egyet Ön az alábbi kijelentéssel (...kijelentés...). Kérem, egy számot mondjon 1 és 10 között, ahol az 1 azt jelöli, hogy Ön egyáltalán nem ért egyet, a 10 pedig azt, hogy teljesen egyetért.

Ön szerint az ön anyagi helyzete a következő év során – sokkal rosszabb lesz – rosszabb lesz – ugyanolyan marad – jobb lesz – sokkal jobb lesz. Ezek is ordinális változók.

További jellemzők

Mint ezek a példák mutatják, a zárt kérdőív nagyon kevés lehetőséget hagy a kérdezettnek, hogy a véleményét kifejtse, megindokolja, hogy részletekről számoljon be vagy olyan – általa fontosnak tartott – kérdéseket vessen fel, amelyek a kérdőívben nem szerepeltek. Ezért az ilyen kérdőíveket arra használják, hogy elnagyolt statisztikai következtetéseket vonjanak le belőlük. (Pl. a 34–48 közti nők, akik városban élnek, úgy gondolják átlagosan, hogy az anyagi helyzetük egy kicsit rosszabb lesz). Mivel a feldolgozás lényege a statisztikai adatelemzés, a megkérdezettek körét nagyon gondosan állítják össze (reprezentatív mintát vesznek, amelynek száma (pl. 1000 vagy 500 fő) meghatározza azt is, hogy mennyire lesz megbízható az elemzés. A leggyakoribb mintavételi forma a véletlen mintavétel (mint ha az összes lehetséges kérdezett – pl. 18 évnél idősebb magyar állampolgárt – egy nagy kalapba tennék, és véletlenszerűen húznák ki belőle a neveket). A véletlen mintát azután súlyozzák (vagyis matematikai technikákkal úgy alakítják), hogy a minta megoszlása az alapvető szociodemográfiai változók szerint – életkor, nem, iskolázottság, lakóhely – megfeleljen a magyar népesség tényleges megoszlásának.

Ebben az interjú típusban a kérdezőnek minimális a szerepe – bár minden kérdés előtt eligazítást kapnak, különösen mély pszichológiai vagy szociológiai felkészültséget nem igényel az interjú lekérdézése. A kérdezőbiztosok gyakran egyetemisták, vagy nyugdíj mellett dolgozó idősebb hölgyek-urak, illetve a legtöbb piackutató cégnek megvan a maga kérdezőbiztosi hálózata.

2.1.2. A zárt interjú pszichológiai-orvosi formája

Az orvosok és pszichológusok is használnak zárt kérdőíveket, amelyek segítségével körül tudják határolni a diagnózist. Ezek a kérdőívek igen bonyolult szakmai kérdéssorok, amelyek többségét kutatócsoportok dolgozzák ki és le is védik, így használatuk jogdíjfizetést igényel. Az ilyen kérdőíveket többnyire maga az orvos (esetleg a nővér vagy asszisztens) kérdezi le, és csak a speciális területen jártas szakember tudja értelmezni. A pszichológiai profilt, diagnózist felmérő kérdőíveknek természetesen vannak népszerű, elérhető változatai is, de ezek nem minősülnek komolyan vehető, komoly következtetések levonására alkalmas teszteknek.

2.1.3. A survey típusú kérdőív szerepe és jelentősége a projekt szempontjából

A projektben bizonyos típusú kérdéseket vagy kérdés-vezérfonalakat (ld. alább) a kutatók állapítanak meg, és instrukciókat adnak a kérdezőnek (a diáknak), milyen információra kíváncsiak. Természetesen a projekt szempontjából a zárt kérdések (példákat ld. fent) nem jöhetnek szóba, de az úgynevezett *szociodemográfiai alapváltozókat* (életkor, nem, munkaerőpiaci aktivitás – hogy dolgozik-e vagy sem, nyugdíjas-e stb. –, a kérdezett lakóhelye (város, falu neve, mérete (pl. 500–2000 lakos, 2000–15000 lakos stb.)) rögzíteni kell, és, ennek a speciális projektnek az esetén, a *kérdezett és*

a kérdező közti rokon, ismerősi kapcsolatot fel kell tüntetni (pl. nagyszülő, szomszéd, szülő ismerőse stb.). Ezeket az információkat tipikusan nem a kérdezettől kell megtudni, hanem a felkészülés során. A survey típusú felmérések fontos szempontja, hogy a válaszokat valamilyen mértékben össze lehessen hasonlítani egymással. Ha ez célja a projektnek (pl. azonos történelmi időszak eseményeinek megélése különböző helyen, életkorban, különböző családi háttér vagy foglalkozás esetén), akkor a kérdőív vezérfonalának felépítésekor erre gondolni kell.

2.1.4. A félig nyitott kérdőív

A félig nyitott kérdőív vezérfonalat alkalmaz. A kutató (vagy a kutatásvezető) meghatározza, hogy a megkérdezettek életének, tapasztalatainak milyen szegmenséről szeretne információkat gyűjteni. A vezérfonal állhat kérdésekből, amelyek hosszabb, kifejtendő választ igényelnek, de állhat egyszerűen a kérdezőnek adott instrukciókból is.

A félig nyitott kérdőív az ún. kvalitatív kutatási formák közé tartozik, tehát a kutatók nem várhatják tőle, hogy statisztikailag szignifikáns, trendek meghatározására vagy a „közvélemény” szondázására alkalmas eredményt kapnak. A félig nyitott kérdőíveket, vezérfonalakat a kutatócsoport vagy a kutatásvezető a kérdezőkkel együtt dolgozza ki, a kérdezők ilyenkor tipikusan szakmabeliek, pl. PhD hallgatók vagy fiatal kutatók, és a kutatás feldolgozását is közösen folytatják, noha elképzelhető, hogy a végső kutatási jelentést, publikációt stb. a kutatásvezető jegyzi.

A félig nyitott kérdőívet több területen alkalmazzák. Egyik alkalmazási formája, amikor a fentebbi, zárt kvantitatív kutatást egészítik ki néhány kvalitatív interjúval, hogy a kutatók jobban tudják értelmezni, tulajdonképpen mit is jelentettek egyes kérdések és a rájuk adott válaszok. A félig nyitott kérdőív a leggyakoribb forma akkor, ha egy adott csoport életének, életvitelének, gondolkodásmódjának egyes részleteire vagyunk kíváncsiak (pl. falusi étkezési szokások, gyermeknevelési szokások, stb.). Az eredmény ilyenkor sem lesz reprezentatív olyan értelemben, ahogy a kvantitatív kutatás reprezentativitásra törekszik, tehát általánosításokat csak óvatosan lehet levonni belőle.

A legtipikusabb feldolgozási forma az, hogy a kutatók a saját feltevéseiket, hipotéziseiket a kérdéses folyamat során is módosítják, rugalmasan kezelik, és a végső elemzési tanulságokat inkább jelzészerűen vonják le, illusztrálva egy-egy interjúrészlettel (vagy egy adott kérdésfonálhoz tartozó több interjúrészlettel).

A kvalitatív interjú esetén óriási szerepe van az interjúhelyzetnek, tehát annak a helyzetnek, amikor a kutatáshoz információt gyűjtő kérdező felteszi a kérdéseit és meghallgatja a kérdezett válaszait.

Az Audiovizuális emlékgyűjtés speciális interjúhelyzetére később még részletesen kitérek, de itt is érdemes megjegyezni, hogy nem mindenki alkalmas interjúkészítésre, és nem minden kérdezett hajlandó megnyílni.

Ugyanakkor a kérdezettek itt nem helyettesíthetők úgy egymással, mint egy kvantitatív kutatásban: egyáltalán nem mindegy, hogy a 64 éves, érettségizett, kisvárosban lakó Mari nénit kérdezzük-e vagy a vele minden szociodemográfiai változóban egyező Irén nénit. A kettőjük élettörténete, tapasztalatai jelentősen eltérnek (még akkor is, ha egy városban laknak, egy iskolába jártak és egy helyen dolgoztak), és a kvalitatív interjú szempontjából ezek az egyéni eltérések nagyon is fontosak. Az is jelentőséggel bír, hogy ki az, aki nem szeretne beszélgetni a kérdezővel, és ki az, aki boldogan fogadja. (A válassztagadás és a „nem tudom” válasz még a kvantitatív kutatásokban is külön kategóriát képez, mert gyakran valami más húzódik meg mögötte – bizalmatlanság, félelem, szélsőséges vagy a többségnek érzékelttel ellentétes vélemény).

A kvalitatív kutatás kulcsa tehát nem annyira a kérdőív, mint inkább a kérdező személye. Nem pusztán arról van szó, hogy empatikus, rokonszenves, tisztelettudó embernek kell lennie – maga az interjúhelyzet az, amit irányítania-kezelnie kell, és noha bizonyos instrukciókkal indul útnak, ezeket a helyszínen kell hozzáidomítania az adott egyedi helyzethez és a kérdezett reakcióihoz. A kvalitatív interjúk készítése ezért hosszú szakmai felkészítést igényel, és gyakori szupervíziót, amikor a kutatásvezetővel a kérdező megbeszéli a tapasztalatait, a nehézségeit, és a kutatásvezető segít ezeknek a megoldásában, ismét csak a kérdező személyére, sajátos nehézségeire, gyengeségeire és erősségeire szabva

a tanácsait. A kvalitatív kutatás alapvető felkészülési része a vezérfonal tesztelése – tehát a legtöbb kvalitatív kutatásban a kutatás első néhány hónapja azzal telik, hogy próbainterjúkat készítenek, amelyek során kiderül, hogy mit és hogyan érdemes kérdezni, mire tudnak válaszolni a megkérdezett emberek, és mire nem, illetve mire nem válaszolnak szívesen. Minden szónak, minden gesztusnak jelentősége van – még annak is, hogy egy adott fogalom szinonímái közül melyiket választják a kutatók.

Egy történelmi kvalitatív kutatási példa

Ennek példája lehet egy kutatás, amelyet az Egyesült Államokban végzett egy történelemtanítással foglalkozó egyetemi kutatócsoport. A kutatás első hónapjaiban több ezer próbainterjút végeztek annak érdekében, hogy megállapítsák, egyáltalán milyen szóval érdemes rákérdezni a történelemhez és a történelemtanításhoz való viszonyra. Mint kiderült, a „history” (történelem) szó a túlnyomó többségben semmilyen érzelmeket vagy érdeklődést nem keltett, többen elismerték, hogy az unalmas történelemórák jutnak eszükbe róluk. Egészen más reakciót kaptak viszont a „past” (múlt) szóra – ez a legtöbb embertől érdeklődést váltott ki.

Ugyanennek a kutatásnak a következő fázisában a kutatók azt is megállapították, hogy „a múlt” leginkább érdekes része az eredet, a saját család, illetve a saját környezet története. A kifejezetten politikailag aktív amerikaiak kivételével szinte senki nem kívánt politikai, gazdasági vagy ideológiai kérdésekről beszélni, illetve nem is érdeklődött ezek után. Az amerikaiak számára a múlt lényegében azt jelenti, „honnan jövök” és „mit éltem meg”.

A kutatásban a kérdező szerepét játszó PhD hallgatók ezek után jobban értették ennek a specifikus kutatásnak az interjúhelyzetét: a beszélgetőtársukat a „history” szó elidegeníti, hivatalos oktatási formára vagy ‘értelmiségi’ gondolkodásmódra emlékezteti, ezért elbizonytalanítja. A „past” szó viszont leginkább a saját családjának emlékeit hívja majd elő. A kérdezőnek rendkívüli empátiával és technikai felkészültséggel úgy kell irányítani ezek után az interjút, hogy a kérdezt (az alany) szívesen válaszoljon, és minél mélyebb, minél relevánsabb, minél kevésbé felszínes vagy elhárító-jellegű válaszokat adjon (tehát involválni kell a kérdezt), ugyanakkor a beszélgetést időről időre óvatosan vissza is kell terelgetni a kutatásban meghatározott vezérfonalra.

2.2. Oral history, életút-interjú és más kvalitatív kutatási formák

Az *Audiovizuális emlékgyűjtés* program szempontjából a másik jelentős kutatási irány a mélyinterjú vagy az életútinterjú. A félig nyitott kérdőívhez képest ezek a kutatási formák még kevésbé strukturáltak. Az oral history célja az, hogy bizonyos kiválasztott csoport vagy egyén élettörténetét megörökítse, pontosabban az általa megélt történetet, emlékeit megőrizze. A kérdések ebben az esetben teljesen személyre szabottak, a cél nem egy téma kibontása, hanem egy személyes történet vagy a történet egy szakaszának rögzítése. Az oral history és az életút-interjú specifikus veszélye az, ha a kérdező vagy a kutatásvezető nincs tisztában az emberi emlékezés és narratíva-alkotás sajátosságaival. Az elmesélt történet sajátos műfaj: nem életrajz, nem történetírás, nem interjú. Az alany saját történetét mondja el – amennyire fel tudja és akarja idézni, amit „emlékezésre érdemesnek” tekint belőle, amit a saját koherencia-igényének vagy önképének, önideáljának megfelelőnek tart. Ezeket az interjúkat azon az egyszerű tényen kívül, hogy az emberek felejtenek, számos más fontos okból is élesen el kell különítenünk a viszonylagos objektivitásra és teljességre törekvő történetírástól és (oknyomzó) újságírástól.

3. A kérdező jelentősége a kvalitatív kutatásban

Mint látszik, az interjúkutatások kétféle alapformájában a kérdezőnek radikálisan eltérő szerepe és jelentősége van. Természetesen a kvantitatív felmérésekben is alapszabály, hogy kedvesnek kell lenni, és semmilyen módon nem szabad a kérdezt befolyásolni, nem szabad, még tudat alatt sem, válaszokat sugallni vagy egyes válaszlehetőségeket túlhangsúlyozni. A kvantitatív kutatások elemzői azt is tudják, hogy még a kérdezőnek nagyon szűk mozgásteret és világos szabályokat adó kérdőív eredménye is tükrözi valamennyire azt, ki volt a kérdező. (Például következetesen magasabb értékelő pontszámok jönnek ki, vagy több a válaszmegtagadás stb.) **A kvalitatív kutatásokban azonban**

a kérdező szerepe hatalmas – a kérdező legalább annyira megalkotója az interjúnak, mint a kutatásvezető vagy a kérdezett. Ez részben abból fakad, hogy a kérdezőnek kevesebb explicit utasítása van, kevésbé világos, hogy mikor mit kell csinálnia, viszont ha túl sok utasítása van, akkor az interjú túl merev lesz, nem lesz informatív. De ennél is fontosabb talán az, amit a kapcsolat pszichológiai dinamikájának nevezhetnénk. **A kérdező és a kérdezett a kvalitatív interjúban személyes kapcsolatba kerül, mindkettőjükben érzelmek, félelmek, előfeltevések vannak a másikkal kapcsolatban és a felvetett témákkal kapcsolatban is. Ennek a helyzetnek az alapos megértése és kezelése hosszú időt igényel és sok önismeretet a kérdező részéről,** míg a kérdezettől nem várható el, és az interjú szempontjából nem is kívánatos, hogy tudatában legyen a helyzet pszichológiai sajátosságainak. Ennyiben a kvalitatív interjú – ha jól csinálják – jobban hasonlít egy pszichológussal folytatott beszélgetésre (ahol a kérdező van a pszichológus szerepében), mint a kérdezőbiztos és az alany kapcsolatára a kvantitatív kutatásokban.

Míg a kvantitatív interjú „lekérdezése”, tehát az az idő, amit az interjú lefolytatása igénybe vesz, nagyjából behatárolható, és főként a kérdőív hossza, illetve a kérdések típusa határozza meg, **a kvalitatív interjúk esetén az időtartam előre nem határozható meg, illetve csak nagyon nagy vonalakban.** Ugyancsak jelentős különbség, hogy míg a kvantitatív kérdőív kérdezőbiztosának kezében van egy darab papír (vagy egyre gyakrabban egy laptop, előre elkészített kérdőívkitöltő programmal), és csak számokat kell beleírnia, vagy válaszokat bekarikáznia, **a kvalitatív kutató nem tudja ilyen egyszerűen rögzíteni a válaszokat. Ezért gyakori, hogy az interjúról hangfelvétel készül – ennek bevezetése, kezelése, az alany ezzel kapcsolatos szorongásainak vagy zavarának eloszlátása is a kérdező feladata.** Nagyon rutinos kérdezők jegyzeteket készítenek, de az így rögzített anyagból a finom érzelmi hangsúly, a bizonytalanságot, szégyenkezést vagy örömet, meghatottságot érzékeltető intonálás eltűnik.

4. A történelmi eseményekkel vagy a saját múlttal kapcsolatos kutatások sajátos problémái

Mivel a kutatás arra irányul, hogy az idősebb emberek átadják emlékeiket a fiatalabb generációnak, igen fontos a felkészülés során megérteni (és a diákokkal megértetni), mi az emlékezéssel és a múlt kezelésével kapcsolatos szakirodalom álláspontja az múlt feldolgozásának sajátos problémáival kapcsolatban. (Ld. a szakirodalomjegyzéket később.)

- a) Az elbeszélte múlt a jelen része. Mivel a jelenben beszélnek el, az elbeszélő jelenbeli helyzete jelentősen befolyásolja, hogy mire és hogyan fog emlékezni.
- b) Bizonyos emlékek előkerülését segíti, ha a jelenben van valami – akár egy tévéműsor, akár egy beszélgetés, stb. –, ami előhívja az emléket. Sajnálatos módon a jelenbeli hívójelek hamis emlékeket is előhívhatnak – minden szándékosság nélkül olyasmire is emlékezhet a kérdezett, ami nem is történt meg, vagy egészen máshogy történt.
- c) Ugyancsak jelentősen befolyásolja az emlékezést a jelenben elfoglalt társadalmi hely, a jelenbeli attitűdök, értékek, az anyagi helyzettől az egészségügyi állapoton át egészen a munkahelyen vagy a szomszédságban stb. tapasztalt jelenbeli (az elmúlt 1–2 évben történt) eseményekig, élményekig. Bizonyos múltbéli események érzelmi színezetét, akkori értelmezését, megélését felülírhatja a jelenbeli attitűd.
- d) A szintén a jelenben zajló interjúhelyzet ugyancsak befolyásolja az emlékezést. A kérdező személye, illetve a kérdezettnek a kérdező személyéről alkotott véleménye, a vele kapcsolatos elvárásai, a neki vagy általában a kutatás vezetőinek, értelmezőinek tulajdonított elvárások, szempontok befolyásolják, hogy milyen emlékek kerülnek elő és hogyan találja ezeket a kérdezett.
- e) A jelen végezetül erősen befolyásolja a múltba való emlékezést annyiban is, hogy a jelenben elfogadott értékek, értelmezések elhomályosítják, elfedik az eredeti élményeket. A kérdezett meg akar felelni a „korszellemnek”, fél attól, hogy szembemegy az általánosan elfogadottnak hitt értelmezésekkel, így bizonyos dolgokat eltitkol vagy egészen máshogy értelmez, esetleg szabadkozik, hogy ő tudatlan volt akkoriban, vagy hangsúlyozza, hogy azóta megváltozott a véleménye (de ezek még a jobb esetek, mert feltételeznek némi reflexiót).

5. Az élettörténet sajátosságai

5.1. Az élettörténet „mesévé” alakítása

Az emberi élettörténet minden esetben egy megkonstruált történet. Minden egyes másodpercre, benyomásra, mozdulatra természetesen nem emlékezhetünk – a világot számunkra értelmes és értelmezhető fogalmakon, formákon keresztül ragadjuk meg már a jelenben is, tehát a ‘nyers’ tapasztalat tárolására nem alkalmas az emlékezet. Ezeket **az emlékeket** aztán **újraszervezzük, minden jelentősebb életesemény, fordulat nyomán, kigyomláljuk belőlük az ellentmondásos elemeket, megszépítjük őket, a saját szerepünket felértékeljük (vagy a passzív elszenvedést hangsúlyozzuk), az ideálképünknek nem megfelelő emlékeket kiszelektáljuk, sőt átformáljuk az emlékeinket, akár teljesen át is írhatjuk a személyes történetünket – mindezt tudatosság nélkül.** Ezt a tendenciát az interjúhelyzet jelentősen felerősíti (nem meglepő módon), a kérdezett dramatizálja, „eljátssza” magának és a kérdezőnek az élettörténetét, ahhoz igazítva, hogy mit szeretne mutatnia magából a kérdezőnek.

5.2. Az önigazolás és az ideálkép szerepe

Minden emberben erős az önigazolásra, a saját én megerősítésére való törekvés. Ezért **az elmesélt élettörténetet nem történelemként, hanem inkább bemutatkozásként, ön-prezentációként kell értelmezni.** Elég csak arra gondolnunk, hogy egy konfliktusról mennyire másképpen számolnak be az érintett szereplők, ki-ki a saját igazát hangoztatva. **Kivételes esetektől eltekintve az emberek az élettörténetük, vagy ennek egyes részleteinek elbeszélésekor is a saját igazukat hangoztatják, a történetet úgy építik fel, a szereplőket úgy jellemzik, hogy ők maguk a dráma pozitív hősei legyenek.** Ez szintén öntudatlan folyamat, így nem kontrollálja a kérdezett sem, és nem is várható ez el tőle.

5.3. Trauma

A nagyon traumatikus emlékek esetén előfordul, hogy **az alany teljesen elfojtja őket, kiirtja az emlékezetéből, nem akar emlékezni rájuk.** Ugyancsak megtörténhet ez **az erős szegényérzettel társuló emlékekkel.** Más esetekben a traumatikus emlék vagy a szegényteljes emlék jelen van az emlékezetben, tudatosan „hozzáférhető”, de kimondásához jelentős **gátakat kell letörnie magában a kérdezettnek, és óriási érzelmi feszültséget eredményezhet, ha sikerül elérnie a gátszakadást.**

6. A kamera szerepe az interjúban

Külön figyelmet kell szentelnünk annak, milyen szerepe van az elektronikus rögzítő eszközöknek az interjúhelyzetben. A diktafon vagy a kismagnó a legkevésbé zavaró általában, de bizonyos kérdezettek-nél ez is mély zavart okozhat, egy egyszerű beszélgetést valami ijesztően hivatalos helyzetű alakíthat, vagy túlzottan nagy súlyt ad minden egyes szónak. *A magnótól visszariadó alanyokat általában ugyanakkor megnyugtattja, ha elmondjuk nekik, hogy a leírt szövegből bármit kihúzhatnak utólag, és hogy ha kívánják, kikapcsoljuk a magnót, ha olyasmit mondanak, amit nem szeretnének magnóra venni.* A kismagnó, illetve diktafon előnye az, hogy az alany – ha az interjú érdekes és a személyes kapcsolat kellemes – elfeledkezik róla, és teljesen spontán válaszokat ad.

A fényképezőgép tipikusan ideges vagy maníros viselkedést vált ki, használata inkább zavaró, mint előnyös. Fényképet inkább tárgyakról, környezetről, helyszínekről érdemes készíteni. Egészen más a helyzet a családi fényképalbumokkal, de ezek használatára később térünk ki.

A kamera az emberek 99%-ban nagyon erős reakciót kelt. A legtöbb esetben zavart, félelmet éreznek, ügyetlenek lesznek, dadognak, helyesbítik magukat stb. Minél hangsúlyosabb a kamera jelenléte, annál

inkább kell a kérdezőnek igyekeznie, hogy a helyzetet a lehető legkényelmesebbé és legtermészetesebbé tegye. Ez többnyire időt vesz igénybe.

A kamera ideálisan távolabb áll a beszélgetőtől, hogy a beszélgetés intimitása megmaradjon. A *kamerába beszélés* nagyon mesterséges helyzet, hiszen nem látjuk beszélgetőpartnerünk arcát. (Ezért tévéinterjúkban a kérdező közvetlenül a kamera mellé áll, és fenntartja a szemkontaktust a kérdezzel, így tereli el a figyelmét a kameráról.) A kamera háttérben tartása ugyanakkor világítási és hangrögzítési problémákat okozhat. Egy kicsi csíptethető mikrofon a hangrögzítést segítheti, de meglehetősen fejlett technikát feltételez, mert a „csipik” vezeték nélkül kommunikálnak a hangrögzítő eszközzel. *Házilagos körülmények közt végzett kamerás interjú esetén célszerű a kamera mellett egy kis dikatfont vagy magnót is használni.* A nagy mikrofon vagy a belógatott mikrofonállvány szintén nagyon zavaró, még közszerepléshez szokott emberek sem szívesen beszélnek mikrofonba egy viszonylag intim beszélgetés során.

A kamera használata más technikai jellegű problémákkal is jár. *A kamerát be kell állítani, hogy az ideális mértékben fogja be a bemutatni kívánt teret (lehet tág vagy távoli, lehet szűk, arca fókuszáló).* Ugyancsak fontos, hogy szilárd állványa legyen, és megfelelő világítási körülményeket kell biztosítani. *A természetes fény általában elegendő (de a kamerát nem szabad fénnel szemben elhelyezni).* Még egyszer hangsúlyoznánk, hogy igen hátrányos, ha a kérdező a kamerával van elfoglalva (vagy bármilyen más technikai eszközzel) – ez lehetetlenné teszi a beszélgetés elmélyülését, nem engedi kialakulni a kellemes interjúhelyzetet.

7. Az Audiovizuális emlékgűjtés során tervezett interjúk specifikus vonásai

7.1. Diákok által készített interjúk

Az *Audiovizuális emlékgűjtés* program interjúit középiskolás diákok készítik, tanári segítséggel. Ahogy a fenti összefoglalás alapján sejtethjük, ez az interjú típus az ismertetett interjúk több elemét kombinálja.

A legfontosabb az, hogy a megfelelő egyensúlyt megtaláljuk a különféle követelmények és nehézségek között. Mivel Magyarországon ilyen nagyarányú projekt még nem volt, bizonyos mértékű kísérletezésre, önkorrekciós folyamatos beiktatására, speciális nehézségek felmerülésére kell készülnünk. ***A programot vezető tanárok – mint az interjúvoló diákok felkészítői – ebben a folyamatban (beleértve a kísérletezést és az önkorrekciót is) kulcsfontosságú szerepet játszanak.***

A feladat nehézsége elsősorban nem a tárgyi ismeretek (történelmi események, személyek, helyszínek stb.) összegyűjtésében áll, inkább abban, hogy a *diákokat az oktatási folyamaton belül fel kell készíteni egy kvalitatív interjú elkészítésére, szupervizorként kell segíteni a munkájukat az interjúzási szakasz során, és segíteniük kell megérteni és értelmezni a történelmi emlékezet sajátosságait, a megszülető dokumentumok, filmek stb. műfaji státusát, viszonyát a történelemíráshoz, a történelmi forrásokhoz és a múlt személyes rekonstrukciójában szerepet játszó pszichológiai folyamatokhoz.*

Diákok által készített interjúkat gyakran alkalmaznak oktatási formaként az intézményes oktatás keretei között, és több példa van arra is, hogy speciális diákhálózatok alakulnak a közelmúlt emlékeinek feltárására. A diák az interjú élményként, teljesítményként és intenzív tanulási folyamatként éli meg, szerepe teljesen más, mint akár egy kérdezőbizosé, akár egy riporteré, akik bizonyos kialakult szakmai sablonoknak megfelelően járnak el. Ugyanakkor *a diákok esetében nem feltételezhetjük, és nem is várhatjuk el, azt a pszichológiai érettséget és felkészültséget, amelyet a kvalitatív interjúk és mélyinterjúk készítése általában igényel.* Ez nem jelenti, hogy nem kell törekedni az interjúhelyzet minél mélyebb megértésére és megértetésére, inkább csak azt, hogy *reális elvárásokkal* kell élnünk a gyerekekkel kapcsolatban, és a kutatást, illetve az egyes interjúkat ennek megfelelően kell előkészítenünk és feldolgoznunk.

7.2. A Boldogság-projekt tapasztalatai

Magyarországon egy kisebb volumenű projekt keretében (Bolyai Műhely Alapítvány, Boldogság-projekt, 2006, válogatott és szerkesztett formában megjelent: *Boldog emberek*. Bolyai Műhely Alapítvány, 2007.) kísérletet tettünk arra, hogy 17–20 éves, a területen előképzettséggel nem rendelkező diákokat felkészítsünk félig nyitott interjúk készítésére. A teljes évet felölelő projekt során 40 diákkal dolgoztunk, 2 csoportban. A csoportok 3 hónapon át heti egy délután felkészítést kaptak általában az interjúzási helyzettel kapcsolatban, dokumentumfilmek, újságírók, pszichológusok vezette kiscsoportos tréningeken. *A tapasztalatunk az volt, hogy noha a diákok élvezték ezeket a tréningeket, valójában az interjúzási készségeik fejlesztéséhez kevésbé járultak hozzá, mint a szintén a felkészítő 3 hónap alatt végzett próbainterjúk, ezek rendszeres értelmezése, és a kérdőív vezérfonalának lassú alakítása a tapasztalatok tükrében.*

A felkészítés legfontosabb része **az empátikus, nyitott hallgatás attitűdjének megtanítása** volt. A diákok egy részének ez nehéz feladat, míg másoknak teljesen magától értetődő. Az aktívabb, öntudatosabb, vélemény-vezér jellegű vagy mélyen introvertált diákok esetében sokkal hosszabb tréningre volt (lett volna) szükség, mint a természetből nyitott-befogadó attitűddel rendelkező diákoknál. A sikeres interjúkat az utóbbiak készítették. *Ez azt is jelenti, hogy nem feltétlenül a legokosabb és legaktívabb diákok készítik a legjobb interjúkat.* Az okos és verbálisan erős diákokat arra tanítottuk, hogy fogják vissza verbalitásukat és ne alkossanak véleményt, ne szóljanak közbe, ne akarják túlzottan irányítani a beszélgetést, vegyenek fel olyan befogadó, passzív, de éber figyelmet, mint amit például mozinézés közben vagy színházban. Az erősen introvertált diákok esetében a fő akadályt az okozta, hogy megértsék, nem a saját kérdéseiket, problémáikat kell kivetíteniük az alanyra, hanem hagyni kell, hogy a saját fogalmi rendszerében, a saját világában járjon. *Az empátiával nem rendelkező diákok nem tudtak jó interjúkat készíteni – empátiára nevelésük meghaladta volna a felkészítési periódusban rendelkezésükre álló időt.*

A projekt következő 3 hónapja alatt a diákok fejenként 3–4 interjú készítették. Az interjúk hívószava az volt, hogy az alany mikor, mitől érzi vagy érezte magát boldognak, a felkészítés során azonban világossá tettük, hogy bármi is a kérdés, élettörténeteket fognak kapni válaszul, amelyeket csak azért érdemes az előre meghatározott fonalnak megfelelően tagolni – amennyire ezt az interjúhelyzet megengedi –, mert így könnyebb lesz összevetni őket.

Az alanyokat a diákok maguk választhatták meg, de a kutatás vezetőjével és a többi diákkal közös megbeszéléseken átbeszélték, átgondolták választásaikat, és felkészültek, illetve felkészítést kaptak a választott alany sajátosságaihoz fakadó lehetőségekről és nehézségekről.

Az interjúkészítő diákok egy része ismeretlen vagy majdnem ismeretlen embert választott, másik részük ismerőst vagy rokont. Bár bátorítottuk őket, hogy lépjenek ki saját korosztályukból, sokan választottak – legalább egy interjú erejéig – viszonylag fiatal alanyt. **A kapott interjúk minősége az alany sajátosságaitól nem függött – a meghatározónak a kérdező tehetsége, empátiája, az interjúhelyzet iránti érzékenysége bizonyult. Azok az interjúk voltak a legsikeresebbek, amelyekben 1. a diák valódi, személyes érdeklődéssel fordult az alany felé, 2. az alany bizalmat érzett a diák iránt, 3. a vezérfonalat nem kezelték mereven, a diák nem szakította félbe az alanyt, sok időt hagyott neki, 4. a diák nem vitt bele ítélező vagy véleményt kifejező elemeket a beszélgetésbe, hanem a teljesen nyitott és kíváncsi hallgató álláspontját foglalta el.**

Az első interjúkat minden esetben próbainterjúként kezeltük, és közösen elemeztük (a teljes csoport). A harmadik-negyedik alkalom volt az „igazi” interjú, ekkorra a diákok már elég kényelmesen érezték magukat a helyzetben, és megtanulták kezelni a nehezebb pillanatokot. Az interjúkról hangfelvételek készültek. Az előzetes felkészítés során elmondtuk, hogy a beszélgetés elmélyülése, a bizalmi kapcsolat kialakulása időt vesz igénybe, tehát minimum 2 órás interjúkra számítsanak (lehet két ülésben is), mert az első fél óra szinte biztosan használhatatlanul felületes, sablonos lesz, és gyakoriak lesznek a hosszú szünetek, kitérők is, amelyeket – a jó interjúhelyzet megőrzése érdekében – ki kell várni. Egy kétórás interjú leírása óriási feladat – a projekt során talán itt talákoztunk a legnagyobb problémával, hiszen a leírásra a diákok sokkal nehezebben voltak motiválhatóak.

A projekt utolsó fázisában a leírt interjúkat szerkesztettük – szintén közösen – és egyeztetettük az alanyokkal a szerkesztés minden fázisában. Az alanyoknak ekkor már nem tettük lehetővé, hogy új részeket írjanak (korábban volt módjuk rá, hogy kiegészítsék a mondandójukat, ha valami még eszükbe jutott), de a szerkesztett változatok elolvasására, véleményezésére kértük őket, és világossá tettük, hogy

a publikált anyagban csak olyasmi szerepel, amit ők jóváhagytak. Az alanyok egyike sem kívánt változtatni a szerkesztett szövegen, és kétharmaduk kérte, hogy saját nevével, fényképével jelenjen meg a kötetbe foglalt interjú. Ez azt mutatja, hogy az interjúk nem tártak fel szégyenteljes vagy túlzottan traumatikus élményeket – de éppen ezért használtuk a „boldogság” szót hívószóként. Ennek köszönhetően a nehéz helyzetek leírását is másképpen közelítették meg a kérdezettek. **Az Audiovizuális emlékgyűjtés projekt szempontjából jelentősek azok az interjúk, amelyeket idősebb, általuk már régóta ismert személyekkel készítettek a diákok. Ezekre az interjúkra a tapasztalatátadás, mesélés alapállása volt jellemző, és általánosságban mondhatjuk, hogy ezek sikerültek a legjobban. Azt a fontos következtetést vonhatjuk le ebből, hogy a kellően felkészített diák, még ha nem is éri el a kutatói tudatosságot és a felnőtt ember érettségét, a tapasztalatátadás-mesélés helyzet megteremtésével nagyon sikeres interjút készíthet.**

Ugyancsak jelentős, hogy mely alanyokkal bizonyult nehéznek vagy lehetetlennek hiteles interjút készíteni. Azok a választott személyek, akiknek erős ideológiai meggyőződésük volt, vagy erős hajlamosuk az intellektualizálásra, az interjúhelyzetet ideológiai kioktatásra használták, személyes életüket, élményeiket viszont nem osztották meg. Az intellektualizálás lehet következménye belső, eltitkolni vágyott bizonytalanságnak, szégyennek, következhet abból, hogy az interjúhelyzetet a diák rosszul kezelte, nem tudta az intimitást megteremteni, de előfordult az is, hogy – például pap vagy tanár esetén – az alany nem tudott kilépni társadalmi szerepéből.

8. Javaslatok az interjúra való felkészítés folyamatának főbb állomásaira

- a) **Először is, feltétlenül el kell fogadnunk, hogy az interjúkészítés rendkívül komplex folyamat. Nem várható tehát, hogy a diákok „kérdezőbiztosként” viselkedve jó, hiteles interjúkat tudnak készíteni. A „kérdezőbiztos” szerep, egy előre adott kérdőív mechanikus lekérdezése kvalitatív interjúk esetén súlyos hiba, többnyire információszegény, sablonos vagy az előre, a kérdésekbe beépített hipotéziseket tautologikusan visszaigazoló anyag lesz.** Ennél is fontosabb talán oktatási szempontból, hogy a mechanikus interjúzás kellemetlen élmény, mind a kérdezőnek, mind a kérdezettnek, így általában az „essünk túl rajta minél hamarabb” attitűd uralja a beszélgetést, ami rossz emlékeket hagy maga után, és teljesen alkalmatlan arra, hogy érdemi személyes válaszokat, érdekes történeteket eredményezzen. **A diák felkészítése, az interjúról, az interjú értelméről folytatott beszélgetés, a kamera egyik és másik végének megtapasztalása, a kérdések kipróbálása önmagunkon, egymáson, a kiválasztott alanyokról való beszélgetés szerves és elhagyhatatlan része a felkészítésnek.** A felkészítés tehát időt vesz igénybe. Heti gyakorisággal számolva, mintegy két hónapot célszerű a felkészítési folyamatnak és a próbainterjúknak szentelni, intenzív csoportmunkában.
- b) Mint a „Boldogság” projekt tanulságai mutatják, az elsődleges és legfontosabb készség, amely a jó interjú készítéséhez nélkülözhetetlen, a beleérző hallgatás, a nyitott-befogadó attitűd elsajátítása. **Az ideges diák hajlamos beleszólni a beszélgetésbe, aggódni, hogy nem „haladnak”, túlzottan irányítani az alanyt, vagy kimenekülni az interjúhelyzetből. Ha a diák még ebben a fázisban van, csak próbainterjúkat csináltassunk vele, mert különben kellemetlen lesz az interjú élménye mindkét fél számára, és nem lesz igazán hiteles a nyert anyag sem.** Hallgatni nehezebb, mint belekotyogni.
- c) A második legfontosabb készség **a kontroll viszonylagos megtartása a beleérző hallgatás alapattitűdjében. A felépített kapcsolatot nem szabad elengedni – fenn kell tartani a szemkontaktust (ha nem kellemetlen az alanynak), hümmögéssel, rásegítő kérdésekkel tovább kell lendíteni, fel kell ismerni, hogy a szünetek gyakran jelentősebb mondanivalót, érzelmi áttörést előznek meg,** ugyanakkor óvatosan, előre kitalált eszközök segítségével vissza kell terelgetni a beszélgetést a vezérfonál felé, ha túlzottan vagy túl sokáig eltérnek tőle. Ilyen eszköz lehet, ha a beszélgetés rövid megszakítása után – pl. WC használat, ivás, stb. – mintegy természetes szünet után új kérdés következik.

Ugyancsak alkalmas erre, ha tárgyakat, fényképeket nézegetnek, és ezek segítségével térnek át újabb témákra. Segíthet a beszélgetés terelésében az is, ha az alany kedvenc vesszőparipájánál olyan kérdéseket teszünk fel, amelyek a kérdeztett visszaviszik a múltba. Ilyen kérdés például, hogy milyen volt akkoriban a lakás, kik voltak akkoriban a szomszédok, mi volt akkoriban a kedvenc ruhája stb. Az ilyen konkrét, jól megfogható múltbeli tárgyakra irányuló kérdések visszaviszik az alanyt a beszélgetésbe és segítenek neki természetesen, ideologizálás vagy intellektualizálás nélkül emlékezni.

- d) Feltétlenül világossá kell tenni a diákok számára, hogy **a jó interjú olyan interjú, amelyet mindkét fél élvez (még ha vannak is benne nehéz pillanatok), ha a diák valóban érdeklődik, akkor az alany érzi a feléje irányuló figyelmet és szívesen mesél – így értékesebb lesz az anyag és jelentős, személyiségformáló élmény maga az interjú. Ezért olyan emberekkel interjúzzanak, akikre kíváncsiak – bármilyen okból.** Azt is világossá kell tenni, hogy a jó interjú sosem mechanikus – ha mechanikusan végigkérdez egy kérdéssort, akkor nem jól csinálja. Az sem tartható, hogy húsz perces vagy félórás interjúban gondolkodjék. **Az interjúnak saját ideje van, szinte elképzelhetetlen, hogy 45 percnél rövidebb idő alatt bármilyen hiteles, valós történet kibontakozzék a beszélgetésből. Sőt, előfordulhat, hogy az alany még később újra vissza szeretne térni a beszélgetéshez – mert „dolgozik benne” a kérdés, a saját története –, ilyenkor nem szabad megtagadni, lezárni a folyamatot, hanem vissza kell menni újra interjúzni.** Aki erre nincs felkészülve, az nem tud jó interjút csinálni.
- e) A felkészítés során figyelmet kell szentelni az interjúzás **etikai aspektusainak.** A személyiségi jogokról, a képmáshoz való jogról, az anonimitás fokozatairól, a nyilvános és a személyes vagy zárt használatra szánt közlés közti legitim különbségtételről. Mire a diákok egy alany elé kerülnek, teljes természetességgel kell hogy beszéljenek arról, hogy milyen mértékben határozhatja meg az alany az interjú további sorsát, és hogyan fog erre sor kerülni.
- f) **Az emlékezés pszichológiai folyamatairól, a történelmi emlékezet bizonytalan státusáról NEM a felkészítő folyamatban kell szót ejteni,** mivel ez a diákot összezavarhatja, elveheti a kedvét az interjúzástól, tönkretetheti a mesélés-tapasztalatátadás ideális helyzetét. Ehelyett praktikus tanácsokkal kell ellátni, hogy mit tehet, ha úgy érzi, elakadt a beszélgetés, vagy messze kanyarodtak a témától, esetleg túl sok szó esik a jelenről, és kevés a múltból, vagy az alany nem személyes emlékeket mesél, hanem ideológiai előadást tart. **Olyan kis technikai beavatkozásokra kell felkészíteni, mint a fényképek közös nézegetése, a beszélgetés visszairányítása kicsi, jól megragadható részletekre, amelyekből ismét kibontható egy téma.**
- g) Előre világossá kell tenni, hogy **az interjúzás, a projekt nem ér véget az interjú elkészítésével.** Az interjú készítőjére szükség van az interjú értelmezéséhez, de szükség van külső szemekre is – a legjobb megoldás tehát, ha közös vetítéseken értelmezik az interjúkat, amelyben a diák mintegy közvetít a „közönség” és a jelen nem lévő interjúalany között. A tanár szerepe, hogy szerkesztési tanácsokat adjon, tehát a hiteles és lényegi részeket elkülönítse a felületes vagy ideológikus részeketől, és felhívja a figyelmet arra, hogy egy-egy történetet, eseményt sokféleképpen lehet megélni és értelmezni.
- h) Az interjú készítése és értelmezése során **mindenkor határozottan tartózkodni kell az ítélezkéstől, az alany vagy az elmesélt történet véleményezésétől, az ideológiai értelmezéstől.** A megélt történet önmagában teljes, nem szorul kiegészítésre vagy magyarázatra (hacsak nem esik szó olyan nevekről, eseményekről, amelyek a diákok számára teljesen ismeretlenek). A történetírás, a dokumentáció *mellérendelt helyzetben* van, a múlt feltárásának, megismerésének kiegészítő formái. Nem szabad tehát sem a felkészítés során, sem az interjúzás során, sem az értelmezés során ‘helyesbíteni’, ‘kijavítani’ az emlékezőt, és erre figyelmeztetni kell a diákot is. Az elmesélt történet egy oldala egy sokdimenziós testnek, amelyet sok hasonló elbeszélés, valamint a hivatalos történetírás egészít ki.

9. Válogatott irodalom

9.1. Módszertan

BABBIE, EARL: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest, 2003.

KOVÁCS ÉVA: Az élettörténeti emlékezet helye az emlékezetkutatásban, in: *Tükörszilánkok*, 2008. 9–40.

GORDON, WENDY – LANGMAID, ROY: 1997. *Kvalitatív piackutatás*. Gyakorlati kézikönyv. HVG Kiadó, Budapest, 1997.

9.2. Társadalmi emlékezet és történettudomány

MAURICE HALBWACHS: *On Collective Memory*. The University of Chicago Press. (több kiadás)

PIERRE NORA: „Emlékezet és történelem között”. *Aetas*, 1999/3. 143. (A tanulmány megjelent a *Múlt és Jövő* 2003/4-es számában is.)

HAYDEN WHITE: *A történelem terhe*. Osiris, Budapest, 1997.

GYÁNI GÁBOR: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.

Memory, History, Nation: Contested Pasts (Memory and Narrative), szerk. ~ KATHARINE HODGKIN, SUSANNAH RADSTONE. Transaction Publishers, 2005.

MISZTAL, BARBARA A.: *Theories of Social Remembering*. Open University Press, 2003.

9.3. Megkonstruált múlt és élettörténet

SCHACTER, DANIEL L.: *Emlékeink nyomában. Az agy, az elme és a múlt*. Háttér Kiadó, Budapest, 1998.

PAUL RICOEUR: „Emlékezet-felejtés-történelem”, in: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat, Budapest, 1999. 51–68.

KOVÁCS ÉVA – VAJDA JÚLIA: *Mutatkozás*. Múlt és Jövő könyvek, 2002.

9.4. Mélyinterjúk, oral history kutatások Magyarország történelméről

Az elmesélt idő. Családsorsok a huszadik századból, I–II. A Szociológiai Értesítő Könyvtára, MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány – Kávé Kiadó, 1996.

Magyar fogolysors a második világháborúban I–II. Pallas Akadémia, Csíkszereda, 2007.

Kényszermunka, erőltetett menet, tömeghalál. Túlélő bori munkaszolgálatosok visszaemlékezései, 1943–44.

Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben. MTA Szociológiai Intézet – 1956-os Intézet, 2008.

III. SORSFORDÍTÓ IDŐK – MAGYARORSZÁG XX. SZÁZADI TÖRTÉNELMÉNEK RÖVID ÁTTEKINTÉSE

1. Magyarország a második világháborúban

1.1. Magyarország, a vonakodó csatlós

Magyarország vesztesként került ki az első világháborúból. A trianoni döntés igazságtalansága miatt érzett felháborodás mélyen áthatotta az egész magyar társadalmat. A méltánytalanságok orvoslása és ezzel összefüggésben az elvesztett területek legalább egy részének visszaszerzése volt a két világháború közötti időszakban a magyar politika legfőbb célkitűzése. A magyar kormány elsősorban nem a diktatórikus politikai rendszerek iránti rokonszenvből, hanem külpolitikai adottságok miatt épített ki szoros kapcsolatot a húszas években a fasiszta Olaszországgal, majd 1933 után a nemzetiszocialista Németországgal. Ez a politika a revízió szempontjából rövid távon sikeresnek bizonyult, mert Magyarország 1938 és 1941 között négy alkalommal növelhette meg területét. Német és olasz közreműködéssel visszakerült a Felvidék magyarok által lakott déli sávja, Kárpátalja, Észak-Erdély és a Délvidék.

A revíziós sikerek ellenére a magyar politikai elit el akarta kerülni a világháborúba való belépést. Amikor 1939. szeptember 1-jén a német hadigépezet megindult Lengyelország ellen, Teleki Pál miniszterelnök deklarálta, hogy Magyarország „nem hadviselő fél”. Hitler kérésének ellentmondva nem engedte át magyar területen a Lengyelország ellen felvonuló német hadosztályokat, de megnyitotta az országot a lengyel menekültek tízezrei előtt. Teleki politikájának sarkalatos alapköve volt, hogy Magyarország semmilyen körülmények között sem engedheti meg, hogy háborúba sodródjék a nyugati hatalmakkal szemben. Ez a politika nemcsak morális, hanem gyakorlati megfontolásból is eredt. A miniszterelnök meg kívánta őrizni az ország emberi és anyagi erőforrásait a háború végére, hogy az 1918/1919-ben bekövetkezett összeomlás és politikai káosz ne ismétlődhessen meg. Ennek megelőzése érdekében a kormány határozottan lépett fel az 1939-es választásokon több mint 900 ezer szavazatot kapó nyilas mozgalommal szemben. Amikor Teleki úgy látta, hogy nem képes megakadályozni az ország részvételét a német–olasz balkáni hadjáratban, amely szakításhoz vezet Nagy-Britanniával – önkézeivel vetett véget életének.

Utóda külügyminisztere, Bárdossy László lett. Miniszterelnöksége alatt a náci Németország hatalma csúcán volt. Az eredetileg angolbarát politikus meg volt győződve arról, hogy a háború német győzelemmel, vagy legalábbis olyan kiegyezéssel végződik, amelynek eredményeként Németország megtartja vezető szerepét Közép- és Kelet-Európában. Miután Olaszország, Románia, Finnország, Szlovákia és Horvátország is csatlakozott a Szovjetunió elleni német hadjáratához, Bárdossy is a magyar részvétel mellett volt. A hadba lépés közvetlen oka Kassa 1941. június 26-i bombázása volt. A korabeli jelentések szovjet támadókról szóltak, a bombázókat azonban hitelesen sohasem sikerült azonosítani.

Bárdossy úgy vélte, hogy ha a magyar vezetés a maga döntése alapján küld ki haderőt, akkor ezzel meg tudja akadályozni, hogy a németek akár közvetlen nyomással, akár a nyilasok felhasználásával többet csikarjanak ki a kormánytól, mint amennyit az hajlandó lenne felajánlani. A miniszterelnök elképzelései azonban nem váltak valóra. 1941 őszén elmaradt a döntő német győzelem, miközben Magyarország egyre nagyobb erővel kényszerült részt venni a háborúban. A Szovjetunió elleni hadjárat első évében a 30 ezer főből álló Kárpát-csoport, illetve az abból kivált Gyorshadtest került bevetésre. 1942 januárjában erős német nyomásra döntött a magyar kormány a mintegy 200 ezer főnyi 2. hadsereg felállításáról és kiküldéséről.

Az önálló magyar külpolitika megszűnését jelezte a nyugati hatalmakkal való kényszerű szakítás. Bárdossy hivatali ideje alatt, 1941 decemberében Magyarország hadat üzent Angliának és az USA-nak. A nyugati hatalmakkal való nyílt szembekerülés miatt Horthy kormányzó bizalma megrendült Bárdossyban és 1942 márciusában menesztette őt. Utódjául Kállay Miklóst nevezte ki, akit alkalmasnak talált a nemzeti érdekek maximális védelmére. Az új miniszterelnök legszívesebben visszahozta volna a kezdeti előrenyomulás után megrekedt és a Don menti hídfőharcokban felőrlődő 2. hadsereget, amely 1942 őszén már 200 km hosszú frontszakaszon nézett szembe az egyre erősödő szovjet erővel. Ehhez azonban nem volt hatalma, mert a magyar haderő a fronton német alárendeltségbe tartozott. Az 1943. január 12-én meginduló szovjet támadás gyorsan felmorzsolta a gyenge magyar haderőt. A hősi halottak, fogságba esettek és sebesültek együttes száma elérte a 120 ezret.

A magyar katonák bátran harcoltak. A honvédségbe besorozott földművelők, gazdák, munkások és tanárok nem lelkesedtek a háborúért, de a korabeli jelentésekből és a visszaemlékezésekből kitűnik, hogy a frontra kerülvén helyt akartak állni a küzdelemben. Sokan harcoltak az utolsó tőlényig; a veszteségek rendkívüli mértékéhez a kemény ellenállás is hozzájárult.

A hadsereg maradékának visszatérése után Horthy kormányzó és miniszterelnöke arra törekedett, hogy a lehető legalacsonyabb szinten tartsa a magyar csapatok részvételét a keleti front hadműveleteiben. Magyarország 1944 áprilisáig csak megszálló hadosztályokkal – 1943 őszén összesen kilencel – vett részt a Szovjetunió elleni küzdelemben. Ugyanakkor – a német kérésnek ellentmondva – a hadvezetés nem küldött magyar alakulatokat a Balkánra, ahol esetleg a partraszálló angolszász csapatokkal kerültek volna szembe. Kállay határozottan elutasította a németeknek a „zsidókérdés radikális megoldására” irányuló követeléseit is. 1943-ban a miniszterelnök jelentősen bővítette azokat a kapcsolókat, amelyeket már 1942-ben kiépített az angolszász körökkel. A magyar vezetés bízott abban, hogy a nyugati hatalmak megértik, hogy az ország alapvetően stratégiai helyzete miatt kényszerült csatlakozni a Szovjetunió elleni hadjáratához, és épp e részvétellel akarta a kormány elkerülni a Németországgal szembeni teljes kiszolgáltatottságot, illetve a megszállást. A magyar vezetés hitt abban, hogy a nyugati hatalmak méltányolni fogják a viszonylag önálló magyar külpolitikát és az alkotmányos rend fenntartását – ebben csatlakozniuk kellett. Magyarországon ugyanis a háború ötödik évében is működött a legitim módon megválasztott parlament, amelynek munkájában az ellenzéki pártok képviselői is részt vettek. A háborús viszonyokhoz képest a magyar sajtó üdítően szabad volt. A magyar polgárok jobban és szabadabban éltek szomszédjaiknál. A politikai elit bízott abban, hogy az angolszász hatalmak semmiképpen sem hagyják, hogy Közép-Európa szovjet befolyási övezetbe kerüljön. A magyar politikai és katonai elit (szinte teljes spektruma) nyugatbarát része egyetértett azzal, hogy ezt a látszólagos lehetőséget minden körülmények között el kell kerülni.

1.2. Magyarország német és szovjet megszállása

A német csapatok 1944. március 19-i bevonulása, amelyet Hitler azon félelme motivált, hogy az ország kiugrik a háborúból, illetve, hogy az angolszászok a Balkán irányából fognak támadást indítani, új korszakot nyitott az ország történetében. Ettől az időponttól kezdve egészen 1991-ig, a szovjet csapatok távozásáig Magyarország idegen hatalmak megszállása alatt állt.

A nyugati hatalmakkal való kapcsolatfelvételtől és a magyar béketapogatózásokról pontos információkkal rendelkező Hitler már az 1943. szeptember 8-i olasz kapitulációt követően utasítást adott a Wehrmacht főparancsnokságának az ország megszállásának előkészítésére. A megszállás végrehajtását sürgetővé tette, hogy 1944 koratavaszán a szovjet csapatok megközelítették a Kárpátokat és ennek következtében Magyarország stratégiai jelentősége megnövekedett. A német csapatok Magyarországra érkezéséről Hitler az 1944. március 18-i klessheimi találkozón tájékoztatta Horthy Miklós kormányzót. Horthy ellenezte a megszállást, de nem fordult szembe Hitlerrel, funkciójában maradt abban a reményben, hogy ezzel elejét veheti a további német követeléseknek és bevárhatja azt az időpontot, amikor elérheti a magyar szuverenitás visszaállítását. A klessheimi megbeszéléseken eldőlt, hogy a németeknek nem kell katonai ellenállással számolniuk, így a mintegy 100 ezer fős megszálló haderő március 19-én és 20-án könnyen birtokba vette az ország stratégiaileg fontos pontjait. A bevonulásakor Kállay miniszterelnök elrejtőzött, az új kormány csak több napos vita után, március 23-án alakult meg, a németeket mindenben kiszolgáló Sztójay Döme berlini követ vezetésével.

A német csapatokkal együtt érkezett a német Titkos Államrendőrség (Gestapo) és a Biztonsági Szolgálat (SD) különítménye. Kész listák alapján antifasiszta, németellenes politikusokat, újságírókat, gazdasági vezetőket tartóztattak le.

Az 1944 májusában megalakított antifasiszta nemzeti tömörülés, a Magyar Front – melynek tagja volt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, a Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt – a felhívásában sürgette a német megszállók és a velük együttműködő erők elleni fegyveres harcot, a demokratikus és szabad Magyarország alapjainak lerakását.

A Magyar Front léte és tevékenysége erősítette a háborúellenes és antifasiszta hangulatot és ország-szerte hozzájárult a kisebb-nagyobb szabotázsakciók számának növekedéséhez. 1944 szeptemberében a Magyar Frontot alkotó pártok közös Intéző Bizottságot hoztak létre, s ez tárgyalásokat folytatott Horthyval a háborúból való kiugrásról.

A nyilasok uralma alatt több kísérletet tettek a fegyveres ellenállás megszervezésére: november elején létrejött a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága Bajcsy-Zsilinszky Endre és Kiss János altábornagy vezetésével, de a nyilasok a szervezkedés nyomára bukkantak, vezetőit elfogták és kivégezték. A Magyar Front örökébe az 1944 decemberének elején alakult Magyar Nemzeti Függetlenségi Front lépett.

Őrizetbe vették, majd koncentrációs táborba vagy börtönbe vitték többek között a konzervatív Apponyi Györgyöt, a kisgazda Nagy Ferencet, a szociáldemokrata Peyer Károlyt és a liberális Gratz Gusztávot, Rassay Károlyt is. Betiltottak több mint száz társadalmi és kulturális szervezetet, egyesületet és mintegy 150 folyóiratot, napilapot. A megszállás után a közigazgatási szervekben végrehajtott tisztogatás során az ország 41 főispánja közül 29-et leváltottak. A városok kétharmadában kicserélték a polgármestereket. Néhány megyei és városi vezető, valamint rendőrtiszt önként mondott le. A tisztogatásokat követően a megyei, városi tisztviselők, a rendőr- és csendőrtisztek zökkenőmentesen hajtották végre a vidéki zsidóság gettókba zárására, majd deportálására vonatkozó belügyminiszteri rendeleteket, utasításokat.

A megszállást követően Németországnak és csatlósainak katonapolitikai helyzete tovább romlott. A Kárpátok előterében harcoló 1. magyar hadsereg 1944 tavaszán és nyarán még le tudta lassítani a szovjet csapatok előrenyomulását, de az augusztus 23-i román átállással a németek délkelet-európai frontja végleg összeomlott. Az új helyzetben Horthy kormányzó cselekvésre szánta el magát. Augusztus 29-én Sztójajt leváltotta, és bizalmi emberét Lakatos Géza tábornokot nevezte ki miniszterelnöknek, akit azzal a feladattal bízott meg, hogy készítse elő Magyarország kilépését a háborúból. Szeptember végén titokban fegyverszüneti delegáció utazott Moszkvába, hogy a fegyverletétel feltételeit rögzítsék. A kormányzó október 15-én rádióbeszédben tudatta az országgal, hogy fegyverszünetet kért. A rosszul előkészített kiugrási kísérlet azonban meghiúsult, az országot megszállva tartó német fegyveres erők Szálasi Ferencet és nyilas mozgalmát juttatták hatalomra. A nyilas hatalom emberiség elleni bűntettek sorát követte el, de a háború folytatása önmagában is meghosszabbította a lakosság szenvedéseit. Magyarország egész területe hadszíntér lett. Az elhúzódó harc április közepéig tartott, ekkor fejezte be a szovjet haderő az ország birtokbavételét. A háború során hősi halált halt, eltűnt és megsebesült katonák száma meghaladja a 300 ezret. A polgári lakosságnak a légitámadások és a földi harcok során elszenvedett vesztesége 45 ezer fő.

A német megszállást a szovjet megszállás követte. A Magyarországon előrenyomuló szovjet csapatok elől mintegy 1 millió katona és polgári személy távozott nyugatra. A menekülők közül 100 ezren végleg nyugaton maradtak. A szovjet megszállók igyekeztek teljesen kihasználni a rommá vált ország anyagi és emberi erőforrásait. Gyárakat szereltek le, műkincseket gyűjtöttek össze és szállítottak a Szovjetunióba. Mintegy 600 ezer civil és katona került szovjet kényszermunkatáborokba. A hadsereg kémelhárító szerve, a „Smersh” politikuskok, közéleti személyiségek és egyházi vezetők százait tartóztatta le, akikről feltételezték, hogy a kommunista diktatúra kiépítésének útjában állnak. A letartóztatottak között volt Raoul Wallenberg, a zsidók ezreit mentő svéd diplomata, továbbá a náciellenes egykori miniszterelnök, Bethlen István is. Szovjet katonai bíróságok ítélete alapján sok ezer magyar került a GULAG táborokba.

A háború végén Magyarország élén az 1944. december 21-én Debrecenben megalakított, Dálnoki Miklós Béla által vezetett Ideiglenes Nemzeti Kormány állt. A valódi hatalom azonban a szovjet megszálló hadsereg és a Vorosilov marsall, majd Szviridov tábornok irányításával a békekötésig működő Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) kezében volt.

1.3. A magyar zsidóság sorsa a vészkorszakban

Az első világháborús vereség és a forradalmak kataklizmája után a magyar politikai elit nagy része és a társadalom meghatározó csoportjai – különösen az állástalan értelmiségiek növekvő intenzitással követeltek társadalmi „őrségváltást”, amely a gyakorlatban a gazdasági és szociális feszültségeknek a zsidóság kárára történő levezetését jelentette. Ebben az elkeseredett, frusztrált társadalmi légkörben született meg 1920 őszén a hagyományos magyar nemzetfelfogással és szabadelvűséggel szakító „numerus clausus” törvény, amely jelentősen korlátozta a zsidó fiatalok egyetemi oktatásban való részvételét. Az ország politikai és gazdasági stabilizációja után azonban, a zsidósággal kötendő új „kiegyezés” érdekében, Bethlen István kormánya 1928-ban hatályon kívül helyezte a rendelkezést. A jogegyenlőség helyreállt, és úgy tűnt, hogy zsidók és nem zsidók kapcsolata ugyanolyan lesz, mint az 1914 előtti „békeévekben”.

A zsidóság 1938-tól kezdődő fokozatos jogfosztása nem függetleníthető a nemzetiszocialista Németország felemelkedésével megváltozó, új európai hatalmi viszonyoktól. Az 1938 és 1941 hatályba lépett három jogfosztó törvény meghozatalához azonban nem volt szükség közvetlen német nyomásra, és a szélsőjobb vitorláiból sem kellett kifogni a szelet, mert a zsidóságnak a gazdasági és kulturális életből való kiszorításával kapcsolatban nem volt elvi ellentét a kormánypárt, valamint az 1939. évi első általános és titkos választásokon sok mandátumot szerzett nyilasok között. Az „új emancipáció”, más szóval az „őrségváltás” programját a társadalom széles rétegei – mindenekelőtt a frusztrált „keresztény” középosztály tagjai – általában megértéssel, sőt sokszor lelkesedéssel fogadták, mert a zsidók kiszorítása karrier-lehetőségek tízezreit jelentette számukra.

A jogfosztó törvények bevezetése ellenére Magyarország a biztonság szigetének számított abban az Európában, ahol a náci hatalom 1941-től a „végső megoldás” keretében zsidók millióit gyilkolta meg. Ez a relatív biztonság azonban nem vonatkozott minden magyar zsidóra. 1941 nyarán a magyar hatóságok „rendezetlen állampolgárságú”-nak minősítettek és áttettek a határon mintegy 18 ezer zsidót. A kiszolgáltatott, sorukra hagyott zsidókat Kamenec Podolsk térségében német különleges osztagok és ukrán milicisták agyonlőtték. A viszonylagos biztonság nem vonatkozott azokra sem, akiket az 1939-ben hozott „honvédelmi törvény” következtében a keleti frontra küldtek katonai szolgálatra. A szovjet támadás következtében 1943 januárjában összeroppan 2. hadsereg visszavonulása során a hideg, valamint a kegyetlen bánásmód következtében az összesen mintegy 30 ezer főt kitevő zsidó munkaszolgálatosok kétharmada életét veszítette.

A tengelyhatalmak sorozatos vereségei, majd az 1943. szeptember 3-án megkötött olasz fegyverszünet megállapodás bejelentése után a magyar zsidóság abban a reményben élt, hogy a háború hamarosan Magyarország számára is befejeződik, és ezzel együtt véget ér az üldözés időszaka. Ez a remény veszett el 1944. március 19-én, amikor a német haderő megszállta az országot.

A tömeges megsemmisítés Magyarországon akkor kezdődött, amikor a háború lényegében már eldőlt, sőt Romániában már megindult a deportált zsidók hazaszállítása.

1944 tavaszán a Sztójay-kormány nagyszámú jogfosztó rendeletet hozott a „zsidónak tekintendő” állampolgárokkal szemben. Április 5-től kezdve sárga csillagot kellett viselniük, majd megfosztották őket javaiktól, állásaiktól, és korlátozták mozgási szabadságukat. A zsidóknak nyilvánított szerzők műveit bezúzták. Erre a sorsa jutottak többek között Bródy Sándor, Füst Milán, Molnár Ferenc és az 1944 novemberében mártírhalált halt Radnóti Miklós művei. Április 7-én a belügyminisztérium rendeletet hozott a zsidók gettósításáról, összegyűjtéséről és deportálásáról. Az első gettókat április közepén hozták létre Kárpátalján és Északkelet-Magyarországon. 1944 májusában a főváros kivételével az ország valamennyi nagyobb városában felállították a gettókat. A gyakran téglagyárak, elhagyott ipari és mezőgazdasági létesítmények területén kijelölt gyűjtőhelyeken sok embert zsúfoltak össze, nem volt elegendő víz és élelmiszer. A kolozsvári gettóban 12 ezren, Nagyváradon 35 ezren, Szatmárnémetiben 12 ezren, a szegedi téglagyárban 9 ezren raboskodtak. A vidéki zsidóság tömeges elszállítása május közepén kezdődött meg. Július elejéig 437 ezer magyar zsidót deportáltak, túlnyomórészt az auschwitzi megsemmisítő táborba. A vidéki zsidóságot már elszállították, amikor július 6-án Horthy kormányzó – részben a magyarországi egyházak és a Vatikán nyomására – leállította a deportálásokat. A Pest környéki zsidóságot a kormányzói döntés ellenére még elhurcolták, de a budapesti zsidóság fellélegzett. Úgy tűnt, hogy a maradék zsidóság megmenekült. A nyilas hatalomátvétel után azonban a totális mozgósítás, a rombolás, a nélkülözés és a rettegés hónapjai következtek. Hatalomra jutása után a nyilas kormány jóváhagyta, hogy a munkaképes budapesti zsidókat útnak indítsák Németországba. Több mint ötvenezer embert kényszerítettek a német határ felé tartó halálmenetekbe, a fővárosi zsidóság zömét pedig a pesti nagygettóba költöztették. A vészkorszak legkésőbb felállított gettójának lakóit az 1945 januárjában megérkező szovjet csapatok mentették meg a teljes pusztulástól.

A mintegy 800 ezer fős magyar zsidóság áldozatainak száma félmillióra tehető.

2. A háború közvetlen következményei

2.1. Magyarok kényszermunkán a Szovjetunióban

Mindaz, ami a magyarországi szovjet katonai megszállás alatt a második világháború végén, illetve azt követően történt, szorosan illeszkedett ahhoz a szovjet gyakorlathoz, amelyet évtizedek óta a kollektív felelősségre vonás, az etnikai tisztogatás és a kényszermunka tömeges alkalmazásának politikája jellemzett.

A magyar polgári lakosság elhurcolása három hullámban történt. Egy-egy nagyobb település elfoglalása után két-három nappal a szovjetek rendszerint romeltakarítás, kisebb-nagyobb munkavégzés (krumplipucolás, vízfordás stb.) ürügyén összegyűjtötték, a sokszor gyanútlan embereket. A leghosszabb és legnagyobb foglyszédő akcióra Budapesten került sor. 1944 decembere és 1945 májusa között mintegy 50–100 ezer civil személyt foglalk el. Az elhurcolás második hulláma a közép-kelet-európai németiség részleges elhurcolásának keretében zajlott. Az 1944 december végén kezdődő és 1945 márciusáig tartó kampányt a szovjet főhadiszállás (Stavka) 1944. december 16-án rendelte el. A Sztálin aláírásával ellátott és a 2., 3. és 4. Ukrán Frontnak küldött utasítás elrendelte a német nemzetiségű, 17 és 45 év közötti férfiak, valamint 18 és 30 év közötti nők „mozgósítását” Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária és Jugoszlávia területén. A rendelkezésekre álló dokumentumokból arra következtethetünk, hogy Magyarország területéről a helyi szovjet parancsnokságoknak előre meghatározott számú személyt kellett begyűjteniük. Ha egy adott térségben nem volt elég német nemzetiségű személy, akkor a német nevűeket, majd a magyar nevűeket is elvitték, hogy meglegyen a szükséges foglaltszám. A harmadik deportálási hullám elsősorban a Kárpátalját érintette. Az ottani magyarok sorsát a 4. Ukrán Front katonai tanácsának a magyar és a német nemzetiségű személyek letartóztatásáról és elhurcolásáról szóló, november 12-én kiadott határozata pecsételte meg. Az 1945 tavaszáig tartó kampány során közel 40 ezer személyt fogtak el.

A különböző deportálási hullámok során elfogott, letartóztatott civil személyeket a szovjet katonák, szoros őrizet mellett, a front mögötti gyűjtőtáborokba meneteltették. Magyarország 1938 előtti területén összesen több mint 50 gyűjtőtáborot állítottak fel. A legnagyobb, 20 ezernél több foglyot őrző táborok Cegléden, Baján, Debrecenben, Székesfehérváron, Jászberényben, Győrben, Gödöllőn, Szolnokon és Vácott működtek. A szovjet fogságba esett civil magyarok és magyarországi németek száma 200–250 ezer főre tehető. A szovjet fogságba esett magyarok teljes – katonákat és civileket egyaránt magában foglaló – száma meghaladja a 600 ezer főt.

A magyarok mintegy 2000 táborban szóródtak szét. Azerbajdzsánban 44, a Baltikumban 158, Belorussziában 131, a Kola-félsziget térségében 53, Grúziában 65, Kazahsztánban 39, Moldáviában 15, Észak-Oroszországban 119, Leningrád térségében 53, Közép-Oroszországban 627, az Urálban 276, Szibériában 64 táborban voltak magyarok.

A táborokat 3–4 soros drótkerítés és őrtornyok választották el a külvilágtól. A foglyokat rendszerint félig földbe ásott, élősködőkkel szennyezett barakkokba zsúfolták. A táborok lakói legtöbbit az élelemhiánytól szenvedtek. A szűkös napi adag krumpli-, káposzta- vagy marharépa „levesből” és 200–600 gramm közötti, csirizszerű kenyérből állt. A foglyok munkaideje általában napi 10–14 óra volt. A legtöbben bányában, erdőirtásnál, út- és vasútépítésen dolgoztak. A munkaeszközök kezdetlegesek voltak. Munkavédelemmel a rabtartók nem foglalkoztak, ezért gyakran volt halálos kimenetű baleset, elsősorban a bányákban. A minimális és egyoldalú táplálkozás, a mostoha élet- és munkakörülmények következtében a kényszermunkások állapota gyorsan romlott és a megfelelő orvosi ellátás hiánya miatt a táborokban nagy volt a halandóság.

A magyar foglyok többsége három évet töltött a szovjet táborvilágban. A szervezett hazaszállítás 1946 júniusában indult meg, de a legtöbbit csak 1947-ben vagy 1948-ban térhettek vissza Magyarországra. A visszaszállítás kisebb csoportokban egészen 1956-ig tartott. A visszatértek számáról nem állnak rendelkezésre pontos adatok. Optimista becslések szerint a szovjetunióbeli kényszermunka áldozatainak száma 200 ezerre tehető.

2.2. Kitelepítések – megtorlások

A nácizmus veresége lehetővé tette, hogy a nagyhatalmak által győztesnek tekintett, újjáalakult Csehszlovákia és Jugoszlávia, valamint az 1944 késő nyarán Németország ellen forduló Románia részben vagy egészében megszabaduljon nemkívánatos nemzetiségeitől. A szomszédos országokban a németek és a magyarok ellen hozott intézkedéseket a győztes hatalmak és a világ közvéleménye is a megszállás miatti jogos, vagy legalábbis érthető megtorlásnak tekintette. A jogfosztó rendelkezések, majd az elűzés háttérben azonban a megszállók által elkövetett bűnök mellett ott volt a régi nemzetállami koncepció megvalósításának a vágya is. A kitelepítésekkel kapcsolatos cseh, jugoszláv és román tervek már a háború folyamán megszülettek.

A nemzetállamiság útjában álló magyarság elleni hadjárat a front érkezésével vette kezdetét. Az Erdélybe, Kárpátaljára és Szlovákiába érkező szovjet haderő a magyar civil lakosság egy részének az

elhurcolásával maga is hozzájárult az ezen a területeken élő magyarság gyengüléséhez. A szülőföldjén maradt, ismét kisebbségi sorba került lakosság helyzetét a szovjet fennhatóság alatt létrejövő új állami közigazgatás által megtúrt vagy szervezett „büntetőhadjárat”, internálás, önkényes kitelepítés, valamint teljes vagy részleges jogfosztottság nehezítette.

A Székelyföldön élőket a front átvonulása után az 1944 augusztusában Bukarestben alakult félkatonai alakulatok, a „Maniu-gárdák” terrorhadjárata tartotta rettegésben. A Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg által elfoglalt Délvidék etnikai tisztogatás színterévé vált. 1944. október 17-én maga a főparancsnok, Tito rendelte el a katonai közigazgatás bevezetését a térségben. A katonai közigazgatás élére kinevezett Ivan Rukovina tábornok október 22-i felhívásából világosan kiderül, hogy az intézkedés célja a terület délszláv jellegének megőrzése volt. Az 1945 tavaszáig tartó vérengzések során 15–20 ezer magyart gyilkoltak meg. Csehszlovákiában a szláv nemzetállam létrehozása kormányprogramban vállalt céllá lépett elő a harcok elülte után. Jogfosztás, internálás, kitoloncolás és lakosságcsere voltak a magyarság felszámolásának kijelölt mérföldkövei. A „lakosságcsere” azonban a valós folyamatokat megszépítő, eufemisztikus kifejezés, mivel a magyarországi szlovákság önként dönthetett áttelepüléséről, a szlovákiai magyar családokat viszont akarattuk ellenére kényszerítették szülőföldjük elhagyására. Az egyezmény keretében a várakozásoktól eltérően csak 73 ezer magyarországi szlovákot sikerült áttelepíteni. Az egyoldalúan kitoloncolt 1938 után betelepülőkkel és „háborús bűnösökkel” együtt a 600 ezer fős szlovákiai magyarság mintegy hatoda települt át Magyarországra. A lakosságcserevel párhuzamosan belső telepítések is folytak. 1946 őszétől a köztársasági elnök 88/1945. számú, munkakötelezettségről szóló dekrétuma alapján tömegesen hurcolták el a magyarokat a korábban németek által lakott, néptelen Szudéta-vidékre. Az 1946 novemberétől 1947-ig tartó akció keretében 44 129 magyart telepítettek át az ország nyugati részébe. A kitelepítettek csak évek múltán térhettek vissza szülőföldjükre. A lakóhelyén hagyott magyarságot egy „reszlovakizációs” kampány keretében igyekeztek „eltüntetni” a csehszlovák hatóságok. A kampány során mintegy 400 ezer magyart kényszerítettek nemzetiségének megtagadására.

A szomszédos országokban lefolytatott bosszúhadjáratok következtében összesen mintegy 300 ezer magyar hagyta el szülőhelyét és települt át Magyarországra – nagyjából ugyanannyian, mint az első világháború után.

Annak ellenére, hogy az etnikailag homogén nemzetállam eszméje ellenkezett a hagyományos magyar nemzetfelfogással, a környező országok nemzetépítő koncepciói Magyarországon sem maradtak hatás nélkül. A világháború utolsó hónapjaiban, a szovjet csapatok által megszállt területen formálódó új politikai elitben konszenzus alakult ki a hazai németiség kitelepítésével kapcsolatban. A németiség részleges vagy teljes eltávolításának igénye 1945 kora tavaszán főként gazdasági okokból merült fel. A földosztásból kimaradt agrárproletárok kielégítésére, valamint az ide menekült magyarok elhelyezésére újabb és újabb földterületekre volt szükség, és a feszítő gondokat az Ideiglenes Nemzeti Kormány a németek rovására akarta megoldani. Ugyanakkor megjelentek majd a közéletben általánossá váltak a németek kollektív büntetését követelő szélsőséges hangok is. Ezt az elvet, 1945 nyarán kisebb-nagyobb mértékben szinte az egész magyar politikai vezetés elfogadta. Az 1945 júliusában Potsdamban üléső győztes nagyhatalmaktól a magyar kormány kérte a kitelepítéshez való hozzájárulást.

A nagyhatalmak támogató döntése után azonban a kitelepítéssel kapcsolatos belpolitikai összhang gyorsan felbomlott. A szociáldemokraták és számos vezető kisgazda politikus így Gyöngyösi János külügyminiszter határozottan ellenezte a kollektív felelősségrevonás elvét és a németek általános, egyéni mérlegelés nélküli kitelepítését. A Nemzeti Paraszt Párt és a Magyar Kommunista Párt erőteljes támogatásával a kormány 1945 decemberében mégis a teljes németiségre vonatkozó kitelepítés végrehajtása mellett foglalt állást.

A döntés ellenére a Németország nyugati zónáinak telítettsége, valamint a megfelelő belpolitikai támogatás miatt végül az 1941-ben még közel fél milliós magyarországi német népesség kevesebb mint fele került kitelepítésre. 1948 június 15-ig, a kiszállítások befejezéséig mintegy 160 ezer személyt szállítottak ki az országból.

3. Az „ötvenes évek” rövid története

3.1. Az egypártrendszerű diktatúra megteremtésének időszaka

1945 tavaszán Magyarország területén a háború véget ért. A veszteségek iszonyatosak voltak. A lakosság 10%-a elpusztult, az ország romokban hevert. Magyarország politikai életében két egymással

ellentétes felfogást képviselő erő küzdött az ország jövőjének meghatározásáért. Az egyik erő a magyar nemzeti függetlenséget óvó, a demokratikus hagyományoknak és a nyugat-európai példáknak megfelelő polgári demokrácia megteremtését célozta meg. Velük szemben a Magyar Kommunista Párt által vezetett „Baloldali Blokk” a nemzeti függetlenséget a Szovjetunió alárendelő, szovjet mintára berendezett jövőt sejtetett. A szovjet megszálló hadsereg és a szovjet irányítással működő Szövetséges Ellenőrző Bizottság, mely a békekötésig az ország tényleges irányítója volt, a szovjet típusú átalakulást támogatták. 1945-től Magyarország elvesztette szuverenitását és függetlenségét, szovjet katonai, politikai és gazdasági tér lett, az országra vonatkozó legfontosabb döntések Moszkvában születtek meg. 1945 és 1954 között a magyar gazdaság jelentős része szovjet tulajdonba és irányítás alá került; Magyarország területét Moszkva korlátozás nélkül használhatta katonai célra.

1946-ban – szovjet döntésre – a kommunista párt napirendre tűzte a nyílt totális diktatúra bevezetését. Történt ez annak ellenére, hogy a kommunista párt az ezévből tartott választásokon – a megfélemlítéssel és csalással – mindössze 22%-ot ért el. A hatalom megszerzése érdekében az ellenzék még szabadlábban lévő vezetőit külföldre űzték, vagy bebörtönözték. 1948-ban a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesítésével Magyar Dolgozók Pártja néven új, egységes munkáspártot hoztak létre.

A hatalomátvétel részeként megkezdődött a magántulajdon felszámolása. Államosították az ipart, az oktatást, a pénzügyi és kereskedelmi szolgáltatásokat, a kultúrát. Kialakult az állampárti totális diktatúra. Magyarországon felszámolták az ellenzéki és a szövetséges pártokat, bevezették az egy pártrendszerrel. Betiltották az összes társadalmi szervezetet, egyesületet. Politikai képvisellel csak a Magyar Dolgozók Pártjának elnevezett kommunista párt hívei rendelkeztek. Minden gondolat, elképzelés, nézet, amely nem egyezett a párt irányvonalával ellenségessé, elpusztítandóvá vált.

1949 tavaszán a százegy éves magyar parlamentarizmus történetében először a választópolgárok már nem volt választási lehetőségük, csak a pártállam jelöltjeire – az MDP tagjaira, illetve párttonkívüli „társutasokra” – szavazhattak. (Az első szabad választásra 1990-ben kerülhetett sor.)

A határokat hermetikusan lezárták, elaknásították, a szocialista országokat nem lehetett többé elhagyni. Aki mégis megpróbálta, jobb esetben súlyos börtönbüntetésre számíthatott, de volt, aki felrobbant, lelőtték, másokat kivégeztek.

Megszűnt a parlamentarizmus, megszűntek a politikai viták. Az állami szerveket alárendelték a pártszerveknek, a tényleges döntések a párt Központi Vezetőségében, illetve a Politikai Bizottságban születtek. A párt élén „apánk”, „bölcshöz vezetőnk”, „Sztálin legjobb magyar tanítványa”, Rákosi Mátyás állt. De minden szintre jutott egy-egy kis vezér, helyi kiskirály, ahogy a párttitkárokat akkoriban nevezték.

Militarizálódtak a mindennapok, az egész ország háborús hisztériában élt. Az állampárt háborút viselt a magyar társadalom különböző csoportjai ellen, és közben a szocialista tábor tagjaként a III. világháborúra készült az Amerikai Egyesült Államok és szövetségesei ellen. Ennek megfelelően békeidőben hadigazdaságot vezettek be.

Az államvédelmi szervek – a vonatkozó rendelkezések szerint – felderítették „a párt- és a kormány politikájának, a szocializmus építésének aláásására, akadályozására irányuló ellenséges tevékenységet” őrizetbe vették, illetve előzetes letartóztatásba helyezték a felderített államellenes szervezkedések elkövetőit, felderítették, illetve felszámolták az ország területén működő illegális rendszerellenes szervezeteket, szervezkedéseket és többek között biztosították „a párt és kormány vezetőinek védelmét, biztonságát”.

1949-ben a kommunista hatalom megváltoztatta az alkotmányt. Magyarországot népköztársasággá nyilvánították, 1950-ben az önkormányzatiság helyett szovjet mintára bevezették a tanácsrendszert.

A szakszervezeteket is az állampárt irányítása alá vonták. Bevezették a gazdaság központi vezetését, az úgynevezett tervezőgazdálkodást, ami rövid idő alatt gazdasági csődbe vitte az országot. Állandósult a hiánygazdálkodás, a boltok polcai üresen tátongtak. Hosszú órákat kellett mindenért sorban állni, kenyeret, cukrot sokáig csak jegyre adtak.

A szovjet vezetés semmit nem bízott a véletlenre. Magyarországra megérkeztek a szovjet „tanácsadók”, akik „segítették”, valójában irányították és ellenőrizték a minisztériumok és az igazságügyi szervek tevékenységét, vagy például az uránbányászatot, a légi közlekedést, a hadiipart, az olajipart. Ellenőrizték a külkereskedelmet és a gazdaság valamennyi stratégiai ágazatát, és szovjet mintára gyúrták át a magyar honvédséget is. Szovjet belügyesek közreműködésével szovjet mintára folytak a letartóztatások, szervezték a politikai pereket.

3.2. Az egyházak és a felekezetek tevékenységének korlátozása

A huszadik század mindkét totalitárius rendszere – mind a náciizmus, mind a kommunizmus – egyik fő ellenségének tekintette a vallást és az egyházakat. Minthogy az újonnan hatalomra törő ideológiák nem ismertek el más autoritást, továbbá az egyházak számukra fenyegető közösségteremtő erővel, morális és szellemi tekintéllyel, anyagi erővel, és nemzetközi szervezettséggel rendelkeztek, mindkét diktatúra azonnal üldözni kezdte a vallást, a hívőket és az egyházakat.

1945 után politikai ellenfeleik ellehetetlenítésével, likvidálásával párhuzamosan az egyházak ellen is megindították a támadást. Első lépésként az egyházi vagyona rá a kezüket: az 1945-ös földreformmal mindenfajta kártérítés, illetve kárpótlás nélkül kisajátították a római katolikus egyház földbirtokait. Ennek következményeként a lelkészek, papok, rabbik számára a létminimumot meg sem közelítő fizetéseket határoztak meg. Ezt követően sorra betiltották és felszámolták a vallásos, hitbuzgalmi és karitatív egyesületeket, bezáratták az egyházi oktatási intézmények nagy részét. 1949-ben az iskolákban megszűnt a kötelező vallásoktatás. A hitoktatásra járó gyerekeket és szüleiket folyamatosan zaklatták és fenyegették.

A pártállammal szembenálló és együttműködni vonakodó egyházi vezetőket támadták meg és távolították el a legkülönbözőbb módszerekkel. Az egyházak vezetőit és intézményeit reakciónak, a haladás gátjának tüntették fel. Sárba tiporták a papok erkölcsi tekintélyét, politikai bűntettnek minősítették, ha hitük és a vallásszabadság védelmében léptek fel. Belső puccsal, kivándorlásra kényszerítéssel, konstruált perekkel, börtönnel, fenyegetéssel, megfélemlítéssel biztosították, hogy az egyházak élére a diktatúrával együttműködni kész vezetők kerüljenek.

Az egyházak felszámolására indított koncepciók percek egyik legjellemzőbbje a Mindszenty-per. Mindszenty Józsefet XII. Pius pápa 1944. március 4-én nevezi ki veszprémi püspöknek. A dunántúli püspökök nevében, az ország elpusztítása és a zsidóüldözés ellen tiltakozó levelet adott át személyesen Szálaszi miniszterelnök-helyettesének. Két hét múlva a nyilasok letartóztatták, először Sopronkőhidán raboskodott, majd házi őrizet alatt tartották. 1945. április 20-án tért vissza püspöki székhelyére, Veszprémbe. 1945. szeptember 8-án XII. Pius esztergomi érsekké nevezte ki, október 7-én, Esztergomban iktatták be új hivatalába. A kommunista hatalom által, az egyházak ellen indított súlyos támadásokat Mindszenty következetesen visszaverte, mígnem 1948. december 26-án letartóztatták és az Andrássy út 60-ban megkezdték kínzását és kihallgatását. 1949. február 8-án koncepciók perben életfogytig tartó fegyházra ítélték, de a nyugati nyomás miatt később házi őrizetbe került. 1956. október 30-án szabadult és Budapestre ment. 1956. november 4-én az amerikai követségre menekült, amikor Budapestre bevonultak a szovjet tankok, és vérbe fojtják a forradalmat. Mindszenty a legfőbb közellenséggé vált. 1971. szeptember 23-án a Szentszék és a Magyar Népköztársaság megállapodásának megfelelően – szándéka ellenére, de a pápának fogadott engedelmesség okán – elhagyta Magyarországot és a bécsi Pázmáneumba utazott, ahol halálig élt. Holttestét végakarata szerint Mariazellben helyezték el, majd a rendszerváltás után, 1990-ben az esztergomi érseki kriptában talált végső nyugalomra az Esztergomi Bazilika altemplomában.

Az egyházi vezetők elleni támadássorozatnak esett még áldozatul többek között a katolikus Grósz József, a református Ravasz László és az evangélikus Ordass Lajos is.

Az egyházi vezetők eltávolítása után a kommunista hatalom a maga kezébe vette a megmaradt egyházi szervek felett a hatalmat: 1951-ben felállították az Állami Egyházügyi Hivatalt, mely napi ellenőrzést gyakorolt minden hitfelekezet felett. Ennek keretében a pártpolitika úgy nevezett „békepapokat” nevezett ki, párttitkárokból és kommunista funkcionáriusokból választott püspököket és világi vezetőket. Ezzel több évtizedre sikerült megtépázniuk az egyházak erkölcsi tekintélyét.

Ezzel párhuzamosan a különböző egyházakkal ún. „egyezményeket” írtak, írtattak alá, amelyeket politikai megfélemlítéssel kényszerítették ki. 1948-ban a református, unitárius, evangélikus egyházzal és az izraelita vallásfelekezetekkel, majd 1950-ben a katolikus egyházzal is.

A faji alapú megkülönböztetés, a zsidóüldözések, tömeggyilkosságok, deportálások következtében a hagyományosan kettős identitású magyar zsidóság – mely egyszerre vallotta magát magyarnak és zsidónak – kettősgyökerűsége meglazult, ezért, valamint a zsidó állam megteremtésének ígérete miatt, erőteljes vonzerőt gyakorolt rá a cionizmus. A hatalom ellenük is hamarosan támadást indított: megkezdődött a zsidó közélet megtisztítása a cionistáktól, a polgári elemektől és mindazoktól, akik a pártállami befolyás korlátlan érvényesülésének útjában álltak. A cionisták vezetőit letartóztatták, kiutasították és zaklatták, majd 1953-ban szovjet jelre, szovjet recept szerint megkezdődtek a nagy cionista per előkészületei. A lefogottak között zsidó származású pártvezetők voltak, az ÁVH több zsidó származású

főtisztje, maga Péter Gábor, a hitközség és a zsidó közélet legismertebb vezetői, zsidó származású orvosok, mérnökök. Ez a leszámolás azonban Sztálin márciusban bekövetkezett halála miatt félbeszakadt, és a lefogottak többsége szabadlábra került.

* * *

A XX. századi diktatúrák természetükből faladóan kiemelkedő jelentőséget tulajdonítottak a kultúra központi irányításának. A hatalom birtokosai a modern pszichológiát és tömeglélektant jól ismerve és használva, rafinált módszerekkel igyekeztek befolyásolni azon művészek és tudósok életét, akik abban a szerencsétlen helyzetben voltak, hogy náci, vagy kommunista diktatúra alatt fejtették ki tevékenységüket. Nekik – ha nem kívántak teljesen a partvonalra szorulni – többé-kevésbé a diktatúra szándékaiknak, utópisztikus, ideologikus elképzeléseinek megfelelően kellett dolgozniuk, szellemi „kilengésre”, önálló út bejárására nem nyílt lehetőségük. Mindez Magyarországon a kommunista diktatúra első szakaszára volt jellemző.

3.3. Újjáépítés, iparosítás a tervgazdálkodás körülményei között

A második világháború után az ország romokban hevert, az újjáépítés mellett viselni kellett a szovjet csapatok ellátási költségét, később pedig a jóvátételi terheket is. 1945 és 1956 között a Szovjetunió mai árfolyamon – a legkonzervatívabb becslés szerint – mintegy 10–15 milliárd dollárt vont ki Magyarországból, miközben kizárta a Marshall segélyben való részvételből. Az újjáépítés azonban sikeres volt, még akkor is, ha az ipar nagy részében csak a háború előtti műszaki színvonal visszaállítására nyílt lehetőség, s a kommunista párt már 1946–1949 között fokozatosan keresztülvitte az államosítást, egészen a 10 főnél többet foglalkoztató kisüzemekig bezárólag. A gazdaság szabályozása 1947-től az Országos Tervhivatalhoz került, majd 1949-től a Népgazdasági Tanácshoz. Ezzel – és a beszolgáltatási rendszer megszilárdításával – megvalósult a gazdaság teljes állami ellenőrzése. Az újjáépítés befejezésének hangoztatásával – valójában a tervutasításos gazdaság bevezetésének céljával – 1947-ben útjára indították a hároméves tervet, amely 1949 végére sikeresen be is fejeződött. Az ipar nettó termelése körülbelül 30%-kal haladta meg az utolsó békeév (1938) szintjét. Az újjáépítés sikere elsősorban a lakosság lelkesedésének és áldozatkészségének volt köszönhető.

A szocialista tervgazdaság korára, de az 1949-től kezdődő időszakra különösen is jellemző volt a gazdasági szervezet végletesen centralizált felépítése, illetve központi tervezés jegyében a pártutasítás eszközeivel működtetett, igen gyakran a tervanarchiába torkolló gazdasági intézményrendszer. A gazdasági folyamatokban a racionalitást a politikai akarat háttérbe szorította, s az önszabályozó gazdasági mechanizmusok működése nagyrészt lehetetlenné vált. Miután a termelés nem a valós igények és gazdasági tények alapján szerveződött, az áru-, nyersanyag- és munkaerőhiány a szocialista gazdaság működésének természetes velejárójává vált. A tervezés során nem játszottak érdemi szerepet a költségek, egy beruházás sorsát nem a gazdasági tényezők, hanem a kommunista párt legszűkebb vezetése döntötte el.

1949-ben indították útjára az első ötéves tervet. Ennek középpontjában az iparosítás állt, azonban ez egyedül a nehézipar egyoldalú fejlesztését jelentette. Az erőltetett iparosítás két tényezővel magyarázható. Egyrészt a szocialista felhalmozás dogmájával, másrészt azzal, hogy a csatlós államoknak részt kellett venniük Sztálin háborús készülődésében. Ezen belül is egészen 1956-ig a kohászati, gépipari, és a hadiipari beruházások álltak az élen. Ezekben a területeken a termelés gyors felfuttatását, illetve különösen is a vas- és acélgyártás ugrásszerű növelését erőltették. A szocialista „békétábor” a harmadik világháborúra készült.

Az ipari szakember-gárda megfélemlítésre számos koncepciót perterveztek, ezek azonban hiábavalóak voltak abban a tekintetben, hogy az irreális és állandóan megemelt tervmutatókat még a minőségi szempontok teljes mellőzésével sem volt lehetséges teljesíteni. A voluntarista politika miatt az országban már 1951-ben a gazdasági csőd jelei mutatkoztak, jóllehet a tervszámokat még hivatalosan túl is teljesítették. Ekkor a Szovjetunióban bekövetkezett hatalmi harcok eredményeként Magyarországon is váltásra került sor, megkezdődött a Nagy Imre nevével fémjelvezhető rövid „új szakasz”. Visszafogták, mérsékeltek a nehézipari beruházásokat, és az így felszabaduló összegeket a fogyasztói iparba, lakásépítésre, a mezőgazdaság fejlesztésére irányították át. A „szocialista” nehézipar fejlesztésének még ez a viszonylagos visszafogása is magának a rendszernek a legitimitációját gyengítette, hiszen a szocialista tervutasítá-

sos rendszer fölényét a piaci elvű gazdaságokkal szemben éppen az iparosításban és főleg a nehézipar fejlesztésében elért csillagászati eredményekkel vélték bizonyítani – amely eredmények természetesen csak papíron mutattak jól, hiszen nem állt mögöttük a gazdaság *egészenek és termelékenységének* ugyanilyen ütemű fejlődése. Jóllehet, az „új szakasz” nevű reformkísérletet 1955-re Nagy Imre ellenfelei megbuktatták, a korábbi eszelős gazdaságpolitika már nem térhetett vissza teljes egészében.

3.4. A vidék Magyarországa – a parasztság helyzete

A háborús előírások azonban nem szűntek meg a fegyverzaj elültével. A kommunista párt a hatalom megragadásával egyidejűleg kíméletlen harcot indítottak a magyar parasztság ellen. 1948 és 1953 között háromszorosára növelték a gazdák közterheit. A magyar parasztságnak ugyanis nemcsak a lakosság és a megszálló szovjet hadsereg élelmezéséről kellett gondoskodnia, hanem jóvátételre is termelnie kellett. Megkezdődtek a „padlássöprések”. A begyűjtést rendőri és államvédelmi erők segítették. A párt minden eszközzel arra törekedett, hogy lerombolja a hagyományos paraszti életformát, és a parasztokat termelőszövetkezetekbe, vagy földjeik elhagyására kényszerítse.

A kommunista ideológia egyik alaptétele a hagyományos közösségek szétzúzása, az autonóm, független egyén életének megtörése, felszámolása és személytelen tömegként utópisztikus célokhoz történő felhasználása. A kommunisták ezt a sorsot szánták a magyar parasztságnak is, melynek 1947-ig – szerves folyamatként – lényegében saját, belső törvényszerűségei szerint alakult kultúrája, életmódja. Ekkor szembesült a vidék lakossága is a kommunista párt diktatórikus törekvéseivel, a központosított hatalom drasztikus beavatkozásával, amely korlátozta gazdasági lehetőségeit, megkérdőjelezte, majd támadta önszerveződési formáit, és kulturális szokásait.

A moszkvai gyakorlat szerint – mely gyakorlatot a rendszer magyar kiszolgálói hűen másoltak – a magántulajdont részben kisajátították, a földbirtokok legjelentősebb részét tulajdonosaiktól elvették, a termelőeszközöket állami tulajdonba vették, pár év leforgása alatt a magyar parasztság legnagyobb hányadát szovjet mintára „kolhozba”, termelőszövetkezeti csoportokba, illetve Termelőszövetkezetekbe akarták kényszeríteni. Nem voltak tekintettel azokra sem, akik a második világháború utáni földosztás során egy kevés földhöz (kb. 5–15 hold) jutottak. A parasztság elleni támadás első hullámának, az 1940-es évek végétől zajló tsz-esítésnek fontos eszköze volt a parasztságot sújtó beszolgáltatási kötelezettség is. A gazdáknak az éves termés és állatállomány meghatározó részét be kellett szolgáltatni a karhatalommal megerősített begyűjtési biztosoknak. A párt tervei szerint – ha kell a parasztság kényszerítésével – az országban rövid időn megvalósul a közös földtulajdonon való gazdálkodást.

A támadások célkeresztjébe a szovjet mintának megfelelően a „kulák” került. Kuláklisák készültek, amelyre felkerültek a falu legtekintélyesebb gazdái, azok, akik a legeredményesebben gazdálkodtak. Elméletben a kuláknak legalább 25 hold földje volt, a gyakorlatban a helyi pártvezetés megítélésére bízták, kit tekintenek kuláknak. A kulákokat különadókkal, megemelt beszolgáltatási kötelezettséggel, állandó lelki és fizikai terrorral sanyargatták. Kulákverő brigádok járták a falvakat, hogy nyilvános fenyegetésekkel, verésekkel tartsák rettegésben az ott lakókat. Munkaszolgálat, kitelepítés, vagyonelkobzással, hatósági eljárások százezreivel, koholt perek ezreivel, súlyos börtönbüntetésekkkel és kivégzésekkel akarták megtörni az embereket. Csak „közellátási büntett” miatt négyszázezer parasztot ítélték el. Parlagon maradt a megművelhető földterület tíz százaléka. Hatalmas élelmiszerhiány keletkezett, így újra be kellett vezetni a jegyrendszert. Megindult tehát a bűnbakkeresés. Egymást követték a gazdák elleni perek, amelyekben súlyos ítéleteket hoztak. Azt hazudták, hogy a húshiányért a Húsértékesítő Vállalat vezetői a felelősek. Kivégezték őket. Halálos ítélettel lehetett büntetni a „cséplési szabotázs”. Súlyos börtönbüntetéssel a „feketevágást”.

1953-ban, Sztálin halála után, szovjet döntésre a miniszterelnöki székben Rákosi Ernőt váltó Nagy Imre az „új szakasz” politikájának megfelelően a vidék lakosságának terhei is jelentősen csökkentek, a beszolgáltatási kötelezettségek enyhültek és a teljes szövetkezetesítésről „kolhozosításról” – időlegesen – lemondott a politikai vezetés.

A tsz-esítés első hulláma tehát a parasztság, tágabb értelemben a társadalom jelentős tömegeinek ellenállásán megbukott. Az 1956 előtt jórészt erőszakkal létrehozott tszek több mint fele a forradalom alatt felbomlott, a tagok közel kétharmada kilépett, s a termelőszövetkezetek földterülete felére esett vissza. 1956 végén az összparasztságnak alig 6%-a volt tsztag, s a tszek tulajdonában a művelhető föld alig 10–12%-a maradt.

3.5. Kitelepítés, internálás, katonai munkaszolgálat

A kommunista párt az igazságügyi szerveket is politikai céljai megvalósításának szolgálatába állította. Megszűnt a törvény előtti egyenlőség, helyébe osztálybírászkodás lépett. Ez azt jelentette, hogy a bíróság súlyosbító, illetve enyhítő tényezőként értékelte a vádlott származását, vagy ahogy ők nevezték: osztály-hovatartozását. Az ún. kulákperek mintegy 300 ezer embert érintettek. Megfosztották őket vagyonuktól, szabadságuktól, több esetben életüktől. A magyar bírászkodás átvette azt a szovjet jogelvet is, amely megszüntette az ártatlanság vélelmét, és lehetővé tette bizonytalan tényeknek a vádlott terhére történő alkalmazását. Bizonyíték helyett sok esetben megelégedtek a kínzással kikényszerített „beismerő” vallomással. Nem a vádlónak kellett a vádlott bűnösségét bizonyítania, hanem a vádlottnak, hogy ártatlan. A törvény nem védte többé a polgárt; ellene fordult.

1945 és 1956 között kb. 400 embert végeztek ki politikai okokból, és csaknem minden harmadik felnőtt ellen hatósági eljárást indítottak. Csak a Magyar Közösséghez kötődő pereknek 260 vádlottja volt. Első fokon három, másodfokon egy vádlottat ítélték halálra. Több százan ekkor kerültek be az látkörébe és sokan a rendszer bukásáig viselték ennek következményeit.

A totális diktatúra bevezetése után kezdetét vette az úgynevezett „osztályidegen elemek” üldözése is. Több tízezer „kuláknak” minősített embert kényszerítettek lakóhelyének, földjének elhagyására. 1951, majd 1952 nyarán áttelepítették a jugoszláv határ mentén lakók egy részét is. Sok esetben az éjszaka leple alatt, minden ingóságukat hátrahagyva vitték a „megbízhatatlanokat” az ország más részében levő kényszerlakhelyekre, zárták őket munkatáborokba. A kényszerlakhelyre telepítettek elvesztették állampolgári jogait, megvonták tőlük nyugdíjukat, kijelölt lakóhelyüket engedély nélkül nem hagyhatták el. Éjjel-nappal ellenőrizték őket.

1951 nyarán Budapestről és a vidéki nagyvárosokból, így Győrből, Szombathelyről és Székesfehérvárról is megkezdődtek a tömeges kitelepítések. Két hónap alatt több, mint ötezer családot, közel tizenötezer embert távolítottak el a fővárosból. A kitelepítettek fejenként 250 kg holmit vihetek magukkal. Hátrahagyott ingóságaikból az értékesebb tárgyakat, bútorokat a nagyobb lakásokba beköltöző „pártkáderek” tulajdonították el. A többi az államé lett.

A kitelepítettek közül azok sorsa volt a legnehezebb, akiket zárt szögesdróttal körbevett, ávós katonákkal, rendőrkutyákkal őrzött mezőgazdasági kényszermunkatáborba, „szociális táborba” zártak. Birkahodályokban, barakkokban helyezték el és borzalmas körülmények között dolgoztatták őket. A táplálékhiány, a mostoha körülmények, a megfeszített munka, az orvos és gyógyszerhiány miatt sokan meghaltak, vagy tartós egészségkárosodást szenvedtek. 1950 júniusa és 1953 októbere között a Hortobágy környéki kényszermunkatáborokban közel tizenötezer ember végzett kényszermunkát. Az ország keleti felében pedig tizenkét úgynevezett zárt tábor működött, ahová 1948-tól családostól hurcolták el az embereket, főként a déli és nyugati határvidékekről.

A kitelepítetteket származási alapon választották ki, illetve csak azért is listákra kerülhettek, mert szép házuk vagy lakásuk volt, és mert a párt vezető kádereit így lehetett a leggyorsabban és legegyszerűbben megfelelő elhelyezéshez juttatni. A kitzsítottak között voltak olyanok is, akik megjárta a náci koncentrációs táborokat. Az újabb deportálás elől sokan öngyilkosságba menekültek.

Munkaszolgálatra hívták be az „osztályidegennek” és így megbízhatatlannak minősített katonaköteles korú fiatalokat. Az ország bányáiban vagy építkezéseken dolgoztatták őket.

A korlátlan hatalomra törő párt vezetése a valóságos és vélt ellenségei elszigetelése, közéletből történő eltávolítása érdekében – szovjet mintára – kialakította az internálás intézményrendszerét. Az internálás lehetővé tette, hogy az államvédelmi szervek korlátlanul, minden előzetes vizsgálat nélkül, pusztán gyanú, vagy politikai megfontolás alapján „rendőri felügyelet alá” helyezhesse az útjában álló állampolgárokat. Az internálást olyan ügyekben alkalmazták, amelyekben nem volt elegendő bizonyíték arra, hogy az illetőt letartóztassák.

1945 és 1948 között, alig három esztendő alatt az államvédelmi szervek országszerte több mint negyvenezer főt internáltak. Ekkor jöttek létre például a recski, tiszalöki, kistarcsai, várpalotai, majd a hortobágyi–nagykunsági táborok. Kormópuszta, Tiszaszentimre, Árkustanya, Borzastanya, Kócs, Kónyatanya, Mihályhalma, Lenintanya, Lászlómajor, Elep, Ebes, Tedej és Borsóstanyák mind rabgazdaságok voltak. Az internáló táborok feloszlásáról szóló 1953. július 26-án kelt rendelet kiadását követően fokozatosan megkezdődött a lágerek felszámolása. Hogy szabadulásukat megakadályozzák, az internáltak egy részét letartóztatták és bíróságokkal elítéltették. A lefogottak közül több százan csak 1956-ban szabadultak.

Ugyancsak embertelen körülmények közt kényszerítették munkára azokat a katonaköteles fiatalokat, akiket a rendszer „osztályidegennek”, tehát ellenségnek tekintett. A munkaszolgálatos katonákat

bányákban, utak, katonai objektumok, repülőterek építésénél dolgoztatták. Létszámuk 1952-ben 10.899, esztendőre rá pedig 12.511 volt. A munkaszolgálat intézményét csak 1956-ban számolták fel.

3.6. Az ellenállás rövid története

Magyarországon a szovjet megszállók olyan új világot rendeztek be, melyben nem volt hely a régi értékrend, erkölcsök számára, ezért ez a rendszer idegen és elfogadhatatlan volt a magyar társadalom többsége számára. Üldözték a vallást, azt követelték, hogy a magyar emberek a Szovjetunió céljaival és érdekeivel azonosuljanak. Szembeállították egymással a családtagokat. Feljelentési kötelezettséget írtak elő a családtagok, rokonok számára is. Aki pedig mindezt nem volt hajlandó elfogadni, arra lesújtott a mindent behálózó és ellenőrző, mindenkit rettegésben tartó terrorgépezet. A rendszert a terror és a félelem működtette.

A kommunista diktatúrával szemben a társadalom minden rétegére kiterjedő ellenállás bontakozott ki. Az ellenállás olyan formái, mint a hitélet gyakorlása, hittanoktatáson való részvétel, a közéleti szerepvállalás elutasítása, a beszolgáltatás a termelő szövetkezetek szervezésének akadályozása, megtagadása mindennaposá váltak.

De sokan vállalkoztak a fegyveres ellenállás szervezésére, röplapgyártásra, terjesztésre, nyugati hatalmakkal való kapcsolat felvételére, sőt szabotázs cselekményekre is. Nem kevesen a biztos halált vállalták, amikor röplapgyártásra, vagy fegyveres ellenállás szervezésére vállalkoztak. Voltak, akik összegyűjtötték és elrejtették a háborúból visszamaradt fegyvereket és arra készültek, hogy ha esély adódik, fegyverrel harcoljanak a szabadságért. Kegyelem esetén is élethossziglani börtönbüntetés várt rájuk.

A politikai elítéltek száma 1948 és 1956 között meghaladta a hatvan ezret, államellenes szervezkedésben való részvételért 1945 és 1956 között, több mint ötven ügyben mintegy ezeröttszáz főt ítéltek el.

Szemben álltak a rendszerrel azok a diákok, akiknek megszüntették iskoláit, elhurcolták tanárait, megfélemlítették szüleit. Azok a katonatisztek, akik nem tudtak beletörődni abba, hogy szovjet csatlósok legyünk. Azok a munkások, akik kiharcolt jogukat védték. Azok a parasztok, akiket kuláklisítással, beszolgáltatással, padlássöpréssel nyomorítottak. Azok a tanárok, tanítók, jogászok, orvosok, akik nem törődtek bele politikai jogaik megszüntetésébe. Ellenállókká váltak azok, akik nem tűrték a megaláztatást, akik nem akartak félelemben élni. Demokratikus Magyarországot akartak.

3.7. Az „ötvenes évek” hétköznapijai

A második világháború utáni években a magyar emberek mindennapjait alapvetően az újjáépítés és az újra-berendezkedés határozta meg. A forint bevezetése után az életkörülmények összességében javulni kezdtek, s egyre többen tértek haza a hadifogságból és a „málenkij robot”-ból is. Ugyanakkor a társadalom teljes „átöltöztetésére” irányuló törekvések már éreztették hatásukat, a letartóztatások, perek, B-listázások rányomták a korra a bélyegüket. A politika a mainál sokkal erőteljesebben formálta a mindennapokat, ebben a tekintetben a lehangosabb a kommunista párt volt. Mindezek ellenére, kisebb részben még az '50-es években is megfigyelhető volt egy friss, új lendület. Az optimizmust egy jobb ország megteremtésének reménye táplálta.

Ezek a remények azonban rövidesen halványulni kezdtek. Az iparosítás egyoldalúsága rövidesen megmutatkozott, ennek ellenére, újabb és újabb beruházások indultak, s hozzákezdtek a mezőgazdaság átszervezéséhez. Megindult a nők tömeges munkába állítása az iparban és egyes újszerű foglalkozásokban a kommunista egyenjogúsítás értelmében (pl. női traktoristák). A tervgazdaság, a kommunista misztika vadhajtásai (pl. a Liszenko-féle biológia) és a túlhajtott tervek a józan észnek ellentmondó rendszert eredményeztek. A termelékenység növelését és a fogyasztás visszafogását a munkaversenyekkel (Sztahanov-mozgalom) és a békekölcsönökkel próbálták elérni. Az elért tetszetős eredmények számai azonban csak papíron mutattak jól.

A diktatúra az élet minden területére kiterjedt. A civil, társadalmi szervezetek betiltása után (1946, ill. 1949) majd az egyházak megrendszerbe foglalása után a kommunista párt (Magyar Dolgozók Pártja) az élet minden területét igyekezett lefedni. Az ideológiai nevelés már korán elkezdődött. A gyerekek először kisdobosok lettek, azután úttörők, majd a kommunista párt ifjúsági szövetségébe kerültek. Elterjedté vált a munkakezdés előtti félórás politikai foglalkozás, a kommunista párt lapjának

közös olvasása („Szabad Nép félórák”). Mai szemmel szinte hihetetlen légkör uralkodott: egyrészt a háborús hisztéria-, másrészt a kommunista vezetők félistenként magasztalása jellemezte (személyi kultusz). A párt a harmadik világháborúra készítette fel az országot, s eközben maga is háborút viselte a társadalom különböző csoportjai ellen (kulákverések, kitelepítések, internálótáborok, munkaszolgálat a megbízhatatlannak minősítettek számára, ún. szabotázs-perek, halálos ítéletek). A mindennapok részévé váltak a koncepciók perek, amelyeket során a vádlottak a kínzások hatására fantasztikus bűntetteket vallottak be. Átlagosan minden harmadik magyar felnőtt ellen indult valamilyen eljárás.

Az ötvenes években az ország nyomorgott. A katasztrofális gazdaságpolitika miatt 1951 elején vissza kellett állítani a jegyrendszert, amelyet teljes egészében csak a következő év során szüntettek meg. Mindennapos volt a sorbanállás, az éhség.

A parasztságot ért támadások sem maradtak válasz nélkül. Sorra alakultak ellenálló csoportok (pl. Fehér Gárda mozgalom), melyek a túrheteren rendszer ellen próbáltak fellépni. A magyar parasztok a hatalom kemény retorziója (hosszú börtönbüntetések, kivégzések) ellenére példát mutattak az utókor-nak, hogy a legbrutálisabb elnyomás sem eredményezheti a teljes megtöretést és önfeladást.

3.8. Az 1956-os forradalom és szabadságharc rövid története

A megszálló hatalmak 1955. május 15-én írták alá a független, demokratikus Ausztria visszaállításáról szóló szerződést. A Központi Hadseregcsoporthoz felszámolását követően a szovjet politikai és katonai vezetés – a békeszerződésben előírt kivonulási kötelezettség teljesítését elmulasztva – a Magyarországon tartózkodó csapatok létszámának és összetételének megváltoztatását indokoltak látták. Ehhez jogala-pot a Varsói Szerződés létrehozásában találtak, ami 1955-ben jött létre.

1956. október 23.-án Budapesten és több vidéki nagyvárosban tüntetésekre került sor. A követeléseket a diákság fogalmazta meg, és a fiatalok szervezték a felvonulásokat is. Azonnal nagy tömegek csatlakoztak hozzájuk, hiszen a lakosság szinte minden rétegét súlyosan érintette a társadalmi és gazdasági élet egészét érintő válság.

A fegyvertelen tüntetőkre először Debrecenben, majd Budapesten a Rádió épületénél leadott gyilkos sortűzek hatására a magyar nép felkelt a szovjet érdekeket feltétel nélkül kiszolgáló, a változtatások elől mereven elzárkózó kommunista elit hatalma ellen. A felkelt nép célja a társadalom gyökeres átalakítása, a független, szabad és demokratikus Magyarország megteremtése volt. A fegyveres harc a Rádió épülete előtt kezdődött, innen terjedt tovább, majd a szovjet csapatok beavatkozását követően szabadságharcra vált.

A felkelő-szabadságharcos csoportok az ország területéből kis területeket ellenőriztek. A hatalom elleni harcot vállaló fegyveresek Budapest után a legaktívabbak Bács-Kiskun, Győr-Sopron, Heves, Nógrád, Somogy, Veszprém, a legszervezettebbek Komárom és Pest megyében voltak, illetve főleg november 4-ét követően Baranya és Békés megyében szerveződtek csoportok kisebb-nagyobb fegyveres akciók végrehajtására. Fő céljuk a kormány rendelkezésére álló fegyveres erők zavarása, veszteségokozás volt.

A legtöbb fegyveres csoport a fővárosban alakult. A magyar és szovjet csapatok ellen október 23-tól 29-ig terjedő időszakban ténylegesen néhány ezer fő vette fel a harcot. Budapesten néhány fontosabb csomópont, objektum szilárd tartásán túl szinte mindenütt jelen voltak, megtámadták az ide-oda mozgó szovjet és magyar páncélosokat. A felkelők többsége munkás-fiatal, kisebb része diák, egyetemista volt, de nagy számban akadtak közöttük tizenéves gyerekek is. Kezdetben primitív harceszközökkel – kézfegyverekkel, benzines palackokkal –, később zsákmányolt ágyúkkal, harckocsikkal és páncélozott szállítójárművekkel szálltak szembe a szovjet és magyar csapatokkal. Sikereikben természetesen a döntő tényező az volt, hogy a felkelők maguk mögött tudhatták a lakosság támogatását.

A forradalom első napjaiban Budán – elsősorban a Széna téren és annak környékén, illetve a Móricz Zsigmond körtéren – és Pesten – a Corvin közben és annak környékén, a VIII. és IX. kerületben –, valamint a peremkerületekben – például Csepelen, Soroksáron, Pesterzsébeten és Újpesten – egymástól függetlenül megalakult csoportok egységes irányítás nélkül harcoltak. A felkelő erők legerősebb, legjelentősebb fegyveres góca a VIII. és IX. kerületben – a Corvin közben, a Práter utcában, a Tűzoltó utcában, a Tompa utcában, a Kilián laktanyával szomszédos épületrészekben, az Üllői úton a Nagyváradi tértől a Kálvin térig, a Nagykörútnak a Boráros tértől a Blaha Lujza térig terjedő szakaszán – alakult ki.

Budapesten és vidéken megalakult felkelő-szabadságharcos csoportok egyre szervezettebb és főleg egyre eredményesebb harcot folytattak a szovjet és magyar csapatok ellen. A polgári lakosság szinte

mindenhol szembefordult a kommunista diktatúrával, és működésképtelenné tette vagy felszámolta országos és helyi intézményeit. Október 28-án a szovjet és magyar politikai és katonai vezetés meghát-rálásra kényszerült. Szovjet hozzájárulással Nagy Imre miniszterelnök általános, azonnali tűzszünetet rendelt el és két nap múlva a szovjet csapatok megkezdték a kivonulást Budapestről. Tárgyalások kez-dődtek az országból való távozásukról is. A vezetés ígéretet tett a gyűlölt és rettegett államvédelmi szervek felszámolására, és bevonta a kormányzati munkába az 1945 utáni időszak koalíciós pártjainak képviselőit is. Szabad választások megtartását helyezte kilátásba.

A forradalom alatt létrejött demokratikus intézmények – Nemzeti Bizottságok, Munkástanácsok, Forradalmi Katonai Tanácsok, a Nemzetőrség alakulatai, illetve a demokratikus politikai pártok – je-lentős ideológiai nézetkülönbségeik ellenére közös célként tűzték ki a demokratikus és független Ma-gyarország megteremtését.

Október 30-án a szovjet kormány nyilatkozatban bejelentette, hogy módosítani kívánja az „testvéri szocialista országokhoz” fűződő viszonyát, majd 24 órával később parancsot adott a magyar szabad-ságharc leverésére. Ennek az volt az oka, hogy a szovjet vezetés nyugtalanító híreket kapott a magyar belpolitikai fejleményekről, nyíltan felmerült Magyarország Varsói Szerződésbeli tagságának kérdése, illetve megkezdődött Egyiptom brit és francia bombázása. Újabb szovjet hadosztályok lépték át a ma-gyar határt.

Válaszul a magyar kormány felmondta a Varsói Szerződést, bejelentette Magyarország semlegessé-gét és segítséget kért az ENSZ-től. A szovjet agresszió megállítására azonban nem volt képes.

November 4-én megindult a mindent elsöprő szovjet katonai támadás, amely november közepére megtörte a forradalom vívmányait védő fegyveresek többé-kevésbé szervezett ellenállását. Buda-pesten a nemzetőrségek – a november 4-e előtti időszakhoz hasonlóan – a legnagyobb ellenállást Pesten a VIII. és IX. kerületekben, Budán a Móricz Zsigmond körtéren, a Széna téren, Óbudán a Schmidt kastélynál, illetve a külső kerületek közül Budafokon, Soroksáron, Pesterzsébeten, Pestlőrinc-en, Kispesten, Újpesten és Csepelen fejtették ki. Budapesten és vonzáskörzetében a szovjet csapatok utolsóként – november 11-én – Csepelt foglalták el. A fővárosból harccal kivonuló, kiszorított, illetve menekülő nemzetőr alegységek és nemzetőrök egy része a környező településeken folytatták hosszabb-rövidebb ideig az ellenállást. Vidéken nagyobb összetűzések, harcok – többek között – Szolnokon, Bé-késcsabán, Dunaföldváron, Székesfehérváron, Tabon, Sárbogárdon, Szombathelyen, Kaposváron, Kecskeméten, Miskolcon, Záhonyban, Pécs környékén és Dunapentelén voltak.

4. Forradalomtól rendszerváltásig

4.1. Megtorlás és ellenzékiesség a Kádár-korszakban

A szovjet katonai megszállás ellen tiltakozó tömegekkel szemben a Moszkva által kijelölt, Kádár János vezette bábkormány, a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány a diktatúra és a terror minden eszközét bevetette. Az 1956-os forradalmat és szabadságharcot követő megtorlás mértéke addig ismeretlen volt a magyar történelemben.

A harcok következtében Budapest tizenegy évvel a háború után ismét romokban hevert. Közel húsz-ezer fő megsebesült, több mint két és fél ezer ember – ebből kétezer Budapesten – meghalt. Hozzáve-tőlegesen kétszázezer ember kényszerült elhagyni a hazáját. A szovjet hatóságok november első nap-jaiban közel ötezer főt elfogtak, akik közül a KGB 860 embert – köztük kiskorú fiukat és lányokat is – hadifogolyként szovjet területre hurcolt. A gyilkos sortűzeknek 300–450 fő esett áldozatul.

A Kádár János vezetésével hatalomra került régi-új kommunista vezetés könyörtelen brutalitással sújtott le a társadalomra. Magyarországon a szovjet tanácsadók utasításai alapján és segítségével kb. 25 ezer embert elítéltek, 229 főt pedig végrehajtották a halálos ítéletet. A forradalmat követő megtor-lás idején újra alkalmazták az internálás eszközét, és számos egykori tábort megnyitottak. A Kádári-pártvezetés 1961 második felében úgy döntött, hogy újabb válság esetén 10.000 „megbízhatatlan, a társadalomra különlegesen veszélyes egyént” „megfelelő táborkban” koncentrálnak. A táborok felál-lításáról szóló válságterv különböző változatokban a rendszer bukásáig érvényben maradt.

A kivégzések 1961-ig zajlottak, amikor nemzetközi nyomásra az MSZMP vezetése kénytelen volt be-szüntetni a legsúlyosabb büntetés végrehajtását. A megtorlás hatására bénult csönd borult az országra,

melyet az 1963-as amnesztia sem befolyásolt. A terror árnyékában megtörtént a parasztság termelő szövetkezetekbe kényszerítése, kiépült a Kádár-korszak intézményrendszere, az Állambiztonság pedig gőzerővel dolgozott. Elsősorban '56-os múltú személyeket figyeltek, zaklattak, és ha lehetett bíróság elé állítottak mindenkit, akire a rendszerellenesség vádját rá lehetett fogni.

A Rákosi-korszak durva, nyers terrorját meghaladva a hatalom alkalmazkodott az új körülményekhez. Kádár értékelése – „aki nincs ellenünk, az velünk van” – a gyakorlatban lehetővé tette, hogy akik csendben meghúzták magukat, otthon, a négy fal között elmondhatták véleményüket a rendszerről. Az életszínvonal emelkedése miatt a hetvenes évekre egyes társadalmi csoportokban Kádár népszerűvé vált. Téves azonban az a vélemény, mely szerint Kádár az ország népével összekacsintva, mintegy a lakosság érdekében vállalta az ország irányítását, vezetés feladatát. A szovjet megszállók kiszolgálójaként, saját hatalmi érdekeitől vezérelten állt szovjet döntésre a megbénult, majd lassan életre kelő társadalom élére. Az engedményeket és a viszonylagos „jólétet” sokkal inkább Kádár és a szovjet vezetés „második ötvenhattól” való félelmének köszönhetette az ország.

A „gulyáskommunizmusnak” nagy ára volt. A „jólét” a hetvenes évek közepétől óriási összegű külföldi hitelből volt biztosítható. Az évek során szinte kezelhetetlen méretűre növekedett adósság megpecsételte az ország későbbi, rendszerváltás utáni sorsát. Valójában olyan anyagi körülmények között élt az ország, amely nem lett volna megengedhető. A „puha” diktatúra korában szinte észrevétlenül oldódtak fel a magyar társadalom hagyományos kötelei, természetes közösségi szövete. Az emberi, családi kapcsolatok látszólag erősek voltak, de a korszakra valójában a bezárkózás, az egymásra nem figyelés, a cinizmus és értékrelativizmus kialakulása, valamint a nemzeti összetartó erőt adó valódi tartalmak súlyos sérülése volt a jellemző. A hatalommal szembeni ellenállás végül legtöbbször kimerült egy-egy legyintésben, morgásban, de igazából a „meg kell élni valahogy” felfogás vezetett oda, hogy a lakosság többsége a tűrhető életminőségért elfogadta a kádári hatalmat, legalábbis eltűrte uralmát.

Sokan voltak olyanok is, akik a hatvanas évek végére kialakuló ifjúsági szubkultúrák kezdetben a „nyugati zene” favorizálásában találtak maguknak lelki mentsvárat. A zenekarok köré csoportosuló fiatalok dacos, a rendszer korlátoltságát és bárgyú jellegzetességeit megvető magatartása a kezdetektől a hatalom ellenőrző és erőszakszervezeteinek „célkeresztjébe” került. A tinédzserek, huszonevesek házibulijain, koncertjein az állambiztonság beépített ügynökei „dolgoztak”, majd észrevételeikről tartótisztjeiket informálták. Egy idő után létezésük ismertté vált, és kialakult a társadalom egy részében egyfajta kódrendszer szerinti érintkezés, mely egyértelmű rendszerellenes tartalmakat hordozott. A hatalom által renitensnek tekintettek gyakran voltak kitéve rendőri zaklatásoknak. A hatalom nyomásgyakorlásának széles tárháza állt a hatalom rendelkezésére (kitiltás egyetemekről, szakmai el lehetetlenítés, külföldre utazás tiltása).

A hetvenes évek elejétől a rendőrséggel többször (elsősorban március 15-én) összeütközésbe kerültek a fiatalok, egyetemisták. Később értelmiségi körökből egyre több nyíltan bíráló vélemény fogalmazódott meg, hangzott el. E rendszerellenes bírálatok hangoztatóinak egy része eleinte az ország elhagyására kényszerült.

A nyolcvanas évek derekára azonban világosan kirajzolódott két ellenzéki irányzat jelenléte. A „demokratikus ellenzék” a rendszert kritizálók liberálisabb, nagyvárosi központú, modernista, az emberi jogok fontosságát előtérbe állítók csoportja volt (képviselőik jelentősen eltérő politikai mezőkből érkeztek: pl. Konrád György, Tamás Gáspár Miklós, Haraszti Miklós, Kőszeg Ferenc, eszmei előképüket többek között Bíbó István munkássága jelentette), míg a másik csoportot „népinek” vagy „népi-nemzeti-nek” szokás nevezni. Ők a hagyományos magyar írói körök nemzeti demokratikus felfogását képviselték Németh László, Illyés Gyula, Sinka István, Kodolányi János nyomán (pl. Csoóri Sándor, Fekete Gyula, Lezsák Sándor, Csurka István, Csengey Dénes). A két irányzat között éles volt a határvonal, de az elnyomás megszüntetése érdekében a két csoport képviselői – a hatóságok kiszámíthatatlan fellépései közepette – támogatták egymást, mivel ugyanazokért a demokratikus alapjogokért harcoltak.

* * *

Bár az 1956-os forradalom és szabadságharcban az egyház nem vállalt aktív szerepet (kivéve Mindszenty bíboros szereplését), de az események hatással voltak rá: belső megtisztulás igénye lépett fel, amelynek következményeként 1958-ra a katolikus 57, a református 31 az evangélikus egyház pedig 13 a pártállamnak elkötelezett lelkészt, illetve „békepapot” távolított el soraiból. A kommunista hatalom azonban nem hagyhatta, hogy az eddig elért eredményei kárba vesszenek, ezért restaurációt hirdetett:

az MSZMP Intéző Bizottsága 1957. március 5-én hozott határozatában jelölte ki az új irányvonalat. Ennek értelmében arra törekedtek, hogy újra „megbízható” személyekkel töltsék fel az egyházakat, hogy a reakciónak minősített vezetőket félreállítsák, vagy eltávolítsák, hogy megreformálják a békepapi mozgalmat, és hogy számukra politikai érdekeket nem sértő engedményeket tegyenek (imakönyvek, hittankönyvek kiadása, vallási félóra a rádióban stb.)

Ezt követően ugyan még bőrtönöztek be egyházi személyeket (1960–61-ben közel 300 egyházi embert vettek őrizetbe), de az 1960-as évek végére már konszolidálódni látszott a helyzet az állam és az egyházak között, egyfajta enyhülés állt be. Ekkora azonban a hívek kezdték el különböző mozgalmak révén kifejezni nemtetszésüket a kialakult kompromisszumokkal szemben (Hitvalló Református Egyház, Katakomba-egyház stb.). Ennek szellemében az 1970-es évekre vallásos fiatalok kezdtek el templomi gyülekezeten kívül összejárni, melyet a rendszer már nem tűrt el, ezért visszadobta ezt a kérdést a püspöki karnak, amely nem feltétlenül állt ki hívei mellett. 1989. június 30-án az Elnöki Tanács elrendelte az Állami Egyházügyi Hivatal felszámolását. Az egyházak visszanyerték szabadságukat.

4.2. Változások a kultúra, a szórakozás és a sport területén

A hatvanas évektől – a képzőművészet, a színház és a film, valamint a könnyűzene területén is – történtek kitörési kísérletek, ezzel párhuzamosan a hatalmi szigor némi enyhülése, és a rendszer dogmatikus kulturális felfogásának oldódása volt tapasztalható.

A társadalomtudományok a rendszer ideológiájának fő támaszai voltak, művelőik nem vonhatták ki magukat a politika befolyása alól. Ha bátran és határozottan a hivatalostól eltérő álláspontra helyezkedtek, gyakran állásuk forgott kockán, és az ország elhagyására kényszerültek. A természettudományos élet némileg nyugalmasabb körülmények között zajlott, a szocializmus idején is születtek kiemelkedő kutatási eredmények. Voltak azonban olyan tudósok, akik részben politikai okokból, másrésztől érvényesülési lehetőség híján, vagy anyagi szempontok miatt külföldön, elsősorban a nyugati világban tudtak új otthonra találni.

A Rákosi-korszaknak a szovjet mintát mindenben utánzó, szocialista-realista szellemisége után az Aczél György által fémjelzett, kádári kultúrpolitika felszabadítóan hatott. A hatalom engedékenyebbnek bizonyult a szocialista realizmustól eltérő törekvésekkel szemben. A vezetés három részre, „tűrt, támogatott, és tiltott” kategóriára osztotta a kulturális „produktumokat”, és azok „előállításait.”

Leglátványosabban a hatvanas évek fiatalsága jelentkezett – egyébként más politikai előjellel, de nyugati társaihoz hasonlóan – a lázadás eszközeként számító beat és rockzenével, jelentős szubkultúrákat kialakítva, elégedetlenségét generációs problémaként megjelenítve. Valójában a második világháború után született, és felnövekedett korosztályok a hatvanas-hetvenes években szembesültek a „létező szocializmus” korlátoltságával és bárgyú tespedtségével, a magát „közösséginek” definiáló rendszer kilátástalanságával, lefojtott, hazug életidegenségével. Egymást érték a rock-koncertek, a lakáson tartott összejövetelek, vagy éppen művészeti ankétok, alternatív – sokszor kérésészetű – tárlatok megnyitói. A rendőrség, az állambiztonság emberei mindenütt jelen voltak –, lett légyen szó budai „galerik” (fiatalok utcai csoportosulása) megfélemezéséről, vagy renitens művészek zaklatásáról (pl. balatonboglári kápolnatárlat).

Mindemellett az aczéli-kádári felfogás szerint a hatalom igyekezett „védőkarját” minél szélesebbre tárni, művészeket, tudósokat együttműködésre készíteni (kényszeríteni), és nyugalomra inteni. (pl. Kodály Zoltán, Illyés Gyula) így kaphatott teret a hetvenes években kibontakozó táncművészet, mely – az értékes, határokön átnyúló gyűjtőtevékenysége, és nemzeti felhangjai ellenére – kezelhető népi kötődései miatt tűrt, sőt bizonyos fokig támogatott, intenzív színfoltja lett a magyar kulturális életnek. (A korabeli felfogás szerint a fiatalok inkább táncművészetbe járjanak, mint ellenőrizhetetlen galerikben, az utcán, kocsmában tanyázzanak, vagy éppen punk-koncertekre menjenek.)

A film és színházművészet, valamint a komolyzene terén is születtek maradandó alkotások, melyek túlmutattak az „ideális” szocialista művészet műfaji és tartalmi korlátain, azonban a Kádár-korszak kis- és provinciális, zárkózott kulturális felfogása miatt – kevés kivétellel – nem kaphattak kellő nemzetközi hangsúlyt, sem méltó anyagi támogatást.

Más volt a helyzet a sporttal. A szocializmus nagy hangsúlyt helyezett az élsportra és a tömegsport működtetésére, így a testnevelés is központi kérdéssé vált. Magyarországon világszínvonalú sportológenerációk sora nevelkedett, és győzedelmeskedett nemzetközi tornák sokaságán. Példák tucatjait

lehetne említeni az Aranycsapat, a vízilabdázók, a vívók, az úszók, a tornászok és az öttusázók sikerei közül. A hatvanas évektől jól átgondolt, módszeres utánpótlásképzés és világszínvonalú edzői munka eredményeképpen a magyar sport kimagasló sikereket aratott évtizedeken keresztül.

4.3. A Kádár-rendszer időszakának gazdaságpolitikája

A forradalom leverését követő évtizedben sajátos magyar modell jött létre mind a mezőgazdaságban, mind az iparban. A kommunista párt hatalmának restaurálása után tovább folytatta az iparosítást és a nagyberuházásokat, de ezúttal már kénytelen volt figyelembe venni a lakosság igényeit is (könnyűipar, lakossági és közlekedési infrastruktúra, energiaellátás). Az 1956-tól 1968-ig terjedő korszakot ettől függetlenül még mindig az extenzív iparfejlesztés jellemezte. Jelentősen nőtt az iparban foglalkoztatott keresők száma.

A hatvanas évek első felében nemcsak Magyarországon, hanem a többi szocialista országban is az extenzív növekedés forrásai kimerültek, a gazdasági fejlődés lelassult. A merev tervutasításos gazdaságirányítási rendszer módosítása elkerülhetetlennek tűnt. A gazdasági reformok politikai megalapozását az SZKP XXII. kongresszusa adta meg, meghirdetve a vállalati önállóság növelésének, az ár-, nyereség- és hitelkategóriák használatának szükségességét. 1967-ben a szocialista országok többségéhez hasonlóan megszületett a gazdaságirányítási reformokat meghirdető párthatározat. A gazdaságirányítás jelentős és tartós megváltoztatására csak Magyarországon került sor. A többi szocialista országban a változások gyorsan elhaltak vagy be sem indultak.

Az 1968. január 1-jén bevezetett gazdasági reform három területen hozott változást: nőtt a vállalatok önállósága a termelés és a beruházás terén; a legtöbb áru esetében a hatóságilag szabályozott árakat felszabadították, s azok a piaci kereslethez alkalmazkodtak; végül központilag szabályozott bérrendszer helyét rugalmasabb, részben a vállalatok által meghatározott bérezés váltotta fel. A reform összességében a piacot próbálta szimulálni nem-piaci körülmények között. Az állam, illetve a párt központi irányító szerepét továbbra is fenntartó modell a piacgazdaság hatékonyságát nem érthette el, de a többi szocialista országban továbbra is fennálló tervutasításos rendszernél jobban működött.

A gazdaságirányítási reform gazdasági és politikai okok miatt nem teljesíthetett ki. A gazdálkodás feltételeit alapvetően befolyásoló, a szocialista országokkal kötött árucseré-egyezmények nem piaci alapon születtek meg. Nem lehetett átlépni a munkásosztály vezető szerepét hirdető, és az állam mindenhatóságát valló kommunista ideológia kereteit. A különösen kedvező nemzetközi lehetőség, hogy a hasonló irányú magyar és csehszlovák reform egyidejűleg került bevezetése a prágai tavasz leverése következtében gyorsan szertefoszlott. Nem kedvezett az „új gazdasági mechanizmus” kibontakozásának a hetvenes évek elején bekövetkezett energia árrobbanás, sem, mert a csere-arányromlás miatt a magyar termékek a világpiacon leértékelődtek.

Az 1968 utáni gyors gazdasági növekedés az 1970-es évek utolsó harmadában veszített lendületéből, majd az 1980-as évek elején jelentősen lelassult. A Magyarország és a világ legfejlettebb régióinak gazdasági fejlettsége közötti különbség a szocialista korszakban – a hetvenes évek rövid felzárkózási periódusa ellenére – összességében növekedett. Lemaradásunk még a kevésbé fejlett európai piacgazdaságokkal (Olaszország, Spanyolország, Görögország) szemben is jelentősen nőtt. A romló gazdasági feltételek mellett a Kádár-rendszer legitimációját biztosító folyamatos életszínvonal-emelést, csak nyugati kölcsönökkel lehetett fenntartani. Az ország adósságállománya, amely 1970-ben 0,8 milliárd dollárt tett ki, a rendszerváltás időszakára meghaladta a 20 milliárd dollárt. A kölcsönök felvétele a rendszer gazdasági túlélését és az ország gazdasági modernizálását volt hivatott biztosítani, de paradox módon nem szándékolt következményként a politikai rendszer összeomlásához vezetett.

A szocialista tervgazdálkodás több mint négy évtizede alatt egyértelműen bebizonyosodott: a gazdasági élet normális menetét nem lehet fenntartani az egyén érdekelttségének háttérbe szorításával, s a tervgazdaság bürokratikus rendszere nem képes helyettesíteni a piac szerepét. Az, hogy a kommunista párt önmagát emelte a piac szabályozó, újraelosztó és értékmérő szerepébe, súlyos következményekkel járt. Kiülte az igazi tulajdonosi tudatot a gazdasági szereplők többségéből. Elérte, hogy a gazdasági vezetők csak rövid távra tervezzenek és sok esetben látszatintézkedésekkel igazolják funkciójukat, teljesítményüket. Megvalósította a személyközi kapcsolatok és az egyes pozíciók betöltői közti összefonódások olyan hálóját, ami a gyakorlatban az intézményesített korrupciót jelentette. A marxizmus-leninizmus elmélete a gyakorlatban megbukott. A nyolcvanas évek elejére az ország az államcsőd szélére került. 1985-ben

az MSZMP XIII. kongresszusa ugyan még általános növekedési programot irányozott elő, ez azonban minden reális alapot nélkülözött. Az ország a teljes gazdasági csőd felé tartott. A gazdaság irányítói már kényszerűségből is egyre több lépést tettek a szocialista gazdaság átalakítása felé. A szocializmus korszakának harmadik reformkísérlete egyet jelentett a rendszer gazdasági alapjainak felszámolásával.

* * *

1957-ben a beszolgáltatási rendszer megszüntetésével megkezdődött a mezőgazdaság „szocialista át-szervezése”. A három évig tartó folyamat következtében a szövetkezetek és a családi magángazdálkodások váltak a mezőgazdaság két pillérévé.

Az 1958-at követő három év telén pártfunkcionáriusokból, gyári munkásokból és értelmiségiekből álló agitáló brigádok lepték el a falvakat, amelyek házról házra járva győzködték a nagyüzemi gazdálkodás előnyeit belátni vonakodó, s földjükhöz ragaszkodó parasztokat. A korábbi gyakorlattól eltérően nem szegényparasztokat, hanem a falu legtekintélyesebb gazdáit igyekeztek megnyerni – adóelengedést, vezető pozíciókat és mindenféle más kedvezményt ígérve nekik. Az ígéretek között szerepelt a társadalombiztosítás, a baleset- és betegbiztosítás, valamint a nyugdíj – kiterjesztése is minden tsztagra. S persze, ha kellett, fenyegetőztek is az agitátorok – adóemeléssel, adóhátralék esetén árveréssel, s a gimnáziumban, egyetemen, főiskolán tanuló gyermek kizárásával és hazaküldésével. 1958 és 1961 decembere között a tsz-tagok száma megnyolcszorozódott, a tsz-ek területállománya pedig csaknem megötszöröződött. 1961 végén a magyar parasztság 75%-a volt tsz-tag, 19%-a állami gazdasági dolgozó.

A majdnem teljesen kollektivizált mezőgazdaságban a művelhető földterület 12%-a háztáji gazdaságok kezében maradt. A mezőgazdasági termelés mintegy harmadát ezek a kis parcellákon működő, de intenzív és belterjes gazdálkodást folytató háztáji gazdaságok állították elő. A termelők anyagi érdekeltységét kedvezően érintette, hogy a felvásárlási árak fokozatosan emelkedtek, és az agrárrolló, különösen az ötvenes évekhez képest jelentősen szűkült.

A falusi munkanélküliség és krónikus alulfoglalkoztatottság enyhülése lehetővé tette 1960 után az új agronómiai ismeretek tömeges felhasználását. Előbb a nagyüzemek, majd a hatvanas évek végétől a „háztáji”-nak nevezett árutermelő családi gazdaságok is új növény- és állatfajták termelésére álltak át, új technikát és új típusú kapcsolatrendszereket alakítottak ki. Az árutermelő kisgazdaságok új együttműködési rendszere nagy szerepet játszott a hagyományos falusi kasztrendszer széttörésében. A hetvenes évek folyamán a törekvő falusi családok élet- és lakásformája „urbanizálódott”, egy millió új ház épült illetve épült át sokszobás, összkomfortos modell szerint. A Kádár-kori tsz ugyanis három vonatkozásban szakított a „kolhoz”-modellel. 1./A kulákkellenes osztályharc helyett törekedtek arra, hogy a jó gazdákat tisztségek adásával megnyerjék. 2./ Megszüntették a „profil”-kötöttséget: vagyis nem csak gépesítési ágazat, hanem mindenféle egyéb üzletág, köztük építő és ipari vállalkozások megszervezését is hagyták a tszeknek. 3./ Segítették, hogy az illetményföld-rendszerre is támaszkodó háztáji gazdaságok karakteres árutermelő vállalkozások legyenek. Szerencséje is volt a magyar mezőgazdaságnak: a KGST óriási piacot jelentett. S mivel a táboron belül nálunk volt a legjobb a mezőgazdaság, a termelésnövelésnek nem volt piaci korlátja. Magyarországon a hatvanas évek közepétől megszűnt az élelmiszerhiány, és a sorban állás a húsért, és az alapvető élelmiszerekért. A mezőgazdaság az ország fontos exportszektorává vált.

A folyamatos technikai fejlesztés és a nemzetközi szakosodás kiterjedése miatt 1960 és 1985 között a magyar ipar nem csak létszámban duplázódott, de a termelékenység is háromszorozódott. A mezőgazdasági munka termelékenysége ez alatt a huszonöt év alatt – döntően a mezőgazdaságból élők számának csökkenése miatt – még ennél is gyorsabban nőtt. Ez a növekedési ütem lehetőséget adott arra, hogy a hetvenes-nyolcvanas években látványosan fejlődjön a kommunális és közlekedési infrastruktúra is. Bár ennek fejlődése is elmaradt a nyugat-európaival. a mindenhová eljutó villany, autóút és autóbusz lehetővé tette az életformák közeledését és azt, hogy minden település kifele forduljon legyen.

4.4. 1956 után – hétköznapi szocializmus

Az 1956-os forradalmat követő megtorlások idején egyértelműen a félelem légköre határozta meg a szocialista Magyarország mindennapjait, de a harci cselekmények nyomai hamarosan eltűntek, s ezután kismértékű életszínvonal emelkedésre is sor került.

Az ötvenes és hatvanas évek iparosítása és a közszolgálatok fejlődése (az iskola- és óvodarendszer kiterjedése, a társadalombiztosítás átfogóvá válása, az egészségügyi és a kulturális szolgáltatórendszer létszámbővülése) jóvoltából átalakult az ország képzettségi és foglalkozási szerkezete. Hol kényszerektől hajtva, hol az egyes emberek számára nyíló új lehetőségek vonzásában a lakosok nagyobb része foglalkozást és lakóhelyet váltott, sokan többször is. A városokba-költözés a hatvanas évek közepéig a lakásínség növekedésével járt, majd rohamos és gyakran rosszul átgondolt városfejlesztést kényszerített ki. Jelentős volt azonban a falvak közti áramlás is: törekvő családok a kedvezőbb munkaszervezeti szerepek elérése érdekében, majd a második gazdaságban kínálkozó lehetőségek vonzásában általában a jó közlekedési helyzetű településeket keresték. Azok is gyakran elköltöztek, akik a falusi kasztrendszerben lévő alacsonypresztízsű társadalmi pozícióból reméltek kikerülni. Így a kedvezőtlen helyzetű falvak népessége rohamosan fogyott. Ez a folyamat csak azért nem vezetett tömeges falumegszűnéshez, mert a kiköltözési törekvések miatt olcsóvá vált telekárak új szerencse-próbálókat és tönkrement egzisztenciájú embereket vonzottak ezekbe a falvakba. Néhány falucsoportban a második otthont kereső értelmiségiek is hozzájárultak ahhoz, hogy az elvándorlás leálljon. A nyolcvanas évektől kibontakozott a „szuburbanizálódás” jelensége is: városkörnyéki falvak a kiöltözők számára kertvárosként funkcionálnak.

Az új lakások épülésével párhuzamosan a több családot egy lakásba kényszerítő „társbérletek” lassan megszűntek, és jelentősen csökkent az albérletben lakók száma is.

A gazdasági fellendülése együtt járt a nyugati mintákat követő fogyasztói magatartás elterjedésében.

A legnagyobb vonzerőt a személyautó birtoklása jelentette. A túlnyomórészt Wartburgokból, Trabantokból, Skodákból és Zsiguliból álló járműpark gyorsan bővült. Annak ellenére, hogy egy-egy kocsira 3–6 évet is kellett várni és a hetvenes évek végére a személygépkocsik száma meghaladta az egy milliót. A rohamosan növekvő forgalom megkövetelte a közúti hálózat és a tömegközlekedés korszerűsítését. A hatvanas évek közepén kezdték el építeni és 1975-ben adták át a Balatont Budapesttel összekötő első autópályát. A Deák tér és az Örs vezér tér közötti első szakasz 1970-ben történt átadása után gyorsan bővült a fővárosi metróhálózat. Jelentősen nőtt a vasúti és a légi forgalom is.

A háztartások gépesítése és a növekvő jövedelmek mellett jelentősen javult az élet minősége. A nyugati országok példáját követve 1967-től kezdve Magyarországon is fokozatosan csökkent a munkaidő. A hetvenes évek közepétől minden második szombat szabad volt.

A rendszer jellegzetességét az egyéni életet könnyebbé tevő „kis szabadságok” adták. Saját lakásukban az emberek már szabadnak érezhették magukat. Az ellenséges adónak tekintett amerikai pénzen működő és Münchenben székelő Szabad Európa Rádiót otthon szabad volt hallgatni. Az ötvenes évek gyakorlatával ellentétben a Kádár-korszakban a hálószoza is a magánszféra része lett. A családtervezést a családokra hagyták. Több szocialista országgal ellentétben Magyarországon könnyen lehetett fogamzásgátló szereket kapni. A magánélet kis szabadságaihoz tarozott az utazás szabadsága. Ez gyakorlatilag csak a „barátnak” nevezett szocialista országokba való belépést jelentette, mivel nyugati országba turista útlevelet csak háromévente lehetett igényelni. Míg Erdélybe a Ceaușescu-rezsimtől szenvedő rokonoknak a hazai turisták tartós élelmet vittek, addig Nyugaton ugyanezt maguk fogyasztották azért, hogy minél több „kemény” fizető eszköz maradjon a Magyarországon elérhetetlen tartós fogyasztási cikkek vásárlására. Divatos úti célnak számított télen Csehszlovákia síterepeivel, nyáron pedig a kicsit tehetősebbek számára Jugoszlávia, pihenési és bevásárlási céllal. A beérkező turizmus legjellemzőbb vonása kétségtelenül a német-német (NSZK–NDK) polgárok találkozálatogatása volt, ez leginkább a Balaton partján realizálódott. Sajnos a vendéglátás nivellálódása miatt meghatározóvá váltak a magyar kultúra kiüresített és unalomig ismételt sablonos elemei (pl. pusztaromantika), illetve egyre gyakoribbá vált a „külföldi” lehúzósa. A külföldi a németeken kívül leginkább olaszokat, hollandokat és a szocialista országok polgárait jelentette. Fokozatosan lehetségessé vált a Nyugatra emigrált rokonokkal való kapcsolattartás is, noha a „disszidálás”, azaz a Nyugatra szökés az egész korszakban büntetendő cselekménynek számított.

Aki a hivatalos keretek között szerette volna szakmai fejlődését elősegíteni, a munkatársaival úgynevezett „szocialista brigádot” alakított, amely a Sztahanov-mozgalom ésszerűsített kiadása volt. A brigádok célja nemcsak a munkaverseny volt, hanem a szabadidő hasznos eltöltését (pl. társadalmi munka, közös művelődés) is szolgálták. Jó teljesítményükért ünnepélyes elismerésben, utazási lehetőségekben és ritkábban pénzjutalomban részesültek. Elvileg a politikai szerepvállalás lehetősége a KISZ-be, majd a pártba való belépéssel nyílt meg. Valójában a fiatalok számára a KISZ a '60-as évektől számos vidéken az ifjúsági rendezvények és a zenés-táncos szórakozás egyetlen legális fórumát jelentette.

Ugyanakkor a KISZ-tagság a továbbtanulásnál is komoly előnyt jelentett. A párttagság lényegében hűségnyilatkozatot jelent, és egyes állások betöltéséhez pedig kötelező is volt. A két nagy politikai szervezet mellett a fiatalok beléphettek az Ifjú Gárdába vagy később a Munkásőrségbe is. Mindkét szervezet a belső elnyomás és a megfélemlítés célját szolgálta. Elretentő erejük azonban a hetvenes évek végére megcsappant. Tagjaikat leggyakrabban az ünnepeken – május 1., április 4. és november 7. – lehetett látni.

A nyolcvanas évek elejétől kibontakozó gazdasági válság jelentősen kihatott az emberek életmódjára is. Bár ekkor már minden szombat szabad volt, a hétfőre sokak számára nem jelentett pihenést. A fizikai munkások több mint egy harmada végzett rendszeres túlmunkát munkahelyén vagy különböző kiegészítő gazdaságokban. A magyar társadalom egészségi állapota és közérzete a szocializmus utolsó évtizedében hanyatlani kezdett. Ennek hátterében az életkörülmények fenntartása és javítása érdekében végzett túlmunka, valamint a Kádár-rendszer morális problémái álltak. Magyarországon csak a többi szocialista országok ellátási színvonalához képest volt árubőség. A valóságban sok hétköznapi cikkből és alkatrészből volt hiány. A hiány korrupciót szült és felértékelte a „kapcsolati tőkét”, amely annál becsebbnek bizonyult, minél felsőbb pártkörökig ért. A társadalom morális süllyedését jelzi, hogy a nyolcvanas évek elejére Magyarország az égetett szeszesitalok fogyasztását, valamint az öngyilkosságok relatív számát tekintve a világ élvonalába került. Az alkoholizmus és öngyilkosság mellett egyre szélesebb tömegeket érintettek a különböző lelkibetegségek, elsősorban a depresszió.

A felemás, illetve sikertelen modernizációért a magyar társadalom hatalmas árat fizetett. A magán-szférába száműzött szabadság szétverte a hagyományos társas kapcsolatokat. Meghatározó folyamattá vált az atomizáció, mely egyebek mellett az emberek közötti bizalmatlanság növekedésében és a szolidaritás gyengülésében nyilvánult meg.

5. Rendszerváltás Magyarországon

A rendszerváltáshoz vezető folyamatok okai különbözők voltak, de mindegyik együtt hatott az eseményekre, az egész szocialista tábor, a „keleti blokk” területén.

Az 1980-as évek második felére a kommunista állampárti diktatúra fenntartását irányító Szovjetunió válságba került. 1985-ben az SZKP új pártfőtitkárt választott, Mihail Gorbacsov személyében, akinek reformkísérletei kudarcot vallottak, melynek következtében nem tudta megakadályozni a szovjet birodalom szétesését. A Szovjetunió széthullása a hidegháború végéhez vezetett. Bár Gorbacsovnak nem állt szándékában „felszabadítani” a kelet-európai országokat, a világgazdasági folyamatok miatt meggyengült nagyhatalom vezetője nem tudta és nem is akarta erőszakkal fenntartani a kelet-európai szovjet ütközőzónát. Ez teremtette meg rendszerváltáshoz elengedhetetlen külső feltételeket. A környező szocialista országok eseményei is hatással voltak hazánkra, pl. Lengyelországban az 1980-ban alakult Szolidaritás Független Szakszervezet megerősödése és előretörése.

Magyarországon a rendszerváltozás politikai eseményeihez jelentősen hozzájárultak a gazdasági problémák, amelyek már az 1980-as évek elejétől jelentkeztek. 1982-re az államcsőd közeli helyzet elkerülésére az ország kénytelen volt kölcsönt felvenni több nemzetközi pénzügyi szervezettől. Ezen intézkedések részeként Magyarország 1982-ben felveszik a Nemzetközi Valutalapba és a Világbankba.

A rendszerváltozás politikatörténetét tekintve két vonalat határozhatunk meg. Egy részről a felülről (és kívülről), a hatalom felől érkező változásokat, másrészt az alulról, a civil szféra, az értelmiség felől érkező megmozdulásokat.

A kommunista párton belül (MSZMP) a nyolcvanas évek végén megerősödött – a gorbacsovi politika elkerülhetetlenségét látva, és saját túlélésük biztosítására – a reform irányzat mely hajlandóságot mutatott a politikai intézményrendszer átalakítására. Ennek előzménye az volt, hogy 1987. június 25-én Grósz Károlyt választották a minisztertanács elnökévé. Kádár Jánost, 1988 májusában romló egészségi állapotára hivatkozva a feltörekvő Grósz Károly és köre felmentette főtitkári tisztségéből és kihagyta a Politikai Bizottságból, s noha névleg az MSZMP elnöke lett, hatalmát elvesztette. Ezzel megindult a pártállamot vezető hatalom lassú széthullása. 1988. január 1-jén bevezették a személyi jövedelemadót és az állampolgársággal járó, a világ összes országába érvényes „világútlevelet”, amivel megszűnt a korábbi, a szocialista és a tőkés országokba eltérő feltételekkel kapható „kiutazási engedélyek” gyakorlata. A világútlevél révén indult meg a tömeges árubeszerzési célú turizmus, amit az új vám szabályok is segítettek.

1988. november 24-én Németh Miklós lett a minisztertanács új elnöke. 1989. január 28-án Pozsgay Imre 1956-ot népfelkelésnek nevezte a rádióban. 1989. július 6-án a Legfelsőbb Bíróság megsemmisítette Vida Ferenc bíró 1958. június 15-i ítéletét, és büntetlennek jelentette ki Nagy Imrét és vádlott-társait. Ugyanezen a napon hetvenhét éves korában meghalt Kádár János. 1989. október 7–10. Az MSZMP XIV., utolsó kongresszusán a küldöttek döntöttek a párt megszüntetéséről és Magyar Szocialista Párt néven új – az előző jogutódjaként működő – párt alapításáról. Az MSZP örökölte az MSZMP vagyonát.

Eközben civil kezdeményezések sora indult meg. Az 1970-es évek végétől szamizdat kiadványok látnak napvilágot. 1985. június 14–16. között sor került a monori találkozóra, melyen az egymástól elszigetelt demokratikus ellenzék képviselőin kívül ötvenhatosok, reformközgazdászok, történészek, népi írók, a Kádár-rendszerrel szemben álló művészek is részt vettek; összesen negyvenötén. 1987. szeptember 27-én a lakitelki találkozón megalakult a Magyar Demokrata Fórum (MDF). Ez volt az első olyan kezdeményezés, amelyből később rendszerváltó párt alakult. 1988. május 1-jén 46 fő megalakította a Szabad Kezdeményezések Hálózatát, (SZKH) az Szabad Demokraták Szövetségének (SZDSZ) elődjét. Az SZKH féléves működés után alakult párttá, a szervezet 1988. november 13-i gyűlésén a budapesti Jurta Színházban, ahol az 1100 résztvevő közül 998-an szavaztak a Szabad Demokraták Szövetségének létrehozására. 1988. március 30-án 37 fiatal értelmiségi Budapesten, a Bibó István Szakkollégiumban megalapította a Fideszt. Az 1988. november 5-én az ELTE Polláck Mihály téri épületében tartott tanácskozáson elfogadásra kerül a Független Jogász Fórum alapító felhívása, ezzel megalapítva a magyar jogászság közéleti- és társadalmi szerepvállalását szorgalmazó szervezetet. A 135 fő részvételével zajló alapítóülést 7 Budapesti ügyvéd hívta össze.

Ez idő alatt egyre több civilek által szervezett tömegdemonstráció került megrendezésre: 1988. június 29-én százezres tüntetés volt Budapesten, a Hősök terén a romániai falurombolások ellen; 1988. szeptember 12-én az Országház előtt tízezrek tüntettek, a Bős-nagymarosi vízlépcső építkezés ellen; 1989. március 15-én több tízezres tüntetés volt Budapesten, ahol beszédet mondott Kis János, Orbán Viktor, Tamás Gáspár Miklós. A Szabadság téren, a Magyar Televízió lépcsőjén Cserhalmi György színművész felolvasta a tüntetést szervező ellenzéki szervezetek 12 pontját. 1989. június 16-án Nagy Imre és mártírtársainak ünnepélyes újratemetésre a Hősök terén több százezer ember gyűlt össze, ahol Orbán Viktor éles hangú beszédben követelte a szabad választásokat és a szovjet csapatok kivonását. 1989. augusztus 19-én, a debreceni Filep Mária szervezte Páneurópai Piknik alatt három órára megnyitották a vasfüggönyt, ahol több mint 600 NDK-menekült hagyta el az országot.

1989. március 22-én hozták létre a hatalommal szemben álló, demokratikus átalakulást sürgető magyarországi politikai erők az Ellenzéki Kerekasztalt (EKA). 1989. június 13-án és szeptember 18-án az Országház épületében Nemzeti Kerekasztalnak keresztelt politikai egyeztető tárgyalások folytak, ahol az új pártok, az MSZMP képviselői, és az ún. harmadik oldal (szakszervezetek, civil szervezetek) folytattak sorsdöntő tárgyalásokat.

Pozsgay Imre államminiszter 1988 októberében Hegyeshalomba látogatott, ahol a nyilvánosság előtt kijelentette, hogy a határzár műszakilag, erkölcsileg és politikailag egyaránt elavult. A jelzőrendszer felszámolásáról 1989. február 28-án határozott az MSZMP politikai bizottsága. A kerítések bontása 1989. május 2-án kezdődött. 1989. június 27-én Alois Mock osztrák és Horn Gyula magyar külügyminiszter Sopron környékén ünnepélyesen átvágta a vasfüggönyt. 1989. szeptember 10-én a magyar kormány megnyitotta az ország nyugati határát az NDK-menekültek előtt.

1989. október 23-án, déli 12 órakor Szűrös Mátyás ideiglenes köztársasági elnök a Parlament erkélyéről kikiáltotta a harmadik Magyar Köztársaságot. 1989. november 26-án megtartották az ún. „négy igenes” népszavazást (A 4 kérdés: 1. Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására? 2. Kivonuljanak-e a pártszervek a munkahelyekről? 3. Elszámoljon-e az MSZMP a tulajdonában, vagy a kezelésében levő vagyonról? 4. Feloszlassák-e a Munkásőrséget?). 1990. március 25. és április 8. 43 év után ismét demokratikus, szabad parlamenti választások zajlottak le. A parlamentbe bejutott pártok: Magyar Demokrata Fórum (MDF), Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ), Független Kisgazda Párt (FKgP), Magyar Szocialista Párt (MSZP), F fiatal Demokraták Szövetsége (FIDESZ), Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP). Az MDF szerezte meg a legtöbb szavazatot, így Antall József vezetésével alakulhatott kormány. 1991. február 25-én a budapesti ülésén aláírták a Varsói szerződés katonai szervezetének megszűnéséről szóló dokumentumot. 1991. június 19-én az utolsó szovjet katona is elhagyta Magyarországot.

6. Kronológia

- 1939. február 15.** Teleki Pál alakít kormányt.
- 1939. február 24.** Magyarország csatlakozik az Antikomintern Paktumhoz.
- 1939. március 15.** A magyar honvédség reggel Munkács térségében átlépi a magyar-cseh-szlovák országhatárt, és elkezd a széthulló Cseh-Szlovák Köztársaság keleti tartományának, Kárpátjának birtokbavételét.
- 1939. május 5.** Kihirdetik az 1939: IV. tc.-et, az ún. II. zsidótörvényt, „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának” további korlátozásáról.
- 1939. szeptember 18.** Magyarország megnyitja határait a lengyel menekültek előtt.
- 1940. augusztus 30.** Németország és Olaszország döntőbíráskodása nyomán Erdély északi része és a Székelyföld visszakerül Magyarországhoz.
- 1940. október 30.** Szabadon bocsátják az 1934-ben életfogytiglani fegyházra ítélt Rákosi Mátyást és Vas Zoltánt, akik a Szovjetunióba távoztak.
- 1940. november 20.** Magyarország csatlakozik a Németország, Olaszország és Japán által alapított háromhatalmi egyezményhez.
- 1941. április 3.** Teleki Pál magyar miniszterelnök öngyilkos lesz. Utóda Bárdossy László.
- 1941. április 7.** Jugoszláv légitámadások Szeged és Pécs ellen.
- 1941. április 11.** Miután az előző napon kikiáltják a független horvát államot, Magyarország csatlakozik a Jugoszlávia elleni német–olasz–bolgár támadáshoz; a honvédség csapatai megkezdik a Délvidék birtokba vételét.
- 1941. április 16.** Közzéteszik a 2870/1941 sz. kormányrendeletet, amely munkaszolgálatra kötelezi a zsidó férfiakat.
- 1941. június 26.** Bombatámadás éri Kassát és egy vonatszerelvényt Rahó térségében.
- 1941. június 27.** A Kassát ért bombatámadásra hivatkozva Bárdossy László miniszterelnök a Képviselőházban bejelenti, hogy Magyarország és a Szovjetunió között beállt a hadiállapot.
- 1941. július 1.** A magyar honvédség Kárpát-csoportja támadást indít szovjet területen, a Dnyeszter irányába.
- 1941. augusztus 8.** Magyarországon kihirdetik az 1941: XV. tc.-et, az ún. III. zsidótörvényt, amely megtiltja a zsidók és nem zsidók közötti házasságot.
- 1941. október 10.** Megkezdődik a magyar harcoló alakulatok kivonása a Szovjetunióból.
- 1942. január 4.** A partizántámadások miatt a magyar csendőrség és katonaság razziát indít Újvidéken és környékén. A mintegy három hétig tartó megtorló akciónak 3340 szerb és zsidó esik áldozatul.
- 1942. március 10.** Megalakul a Kállay Miklós vezette magyar kormány.
- 1942. március 15.** Háborúellenes tüntetést tartanak a budapesti Petőfi szobornál.
- 1942. április 11.** Megkezdődik a 2. magyar hadsereg kiszállítása a szovjet frontra.
- 1942. július 6.** A 2. magyar hadsereg csapatai elérik a Dont.
- 1942. augusztus 27–28.** A Magyarországról deportált kb. 16–18 ezer „hontalan” zsidó nagy részét Kamenyec-Podolszk térségében az SS különleges egységei és ukrán milicisták lemészárolják.
- 1942. szeptember 6.** Kihirdetik az 1942: XV. tc.-et, amely szerint zsidók nem szerezhetnek mezőgazdasági ingatlanokat.
- 1943. január 13.** A szovjet Voronyezsi Front támadást indít a 2. magyar hadsereg ellen.
- 1943. január 24.** A 2. magyar hadsereget kivonják az arcvonalból. A 200–220 ezer fős hadsereg eltűntjeinek, hősi halottainak és sebesültjeinek száma megközelíti a 100 ezret.
- 1943. október 10.** A kormány elfogadja a nyugati szövetségesek előzetes fegyverszüneti feltételeit.
- 1944. március 19.** A háborúból való kiugrás megakadályozására német csapatok szállják meg Magyarországot. Horthy Miklós kormányzó parancsára a német csapatokat szövetségesként kellett fogadni, és a magyar fegyveres erők elszigetelt esetektől eltekintve valóban nem is fejtettek ki ellenállást. Hitler Edmund Veessenmayert nevezi ki Magyarország teljhatalmú birodalmi biztosává.

- 1944. március 23.** Megalakul a Sztójay Döme vezette új magyar kormány.
- 1944. március 27.** Ezen a napon a kormány rendeletére 19 folyóiratot, 5 vidéki napilapot és 3 hetilapot szüntetnek meg. Ugyanezen a napon miniszterelnöki rendelet jelenik meg a rögtönítélő bíraskodás kiterjesztésére is.
- 1944. március 28.** A belügyminiszter betiltja a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot, a Független Kisgazdapártot és a Parasztszövetséget. Március–április folyamán mintegy 3000 ellenzéki politikust vesznek őrizetbe.
- 1944. április 5.** Életbe lép a március 31-én megjelent rendelet, amely kötelezővé teszi a sárga csillag viselését. A 10x10 cm átmérőjű, sárga színű, hatágú csillagot a felső ruházat bal oldalán kellett viselni.
- 1944. április 16.** Megkezdődik a vidéken élő zsidóság összegyűjtése, gettóba zárása.
- 1944. április 30.** Kormányrendelet jelenik meg „A magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvása érdekében” címmel. A rendelet közli azon írók névsorát, akiknek műveit kivonják a közforgalomból; június 24-én egy pótlístát is kiadnak. A vagonszámra összegyűjtött könyvek bezúzása június 15-én kezdődik; összesen mintegy félmillió kötetet semmisített meg.
- 1944. május 15.** Megkezdődik az Északkelet-Magyarországon, Kárpátalján és Észak-Erdélyben gettóba tömörített zsidók deportálása.
- 1944. június 17.** Közzéteszik Budapest polgármesterének rendeletét a fővárosi zsidóság „csillagos házakba” való átköltöztetéséről. A rendelet értelmében a budapesti zsidóknak, akiknek létszáma mintegy 250 ezer fő volt, június 25-éig 1840, sárga Dávid-csillaggal megjelölt lakóházba kellett összeköltözniük. A rendelet szerint egy zsidó családnak egy lakószobához volt joga.
- 1944. június 25.** XII. Pius pápa nyílt táviratban kéri Horthy Miklós kormányzót, hogy kí-mélje meg a magyarországi zsidók életét.
- 1944. június 26.** Franklin D. Roosevel amerikai elnök a svájci követség útján eljuttatott üzenetében figyelmezteti a kormányzót, hogy a zsidóellenes intézkedésekért Magyarország felelősséggel fog tartozni.
- 1944. július 7.** Horthy kormányzó leállíttatja a magyarországi deportálásokat.
- 1944. július 8.** A Budapest környékén élő zsidók deportálásával befejeződik a vidéki zsidóság kiszállítása. Ferenczy László csendőr alezredes, a csendőrség és a német biztonsági rendőrség összekötő tisztjének jelentése szerint május 15-étől e napig 147 szerelvénnel összesen 434.351 zsidót deportáltak Magyarországról. Edmund Veessenmayer, Németország teljhatalmú megbízottja 437.402 deportáltról adott jelentést.
- 1944. augusztus 27.** A szovjet csapatok átlépik a magyar határt az Ojtozi-szorosban.
- 1944. augusztus 29.** Horthy Miklós kormányzó Lakatos Géza vezérezredest nevezi ki miniszterelnökké. A Lakatos-kormány hivatalosan a háború folytatása mellett foglal állást, de Horthy utasítására megkezdődnek a titkos előkészületek a háborúból való kilépésre.
- 1944. szeptember 7.** Románia hadat üzen Magyarországnak.
- 1944. október 7.** Cservenkánál (Crvenka) október 7-ről 8-ára virradó éjjel a szerbiai Borból Magyarország felé hajtott magyar munkaszolgálatosok közül egy SS-osztag mintegy ezer foglyot végez ki. 1943-ban és 1944-ben a Bor környéki rézbányákban mintegy 6000 magyar munkaszolgálatost dolgoztattak.
- 1944. október 11.** A kormányzó megbízottai aláírják Moszkvában az előzetes fegyverszüneti megállapodást.
- 1944. október 15.** Horthy Miklós kormányzó a budapesti rádióban bejelenti, hogy fegyverszünetet kér. A kiugrási kísérlet azonban megghiúsul, a főváros stratégiai pontjait német csapatok szállják meg.
- 1944. október 16.** Német nyomásra Horthy Miklós kormányzó Szálasi Ferencet nevezi ki magyar miniszterelnökké, egyben lemond kormányzói tisztéről.

- 1944. október 17.** Joszip Broz Tito, a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg főparancsnoka katonai közigazgatás bevezetését rendeli el a Bánság, Bácska és Baranya területére. A katonai közigazgatás bevezetése után német és magyar ellenes megtorló kampány veszi kezdetét.
- 1944. október 18.** Vajna Gábor nyilas belügyminiszter megegyezik Eichmann-nal, hogy 50 ezer zsidót erődépítési munkálatokra a németek rendelkezésére bocsátanak. A november folyamán átadott munkaszolgálatos századokat a német–magyar határ mentén húzódó erődrendszer építésén dolgoztatták. A front közeledtével 1945 márciusában a még életben lévő kényszermunkásokat Németország belseje felé hajtották.
- 1944. október 20.** Megkezdődik a 16 és 60 év közötti budapesti zsidó férfiak kényszerosztása munkásszázadokba. Az ezen a napon elfogott zsidó férfiak nagy részét Budapest déli-délkeleti peremére meneteltetik, ahol erődítési munkálatokat kellett végezniük. A front közeledtével az árokásó századok maradványait a Dunántúlra hajtják.
- 1944. november 13.** A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának 0036. sz., szigorúan titkos parancsa elrendeli a „felszabadított” Kárpátontúli Ukrajna területén élő, 18 és 50 év közötti magyar és német nemzetiségű munkaképes férfilekosság összeírását és munkatáborokba szállítását.
- 1944. december 2.** Befejeződik a budapesti zsidók áttelepítése a Dohány, a Nagyatádi (ma: Kertész), a Síp, a Wesselényi és a Király utca által határolt, kb. 0,3 km²-nyi területen fölállított gettóba, ahol 4513 lakásba mintegy 70–100 ezer embert zsúfolnak össze.
- 1944. december 16.** A Szovjetunió Állami Honvédelmi Bizottsága kiadja a 7160 sz. dekrétumát a Magyarországon, Csehszlovákiában, Bulgáriában és Jugoszláviában élő német nemzetiségű, munkaképes lakosság Szovjetunióba történő deportálásáról.
- 1944. december 21.** Debrecenben összeül az Ideiglenes Nemzetgyűlés, amelyben, a szövetséges nagyhatalmak hozzájárulásával, a Magyar Kommunista Párt, a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a Polgári Demokrata Párt képviselteti magát.
- 1944. december 22.** Az Ideiglenes Nemzetgyűlés megválasztja az Ideiglenes Nemzeti Kormányt, amely a magyar állami szuverenitás kizárólagos képviselőjének nyilvánítja magát.
- 1944. december 28.** Az Ideiglenes Nemzeti Kormány hadat üzen Németországnak.
1944–1945. A szovjet csapatok tömeges hurcolnak el civileket kényszermunkára („málenkij robot”).
- 1945. január** Debrecenben megtartotta alakuló ülését a Nemzeti Parasztpárt (NPP); elnök Veres Péter, főtitkár Erdei Ferenc.
- 1945. január 20.** Moszkvában az Ideiglenes Nemzeti Kormány képviselői aláírják a fegyverszüneti egyezményt. Magyarország 8 nehézfegyverzettel ellátott hadosztály felállítására vállal kötelezettséget.
- 1945. január 25.** A Délvidéken a szerb katonai közigazgatás büntetőtáborba telepíti Csurog (550 fő), Zsablya (250 fő) és Mozsor (60 fő) község magyar lakosságát.
- 1945. február 3.** A Szövetséges Ellenőrző Bizottság elfoglalja állomáshelyét Debrecenben.
1945. február 13. Budapesten befejeződnek a harcok. Malinovszkij marsall frontparancsnok jelentése szerint Budapest ostroma során 138.000 foglyot ejtettek a német–magyar védőseregből. Valójában a 70–80 ezres védőseregből körülbelül 47 ezren estek fogságba; a létszám fennmaradó részét civilekkel töltötték fel.
- 1945. február 16.** Edvard Beneš londoni rádiónyilatkozatában kijelenti, hogy „elő kell készíteni németjeink és magyarjaink ügyének végérvényes megoldását, mert az új köztársaság csehszlovák nemzeti állam lesz”.

- 1945. március 17.** Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 600. sz. rendelete a földreformról. Kártérítés, illetve kárpótlás nélkül kisajátították a római katolikus egyház földbirtokait is. A földreform több mint félmillió úgynevezett szegény-parasztnak juttatott 5 hold, vagy ennél kisebb földet. A reform meghirdetése után 750 ezren jelentkeztek földigénnyel és 642 ezren kaptak összesen mintegy 3 millió holdat.
- 1945. április 5.** Nyilvánosságra hozzák az ún. kassai kormányprogramot, amely a kollektív bűnösség elve alapján kilátásba helyezi a magyarok és németek felelősségre vonását és megfosztását csehszlovák állampolgárságuktól, vagyonuk lefoglalását és ún. nemzeti gondnokság alá helyezését, mezőgazdasági tulajdonuk elkobzását s a német és magyar iskolák bezárását. Klement Gottwald, a Csehszlovák Kommunista Párt elnöke, az új csehszlovák kormány miniszterelnök-helyettese a kassai nagygyűlésén mondott programbeszédében „háborús bűnösnek” nevezi a szlovákiai magyarságot.
- 1945. április 13.** Befejeződnek a fegyveres harcok az ország egész területén.
- 1945. május 9.** Európában véget ér a II. világháború.
- 1945. május 26.** A magyar kormány szóbeli jegyzékben kéri a Szovjetuniót, hogy járuljon hozzá 200–250 ezer „fasiszta” németnek a Németország szovjet zónájába való kitelepítéséhez. – Megkezdődik a nem őshonos magyarok szervezett kitoloncolása Csehszlovákiából. A kitelepítettek pontos száma ismeretlen, csehszlovák adatok szerint június végéig 31 780 magyar kénytelen elhagyni az ország területét.
- 1945. július 3.** A csehszlovák kormány jegyzékben kéri fel a háború győztes nagyhatalmait, hogy potsdami értekezletükön tűzzék napirendre a német és a magyar kisebbség kitelepítésének kérdését.
- 1945. július 16.** Megalakul a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége.
- 1945. július 24.** Kodály Zoltánt választják a Magyar Tudományos Akadémia elnökévé.
- 1945. augusztus 2.** Véget ér a potsdami konferencia, amely jóváhagyta a német lakosság kitelepítését Csehszlovákiából, Lengyelországból és Magyarországról. A szlovákiai magyarság kitelepítésére irányuló csehszlovák kérést a konferencia nem hagyta jóvá.
- 1945. augusztus 16.** XII. Pius pápa Míndszenty József veszprémi püspököt nevezi ki esztergomi érsekké. (Beiktatása: október 2.)
- 1945. augusztus 18.** Megjelenik a 6650. sz. miniszterelnöki rendelet a 8 osztályos kötelező általános iskolák szervezéséről.
- 1945. november 4.** Megtartották a II. világháború utáni Magyarországon az első demokratikus választásokat, melyet a Független Kisgazdapárt nyert meg fölényesen (57%).
- 1946. január 1.** A jelentősebb államosítások kezdete. Először a szénbányákat, majd az év során a legnagyobb cégeket is államosították. A gazdaság szinte teljes államosítása 3 év alatt fejeződött be.
- 1946. január 19.** Elindulnak a magyarországi német kitelepítettek első szerelvényei Budapestről.
- 1946. február 1.** Kikiáltják a Magyar Köztársaságot.
- 1946. február 27.** Budapesten Vladimír Clementis és Gyöngyösi János aláírja a csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezményt, amelynek V. cikke felhatalmazza a csehszlovák kormányt, hogy annyi magyar nemzetiségű személyt telepíthessen át Magyarországra, amennyi magyarországi szlovák (és cseh) önként jelentkezik a Csehszlovákiába való áttelepülésre, VIII. cikkében pedig a magyar kormány kötelezettséget vállal arra, hogy paritáson felül átveszi a szlovák népbíróságok által háborús bűnösnek minősített magyarokat is.
- 1946. március 4.** Megkezdí magyarországi tevékenységét a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság, amely a lakosságcsere-egyezmény értelmében 6 héten keresztül

- szabadon propagálhatja a magyarországi szlovákok között a Csehszlovákiába való áttelepülés gondolatát.
- 1946. május 14.** A Minisztertanács határozatot hoz a közszolgálati alkalmazottak, így a hivatásos katonák és honvédségi polgári alkalmazottak felülvizsgálatáról.
- 1946. június 2.** Elindul az úttörőmozgalom.
1946. július 4. Rajk László belügyminiszter betiltja a KALOT-ot, a Cserkészszövetséget (majd rövid idő alatt 1500 egyéb civil szervezetet).
- 1946. július 9.** George Weems tábornok, a budapesti amerikai katonai misszió tagja tájékoztatja a SZEB helyettes vezetőjét, Vlagyimir Sziridov altábornagyot a kitelepítésre ítélt magyarországi németek fogadásának felfüggesztéséről.
- 1946. július 16.** Megalakul a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége. 1949-ig az ifjúság számára fontos tájékoztató pont, ekkor azonban feloszlatják.
- 1946. augusztus 1.** A forint bevezetése.
1946. október 12. A párizsi békekonferencia plénuma elfogadja a Magyarországgal kötendő békeszerződés tervezetét: beleegyezik 3 dunántúli község (Horvátjásfalva, Oroszvár, Dunacsún) Csehszlovákiához csatolásába, de elutasítja a 200.000 szlovákiai magyar Csehszlovákia által igényelt egyoldalú kitelepítését Magyarországra, s a Csehszlovákiában maradó magyarok kérdésének rendezése céljából tárgyalásokra kötelezi Magyarországot. A plénum ülésén Vladimir Clementis bejelenti, hogy Csehszlovákia a döntés ellenére sem mond le a magyarok kitelepítésére irányuló szándékáról.
- 1946. november 15–19.** A karhatalmi erők a Párkányi járáshoz tartozó Köbölkút és Muzsla, valamint a Somorjai járásban lévő Gutor és Szemet községek körbezárásával s lakosságuk elhurcolásával megkezdik a szlovákiai magyar családok csehországi deportálását.
- 1946. november 23.** A magyar kormány a csehszlovák kormányhoz intézett jegyzékében tiltakozik a deportálások ellen.
- 1947. január 17.** A nemzetgyűlés eltörli a különböző rangokat, címeket és méltóságokat.
1947. február 10. Párizsban a szövetséges nagyhatalmak, köztük Csehszlovákia aláírják Magyarországgal a békeszerződést. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság beszünteti tevékenységét.
- 1947. június 11.** A magyar kormány jegyzékben kéri a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot, hogy járuljon hozzá a magyarországi németek kitelepítésére Németország szovjet zónájába. A szovjet kormány hozzájárult 50 ezer magyarországi német letelepítéséhez.
- 1947. július 1.** A hároméves terv indítása. A terv végrehajtás során lényegében befejeződik az ország gazdasági rekonstrukciója.
- 1947. augusztus 19.** Megkezdődik a magyarországi németek kitelepítése Németország szovjet megszállási övezetébe.
- 1948. február 18.** A Magyar Köztársaság és a Szovjetunió kétoldalú barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést köt.
- 1948. április 28.** A kommunisták nyomására lemondadják Ravasz László református püspököt.
- 1948. június 3.** Pócsperiben összeütközésre kerül sor az iskola államosítása ellen tüntető lakosság és a helyi hatóság között. A dulakodásban egy rendőr életét veszti. A község segédjegyzőjét gyilkosság, a helyi plébánost gyilkosságra való felbujtás vádjával halálra ítéli a rögtönítélő bíróság (előbbit kivégzik, utóbbinak büntetését életfogytiglani börtönbüntetésre változtatják). A kommunisták az esetet az egyházi iskolák államosítása melletti propagandára használják fel.
- 1948. június 15.** Befejeződik a magyarországi németek újabb deportálása Magyarországról.
- 1948. június 16.** Törvény az egyházi iskolák államosításáról. Összesen 6505 nem állami iskola került állami tulajdonba.

- 1948. július 8.** A Csehszlovák Kommunista Párt KB Elnöksége jóváhagyja a magyar kisebbség helyzetének rendezésére kidolgozott javaslatokat. Ezek szerint a magyarok számára biztosítani kell az állampolgári jogokat, de kollektív kisebbségi jogokkal nem rendelkezhetnek.
- 1948. július 31.** Átadják a Csillebérci Úttörőtábort; a Szabadság-hegyen megindul az Úttörővasút.
- 1948. szeptember 8.** Koholt vádak alapján letartóztatták, és az evangélikus egyház több világi vezetőjével együtt elítélték Ordass Lajos evangélikus püspököt.
- 1948. szeptember 10.** Az MDP KV Katonai és Belügyi Bizottsága egyesítésével megalakul az Államvédelmi Bizottság, elnöke Rákosi Mátyas.
- 1948. október 1.** Magyarországon bevezetik a hadkötelezettséget.
- 1948. október 7.** A kormány és a református, illetve az unitárius egyház között megállapodás születik. A református lelkészek állami illetményt kapnak, a református egyház 4 gimnáziumot és 4 teológiai főiskolát tarthat fenn.
- 1948. december 7.** Az izraelita egyház kiegyezik az állammal (egy gimnáziumot tarthat meg).
- 1948. december 14.** Aláírják az evangélikus egyház és a kormány közötti megállapodást. Az evangélikusok egy gimnáziumot és egy teológiai főiskolát tarthatnak fenn, lelkészeik állami illetményt kapnak.
- 1948. december 20.** Befejeződött a csehszlovák–magyar lakosságcsere, aminek keretében Csehszlovákiából összesen 89 ezer magyart telepítettek át Magyarországra, Magyarországról ezzel szemben 72 ezer szlovák települt át Csehszlovákiába.
- 1948. december 26.** Mindszenty Józsefet letartóztatták.
- 1948–1949** Két jelentős koncepció per zajlik, a Mindszenty bíboros ellen indított eljárás, illetve a Rajk-per.
- 1949. január 4.** Tárgyalások kezdődnek a római katolikus püspöki kar és a kormány között az állam és egyház viszonyának rendezéséről. Január 7-én a pápa megtiltja a tárgyalások folytatását.
- 1949. február 8.** Koncepció perben életfogytig tartó fegyházra ítélték Mindszenty Józsefet.
- 1949. február 19.** A szocialista munkaverseny-mozgalom kezdete. Két hónappal később elindul a Munkára-Harcra Kész Mozgalom is.
- 1950. január 2.** Az első ötéves terv indítása. A terv fő célkitűzése a nehézipar és főleg a hadiipar ugrásszerű fejlesztése, illetve a mezőgazdaság átalakítása. A tervidőszak során az előirányzatokat többször is megemelték. A jelszó: Magyarország legyen a „vas és acél országa” – a legfontosabb gigaberüházás a Dunai Vasmű.
- 1950. január 13.** A református és az evangélikus egyház püspökei felesküsznek a Magyar Népköztársaságra és az új alkotmányra.
- 1950. június 18.** Megalakul a Dolgozók Ifjúsági Szövetsége.
- 1950. július 17.** A honvédelmi miniszter műszaki zárrendszer telepítését rendeli el a magyar-jugoszláv határon.
- 1950. augusztus 1.** Megkezdí működését a „békepapi mozgalom”, amely összefogja az államhatalommal kollaboráló egyházi személyeket.
- 1950. augusztus 30.** A kormány és a katolikus püspöki kar közötti egyezmény aláírása: az egyház 4 hittudományi főiskolát és 8 középiskolát tarthat meg; a szerzetesrendek közül a bencés, a piarista, a ferences, illetve egy női rend kap működési engedélyt. A többi szerzetesrendet szeptember 7-én feloszlatták. Az intézkedés közel 635 rendházat, 11 500 szerzetest és apácát érint.
- 1950. szeptember 7.** A szerzetesrendek feloszlata (négy kivétellel).
- 1950. október 25.** Az MDP KV határozatot hoz a Honvédség gyorsított fejlesztésére.
- 1951.** A Minisztertanács munkanappá nyilvánítja március 15-ét.
- 1951. március 30.** Kivégzik Blahó Jánost és Kovács Istvánt, a Fehér Gárda vezetőit. A mozgalom dél-alföldi gazdák kommunistaellenes szervezkedése volt.
- 1951. május 15–18.** Törvény az Állami Egyházügyi Hivatal felállításáról.

- 1951. június 17.** Megkezdődnek a tömeges kitelepítések Budapestről.
- 1951. június 28.** A Legfelsőbb Bíróság Grósz József kalocsai érseket 15 évi börtönbüntetésre ítéli. A mellékperekben számos halálos ítélet is születik.
- 1951. július 3.** Rendelet jelenik meg a főbb egyházi állások betöltésének módjáról: csak az Elnöki Tanács előzetes hozzájárulásával nevezhetőek ki a rendeletben meghatározott tisztségek betöltői.
- 1951. július 21.** A Katolikus Püspöki Kar felelszük az ország alkotmányára.
- 1951. november 11.** Bevezetik a dolgozók társadalombiztosítási nyugdiját.
- 1952. március 9.** Rákosi Mátyás 60. születésnapja, ünnepek az egész országban.
- 1953. január 10.** Eltörlik a kereseti- és a vagyonadót.
- 1953. március 5.** Meghal Sztálin.
- 1953. június 26.** Az internálások és a kitelepítések részleges feloldása. Részleges amnesztia.
- 1953. július 4.** Rákosi helyett Nagy Imre lesz a miniszterelnök, megkezdődik a szocialista gazdaság első reformkísérlete, a „hibák kijavítása”. Az „új szakasz” 1955. áprilisában ér véget, amikor Nagy Imrét leváltják.
- 1954. július 4.** Magyarország labdarúgó-válogatottja vereséget szenved a világbajnokság döntőjében az NSZK-tól. Budapesten utcai zavargások törnek ki.
- 1955. március 25.** A Kossuth Klubban megalakul a Petőfi Kör.
- 1955. december 12.** Felavatják a Borsodi Vegyi Kombinátot Kazincbarcikán.
- 1956. január 1.** Az Operaház ismét műsorára tűzi Bartók Béla *A Csodálatos Mandarin* című táncjátékát.
- 1956. június 16.** Felavatják a Péti Nitrogénműveket (műtrágya és robbanóanyaggyártás).
- 1956. október 6.** Budapesten nagy tömeg részvételével eltemetik a koncepciók során kivégzett Rajk Lászlót, Pálffy Györgyöt, Szőnyi Tibort és Szalai Lászlót.
- 1956. október 12.** Letartóztatják Farkas Mihály volt honvédelmi minisztert.
- 1956. október 13.** Budapesten eltemetik a koncepciók során kivégzett honvédtábornokokat, Sólyom Lászlót, Illy Gusztávot, Pórfy Györgyöt, Révay Kálmánt és Belezny Istvánt. 15-én és 20-án a hadsereg és a rendőrség állományából koncepciók során kivégzett újabb személyeket temetnek el.
- 1956. október 23.** A Magyar Néphadsereg és az ÁVH (Belső Karhatalom, illetve Határőrség) alakulatait különböző időpontokban fokozott, majd teljes harckészültségbe helyezték az ország egész területén. A Budapest környékén lévő alakulatok egy részét megindították Budapestre. A Magyarországon állomásozó szovjet csapatok megkezdtek a „Hullám” fedőnevű karhatalmi terv végrehajtását. A Szovjetunió területén lévő és a Romániában állomásozó szovjet csapatokból három hadosztály parancsot kapott, hogy haladéktalanul lépjenek át a magyar határ és induljanak meg Budapest felé.
- 1956. október 24.** Szovjet hadosztályok lépték át a határt, ezzel egy időben újabb csapatokat irányítottak Magyarországra. A rádióban a kormány felszólított az „ellenforradalmi bandák” leverésére.
- 1956. október 25.** A honvédelmi miniszter a katonáknak parancsot arra, hogy *„dél végleg számolják fel a fővárosunkban még feltalálható ellenforradalmi erőket...”* Dél körül az Országház előtt, a Kossuth téren határőr és a szovjet csapatok tüzet nyitottak a fegyvertelen tüntetőkre. A szovjet katonákkal barátkozó tüntető tömegből 75–80 ember életét veszítette, és kb. 300 ember megsebesült.
- 1956. október 26.** A Magyar Néphadsereg vezérkari főnöke ezzel ellentétben arra intézkedett, hogy *„a csapatok csak abban az esetben lőjenek, ha azok ... fegyverrel támadnak.”*
- 1956. október 27.** A belügyminiszter bejelentette, hogy *„további hadműveletek szükségességek”* ezért a kijárási tilalmat meghosszabbították. Ismertették az új

kormány összetételét. A minisztertanács elnöke ismét Nagy Imre lett. Az új honvédelmi miniszter ezt követően elrendelte, hogy a „*fegyveres csoportok ellen bevetett katonai egységek szünet nélkül folytassák azok megsemmisítését és a rend helyreállítását.*”

1956. október 28.

13 óra 20 perckor a kormány elrendelte az általános, azonnali tűzszünetet és utasította a fegyveres erőket, hogy csak akkor tüzeljenek, ha őket támadják. Délután Nagy Imre miniszterelnök nemzeti demokratikus mozgalomként értékelte az eseményeket, többek között bejelentette, hogy a magyar kormány megállapodott a szovjet kormánnyal, hogy a szovjet csapatok azonnal megkezdik kivonulásukat Budapestről, s az új karhatalom megalakulásával egyidejűleg elhagyják a város területét, valamint senkinek semmiféle bántódása nem eshet amiatt, hogy a fegyveres harcokban részt vett. Egyre több helyen indult meg a nemzetőr alakulatok, amelyek a hadsereg segítséget nyújtott a szervezésben, a nemzetőrök kiképzésében, a fegyverzet és felszerelés biztosításában.

1956. október 30.

Mindszenty József kiszabadul. Az SZKP KB Elnöksége határozata alapján a Szovjetunió kormánya deklarációt adott ki más országok belügyeibe történő be nem avatkozásról. Visszarendelték Magyarországról a szovjet katonai tanácsadókat.

1956. október 31.

Moszkvában döntés született Magyarország teljes katonai megszállásáról. Éjszaka újabb szovjet csapatok lépték át a magyar határt.

1956. november 1.

Kádár János bejelentette az MDP megszűnését, és az új párt, az MSZMP megalakulását. Nagy Imre miniszterelnök bejelentette: „*a magyar kormány a Varsói Szerződést azonnal felmondja, egyidejűleg kinyilatkoztatja Magyarország semlegességét; az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez fordul, és az ország semlegességének védelmére a négy nagyhatalom segítségét kéri.*” Kádár János és Münnich Ferenc, a minisztertanács tagjai titokban elhagyták Budapestet, és a Szovjetunióba távoztak. A kormány megtiltotta a magyar alakulatoknak az akciókat végrehajtó szovjet csapatokkal szembeni ellenállást. A Budapesti Karhatalmi Parancsnokság védőöv létesítését rendelte el a főváros körül.

1956. november 2.

Koalíciós összetétellel újjáalakult a Nagy Imre-kormány. Nagy Imre miniszterelnök kijelölte a Varsói Szerződésből történő kilépés gyakorlati végrehajtásáról később tárgyaló magyar küldöttség tagjait. Király Béla és törzse befejezte Budapest védelmi tervének a kidolgozását. A főváros és bevezető útjaihoz egy-egy üteget vagy osztályt terveztek tüzelőállásba.

1956. november 3.

Kádár János vezetésével a szovjet vezetés bábkormányt alakított. (Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány). Az ENSZ biztonsági tanácsa napirendre tűzte a magyar kérdés megtárgyalását. Budapesten megalakult a Nemzetőrség Főparancsnoksága. Több vidéki alakulat védőállást foglalt helyőrsége határában. A Parlamentben megtartották a szovjet csapatkivonási tárgyalások első fordulóját. A szovjet delegáció ígéretet tett, hogy több szovjet csapat szállító szerelvény a magyar határon nem érkezik be. A szovjet csapatok lezárták az osztrák határt. A Budapest körüli védőövbe rendelt magyar csapatok újabb alegységei foglalták el a részükre kijelölt tüzelőállásokat. Tökölön a szovjet repülőalakulat lakta nyájában a szovjet csapatkivonási tárgyalások második fordulójára érkezett tárgyaló küldöttség négy tagját és az őket kísérő személyeket Szerov, a KGB elnöke vezetésével letartóztatták.

1956. november 4.

November 4-én magyar idő szerint 4 órakor elhangzott a jelszó – „Menyörgés” – és ezzel a „Forgószél” fedőnevű hadművelet végrehajtása megkezdődött. A szovjet csapatok megkezdtek a forradalom leverését, és a Magyar Néphadsereg valamennyi alakulatának a lefegyverzését.

- 1956. december 31.** A lejáratott Állami Egyházügyi Hivatalt újjászervezték a Művelődésügyi Minisztérium keretein belül.
- 1957.** Az év első felében a gazdaságirányítási rendszer reformjára, majd inkább csak korrekciójára vonatkozó reformterveket fokozatosan félretették, és helyreállították a centralizált tervutasításos rendszert.
- 1957. február 19.** Megalakul a Munkásőrség, a következő hónap végén pedig a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ).
- 1957. március 5.** Az MSZMP Intéző Bizottsága határozatot hoz a restaurációt szolgáló feladatokról.
- 1958. január 1.** Megindul a második hároméves terv, az 1956-ben kidolgozott második ötéves terv helyett. A tervezés során néhány beruházást leállítottak, csökkentették a felhalmozást és nagyobb súlyt helyeztek a fogyasztási javak gyártására, illetve az energiatermelésre és ellátásra.
- 1958. március 1.** A Magyar Televízió megkezdte a rendszeres műsorsugárzást.
- 1958. június 15.** Mocsárlecsapolások a Hanságban, az építőtábori mozgalom kezdete.
- 1958. július 22.** Az MSZMP KB határozatot hoz, amelyben az egyházakkal pozitív együttműködésre törekedtek.
- 1959. február 27.** A budapesti Hungária Vegyiművekben felavatják az ország első szintetikumműanyag-gyártó üzemét.
- 1959. április 3.** Az első részleges amnesztia.
- 1959. június 2.** Ismét megalakul az Állami Egyházügyi Hivatal.
- 1959. szeptember 25.** Újjáalakul az Írószövetség.
- 1960.** A második ötéves terv indulása. A terv során jelentősen felfuttatják a vegyipari termelést, megindul az Ikarus buszok tömeggyártása, viszont az ipar néhány területén már komoly műszaki lemaradás mutatkozik.
- 1960. február 14.** Kormányrendelet a tsz-tagok öregségi és munkaképtelenségi járadékáról.
- 1960. június 21.** Újabb MSZMP KB határozat: a belső reakció elleni harc fő irányát a nemzeti kommunista és horthysta szervezetek mellett a klerikális erőkből jelölte meg. (Közel 300 egyházi személyt tartóztattak el.)
- 1960. szeptember 1.** A második részleges amnesztia.
- 1961. február 6.** Tiltott szervezkedés gyanújával letartóztatnak 45 papot és több világi személyt is („fekete hollók összeesküvése”). Összesen 12 koncepció per kezdődik el.
- 1962. április 29.** Befejeződik a magyar és szovjet energiarendszert összekötő Béke villamos távvezeték és a Barátság kőolajvezeték építése.
- 1962. június 15.** Átadják a korszerűsített Déli-pályaudvart Budapesten.
- 1962. november 15.** Magyarország és a Szovjetunió 1980-ig szóló megállapodást írnak alá timföld- és alumíniumgyártásban megvalósítandó együttműködéséről. Az ehhez kapcsolódóan felfutó magyar bauxitbányászat a korszak végére komoly környezeti károkat okoz a Dunántúlon.
- 1963. március 22.** Széleskörű amnesztia, az 1956-os forradalommal kapcsolatban elítéltek számára. Ekkor 3480 főt engedtek szabadon.
- 1963. április 2.** Az MSZMP KB határozata a felsőoktatásba való felvétel rendjéről és a származás szerinti kategorizálás megszüntetéséről.
- 1963. augusztus 20.** Az utolsó magyar falut is bekapcsolják az országos villamos-energia hálózatba.
- 1964.** Az év során utazási könnyítések Bulgária és Lengyelország vonatkozásában.
- 1964. szeptember 15.** A Vatikán és a magyar kormány megállapodnak a katolikus egyház helyzetének rendezéséről.
- 1964. november 21.** Felavatják Budapesten az új Erzsébet hidat.
- 1965. június 13.** Nyugdíj- és járadékemelés.
- 1965. november 28.** A Tiszai Vegyi Kombinát felavatása Tiszaszederkényben.
- 1966.** Bemutatják Jancsó Miklós Szegénylegények című filmjét. Megjelenik a 6 kötetes *A magyar irodalom története* (főszerk. Sőtér István) utolsó kötete.

- 1966. május 25–27.** A harmadik ötéves terv időszakában az MSZMP KB határozatot hoz a gazdasági mechanizmus reformjáról.
- 1967. július 6.** Határozat a 44 órás munkahét fokozatos bevezetéséről.
- 1968. január 1.** Életbe lép az új gazdasági mechanizmus.
- 1970. március 4.** Rendelet a nyugati országokba történő utazások rendjéről.
- 1970. április 2.** Átadják a budapesti metró első vonalát (Örs vezér tér–Deák tér).
- 1971. szeptember 28.** A Vatikán és a magyar kormány közötti megállapodás értelmében Mindszenty József amnesztiában részesül, és elhagyja Magyarországot. A kötelező betegbiztosítás kiterjesztése az összes keresőre.
- 1972. február 24.** Az MSZMP KB a gazdasági reform visszafogásáról fogad el határozatot.
- 1972. november 14–15.** Nagyszabású ellenzéki megmozdulások Budapesten és Szegeden.
- 1973. március 15.** A tanulók számára valamennyi múzeum látogatása ingyenessé válik.
- 1973. április 1.** Felavatják a kiskörei Tisza II. vízlépcsőt.
- 1973. május 16.** Átadják a Barátság II. kőolajvezetékét és a százhalombattai olajfinomítót.
- 1973. november 2.** VI. Pál pápa üresnek nyilvánítja az esztergomi érseki széket.
- 1973. december 18.** VI. Pál pápa Lékai László címzetes püspököt esztergomi apostoli kormányzóvá nevezi ki.
- 1974. február 2.** Izgatás vádjával letartóztatják Konrád Györgyöt és Szelényi Ivánt.
- 1974. október 20.** Bécsben meghal Mindszenty József.
- 1975. május 6.** Átadják az ország első autópályáját (M7).
- 1975. július 3.** VI. Pál pápa Lékai Lászlót esztergomi érsekké nevezi ki.
- 1976. február 12.** Budapesten megnyílik a Skála nagyáruház.
- 1976. április 2.** 30%-kal emelkednek a húsárak.
- 1976. július 4.** Elkészül a 100.000. Ikarus autóbusz.
- 1977. március 4.** A Vatikánban VI. Pál pápa elsőként tárgyal kommunista pártvezetővel Kádár János személyében.
- 1977. június 9.** A legutolsó papfogoly (Lénárd Ödön piarista szerzetes) is kiszabadult a börtönből.
- 1977. július** Magyarország és Csehszlovákia megállapodást ír alá a Bős-nagymarosi vízlépcső felépítéséről.
- 1977. szeptember 16.** Az élelmiszerek, energia-hordozók és szolgáltatások árainak 20–50%-os emelése.
- 1979. július 22.** Az Adria kőolajvezeték üzembe helyezése.
- 1980. március 28.** Farkas Bertalan a világűrben.
- 1980. május 26.** A szabad szombat bevezetése.
- 1981. július 1.** Megjelent az illegális Beszélő folyóirat első száma.
- 1981. október.** Az év folyamán az élelmiszer és az energiaárak 20–25%-kal emelkednek.
- 1982.** A Minisztertanács korábbi döntése alapján ettől kezdve létrehozhatóak a gazdasági munkaközösségek.
- 1982. január 1.** 130%-kal emelkednek a lakbérek.
- 1983. július 1.** Felavatják a paksi atomerőmű első reaktorblokkját
- 1983. november 3.** A fűtőolaj, villanyáram és a hús árának 20–50%-os emelése.
- 1984. január 23.** Új helyén, a budai Várban megnyílik az Országos Széchenyi Könyvtár.
- 1985. április 2.** Ellenzéki tanácskozás zajlott Monoron.
- 1985. június 14–16.** Átadják a Ferihegy 2 repülőtérét.
- 1985. október 29.** Az év folyamán az ország számos üzemében tömeges elbocsátások vannak. A Magyar Írószövetség közgyűlése az „írók lázadása”.
- 1986.** Ellenzéki megmozdulások Budapesten.
- 1986. március 15.** A hetven évnél idősebbek ingyen utazhatnak a városi tömegközlekedéssel.
- 1986. július 1.** Megalakulnak az első kereskedelmi bankok.
- 1986. december 10–15.** Grósz Károlyt választották a minisztertanács elnökévé.
- 1987. június 25.** Befejeződik a paksi erőmű építése, mind a négy blokk üzemel.
- 1987. augusztus 16.** Megalakult a Magyar Demokrata Fórum.
- 1987. szeptember 27.** A világútlevét bevezetése.
- 1987. november 27.**

- 1988. január 1.** Életbe lépnek az általános forgalmi adóról és a személyi jövedelemadó-ról szóló törvények
- 1988. március 30.** Megalakul a Fidesz.
- 1988. május 1.** Megalakult a Szabad Kezdeményezések Hálózata.
- 1988. május 22.** Kádár Jánost felmentik főtitkári tisztségéből.
- 1988. június 6.** Megalakul a Történelmi Igazságtétel Bizottsága (TIB).
- 1988. június 29.** Százezres tüntetés a budapesti Hősök terén a romániai falurombolások ellen.
- 1988. szeptember 12.** Tízezres tüntetés az Országháznál a Bős–nagymarosi vízlépcső építke-zés ellen.
- 1988. november 2.** Megjelenik a *Hitel* című folyóirat első száma.
- 1988. november 5.** Megalakul a Független Jogász Fórum.
- 1988. november 13.** Megalakul a Szabad Demokraták Szövetsége.
- 1988. november 18.** „Felújítja tevékenységét” az FKGP.
- 1988. november 24.** Németh Miklós lett a minisztertanács új elnöke.
- 1989. január 1.** Bevezetik a munkanélküli-segélyt.
- 1989. január 28.** Pozsgay Imre 1956-ot népfelkelésnek nevezte a rádióban.
- 1989. február 22.** Megalakul a POFOSZ.
- 1989. február 28.** Az MSZMP politikai bizottsága határozott a vasfüggöny felszámolásá-ról.
- 1989. március 15.** Több tízezres tüntetés volt Budapesten, ahol beszédet mondott Kis Já-nos, Orbán Viktor, Tamás Gáspár Miklós.
- 1989. március 22.** A demokratikus átalakulást sürgető magyarországi politikai erők létre-hozzák az Ellenzéki Kerekasztalt (EKA).
- 1989. április 22.** Feloszlik a KISZ.
- 1989. május 2.** Megkezdődött a vasfüggöny bontása.
- 1989. június 13.** Nemzeti Kerekasztal – egyeztető tárgyalások az Országház épületében.
- és szeptember 18.**
- 1989. június 16.** Nagy Imre és mártírtársainak ünnepélyes újratemetésre a Hősök terén.
- 1989. június 24–25.** Az MDF párttá alakul át.
- 1989. június 27.** Alois Mock osztrák és Horn Gyula magyar külügyminiszter Sopron kör-nyékén ünnepélyesen átvágta a vasfüggönyt.
- 1989. június 30.** Az Állami Egyházügyi Hivatal jogutód nélkül megszűnt.
- 1989. július 6.** A Legfelsőbb Bíróság megsemmisítette Vida Ferenc bíró 1958. június 15-i ítéletét, és büntetlennek jelentette ki Nagy Imrét és vádlott-társait.
- 1989. július 6.** Meghalt Kádár János.
- 1989. augusztus 19.** Páneurópai Piknik.
- 1989. szeptember 10.** A magyar kormány megnyitotta az ország nyugati határát.
- 1989. október 7–10.** Az MSZMP XIV., utolsó kongresszusán döntöttek a párt megszüntetésé-ről és Magyar Szocialista Párt néven új – az előző jogutódjaként műkö-dő – párt alapításáról.
- 1989. október 23.** Déli 12 órakor Szűrös Mátyás ideiglenes köztársasági elnök a Parlament erkélyéről kikiáltotta a harmadik Magyar Köztársaságot.
- 1989. november 26.** Megtartották az ún. „négy igenes” népszavazást.
- 1990. január 5.** Kirobban a „Dunagate” ügy (kiderül, hogy az állambiztonság továbbra is adatokat gyűjt az ellenzékéről, ill. szintén illegálisan iratmegsemmisí-tést hajt végre).
- 1990. március 25.** A rendszerváltás utáni első szabad parlamenti választások.
- és április 8.**
- 1990. május 23.** Megalakul az Antall-kormány.
- 1990. augusztus 3.** Göncz Árpádot (SZDSZ) választják köztársasági elnökké, Szabad Györ-gyöt pedig teljes jogú házelnökké.
- 1991. február 25.** Aláírják a Varsói Szerződés megszűnéséről szóló dokumentumot.
- 1991. június 19.** Az utolsó szovjet katona is elhagyta Magyarországot.

7. Bibliográfia

- 1956 kézikönyve. *Megtorlás és Emlékezés* – (szerk. KENDE PÉTER) 1956-os Intézet, Budapest, 1996.
- A Mindszenty-per* (szerk. GERGELY JENŐ – IZSÁK LAJOS) Reform, Budapest, 1989.
- A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. Dokumentumok 1–4. kötet* (főszerkesztő: BOZÓKI ANDRÁS) Magvető, Budapest, 1999.
- A. SAJTI ENIKÓ: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.
- ÁDÁM ISTVÁN – CSORBA BÉLA – MATUSKA MÁRTON – TERNOVÁ CZ ISTVÁN: *A temerini razzia*. A VMDP Történelmi Bizottsága, Temerin, 2001.
- Agrárszociológiai szöveggyűjtemény: 1900–1990* (szerk. KULCSÁR LÁSZLÓ – HÁRSFALVI TAMÁS) GAE, Gödöllő, 1990.
- Állambiztonság, ügynökök, akták* (sorozatszerk. MARKÓ GYÖRGY) H&T, Budapest, 2005.
- Államvédelem a Rákosi-korszakban* (szerk. GYARMATI GYÖRGY) Történelmi Hivatal, Budapest, 2000.
- BELÉNYI GYULA: *A sztálini iparosítás emberi ára. Foglalkozási átrétegződés és belső vándorlás Magyarországon (1948–1956)*. Szeged, 1993.
- BEN-TOV, 'ARIEH: *Holocaust: A Nemzetközi Vöröskereszt és a magyar zsidóság a második világháború alatt*. Dunakönyv Kiadó, Budapest, 1992.
- BEREND T. IVÁN: *Terelőúton. Közép- és Kelet-Európa 1944–1990*. Vince Kiadó, Budapest, 1999.
- BORHI LÁSZLÓ: *Magyarország a hidegháborúban: A Szovjetunió és az Egyesült Államok között 1945–1956*. Corvina, Budapest, 2005.
- BRAHAM, RANDOLPH L.: *A népiirtás politikája: a holocaust Magyarországon; 2., bőv., átd. kiad.* [The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary] Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997.
- CZETTLER ANTAL: *Teleki Pál és a magyar külpolitika*. Magvető Kiadó, Budapest, 1997.
- CSERES TIBOR: *Vérbosszú Bácskában*. Magvető, Budapest, 1991.
- CSIKÓS-NAGY BÉLA: *A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulmányok az ezredforduló küszöbén*. Akadémiai, Budapest, 1996.
- CSIZMADIA ERVIN: *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988*. T-Twins, Budapest, 1995.
- DÉNES BÉLA: *Ávósvilág Magyarországon. Egy cionista orvos emlékiratai*. Kairosz, Budapest, 1999.
- DOMONKOS LÁSZLÓ: *Magyar Sámsonok: paraszti ellenállás 1951–1955*. Békéssámson, 1990.
- DUPKA GYÖRGY – KORSZUN, ALEKSZEJ: *A „Malenykij Robot” a dokumentumokban*. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1997.
- DUPKA GYÖRGY [közread.]: *Egyetlen bűnük magyarságuk volt: emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól, 1944–1946*. Intermix, Budapest, 1993.
- ERDMANN GYULA: *Begyűjtés és beszolgáltatás Magyarországon, 1945–1956*. Tevan, Békéscsaba, 1992.
- FÜZES MIKLÓS: *Embervásár Európában, hadifogoly magyarok a második világháborúban*. Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja és a Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1994.
- GERGELY JENŐ: *1950-es egyezmény és a szerzetesrendek feloszlata Magyarországon (dokumentumok)* Vigilia, Budapest, 1990.
- GERGELY JENŐ: *Katolikus egyház, magyar társadalom 1890–1986. Prohászktól Lékaiig*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1989.
- GERLACH, CHRISTIAN – ALY GÖTZ: *Az utolsó fejezet. A magyar zsidók legyilkolása*. Noran Kiadó-2004 Kft., 2005.
- GOSZTONYI PÉTER: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992.
- GUNST PÉTER: *Magyar gazdaságtörténet. 2. köt. Magyarország gazdaságtörténete, 1914–1989*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996.
- HETÉNYI VARGA KÁROLY: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában I–III*. Lámpás Kiadó, Abaliget, 1994.
- HETÉNYI VARGA KÁROLY: *Papi sorsok a horogkereszt és vörös csillag árnyékában. I. Az esztergomi, győri, pécsi, székesfehérvári, szombathelyi, váci, veszprémi, munkácsi (g.k.), eperjesi (g.k.), hajdúdorogi (g.k.) egyházmegyék üldözött papjai*. Lámpás, Abaliget, 1992.
- HONVÁRI JÁNOS: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Aula Kiadó, 2006.
- HORVÁTH MIKLÓS: *1956 hadikrónikája*. Akadémiai, Budapest, 2004.
- HORVÁTH MIKLÓS – TULIPÁN ÉVA: *In memoriam 1956*. Zrínyi, Budapest, 2006.
- HORVÁTH RITA: *A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története*. Magyar Zsidó Levéltár, Budapest, 1997.

- JANICS KÁLMÁN: *A hontalanság évei*. Hunnia, Budapest, 1989.
- KAHLER FRIGYES – M. KISS SÁNDOR: „Mától kezdve lövünk” – Tíz év után a sortűzekekről. Kairosz, Budapest, 2003.
- KAHLER FRIGYES – M. KISS SÁNDOR: *Kinek a forradalma?* Püski–Kortárs, Budapest, 1997.
- KARÁDY VIKTOR – KENDE PÉTER – KOVÁCS ANDRÁS – SANDERS IVÁN – VÁRADY PÉTER: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Magyar Füzetek, Párizs, 1984.
- KORNAI JÁNOS: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG, Budapest, 1993.
- KULCSÁR KÁLMÁN: *Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990*. Budapest, Akadémiai, 1994.
- KURUCZ GYULA: *Az első határnyitás*. Budapest, Kortárs, 2000.
- Magyarország a második világháborúban* (szerkesztők: SIPOS PÉTER–RAVASZ ISTVÁN). Lexikon A–Zs. Magyar Hadtudományi Társaság, Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 1996.
- Magyarország társadalomtörténete, 1945–1989. Válogatott tanulmányok. I–II.* (szerk. KOVÁCS I. GÁBOR). Új Mandátum, Budapest, 1998–1999.
- Magyarország társadalomtörténete. 3/1–2. kötet. 1945–1989. Válogatott tanulmányok* (szerk. FOKASZ NIKOSZ – ÖRKÉNY ANTAL). Új Mandátum, Budapest, 1999.
- MATUSKA MÁRTON: *A megtorlás napjai*. Forum, Novi Sad, 1991.
- MENCZER GUSZTÁV: *A Gulág rabtelepei. A bolsevizmus népiirtásának színtere*. Századvég Kiadó, Budapest, 2007.
- MÉSZÁROS ISTVÁN: *Kimaradt tananyag Diktatúra és az egyház 1945–1956. I.* Márton Áron, Budapest, 1993.
- MÉSZÁROS SÁNDOR: *Holttá nyilvánítva – Délvidéki magyar fátum 1944–45 I–II.*, Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1995–2000.
- Mindennapok Rákosi és Kádár korában: új utak a szocialista korszak kutatásában* (szerk. HORVÁTH SÁNDOR). Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008.
- MINDSZENTY JÓZSEF: *Emlékirataim Szent István Társulat*, Budapest, 1989.
- Művészet és hatalom, a Kádár-korszak művészete* (szerk. KISANTAL TAMÁS, MENYHÉRT ANNA) L’ Harmattan, Budapest, 2005.
- OKVÁTH IMRE: *Bástya a béke frontján – magyar haderő- és katonapolitika 1945–1956*. Aquila, Debrecen, 1998.
- Otthonatlan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák–magyar lakosságcsere 60. évfordulójára* (szerkesztők: MOLNÁR IMRE – SZARKA LÁSZLÓ). MTA Kisebbségkutató Intézet, Kecskés László Társaság, Komárom, 2007.
- Parasztélet, kultúra, adaptáció* (szerk. BÁTI ANIKÓ). Akadémiai, Budapest, 2005.
- PETŐ IVÁN – SZAKÁCS SÁNDOR: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. 1. kötet: Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968*. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1985.
- PINTÉR M. LAJOS: *Ellenzékben: A „Nagy Népi Huráltól” a Magyar Demokrata Fórumig: a Kádár-rendszer népi–nemzeti ellenzéke, 1968–1987*. Antológia, Lakitelek, 2007.
- POZSGAY IMRE: *1989. Politikus-pálya a pártállamban és a rendszerváltásban* Budapest, Püski, 1993.
- Rémuralom a Délvidéken: tanulmányok, emlékezők, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellen atrocitásokról* (szerkesztők: CSORBA BÉLA, MATUSKA MÁRTON, RIBÁR BÉLA. Atlantis, Újvidék, 2004.
- ROMSICS IGNÁC: *Volt egyszer egy rendszerváltás* Budapest, Rubicon, 2003.
- RONÉN, ÁVIHU: *Harc az életért. Cionista ellenállás Budapesten, 1944* Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1998.
- RÓZSÁS JÁNOS: *Gulag lexikon*. Nagykanizsa, 2008.
- SCHMIDT MÁRIA: *Diktatúrák ördögszekerén*. Magvető, Budapest, 1998.
- SCHMIDT MÁRIA: *Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács*. Minerva Kiadó és Szolgáltató Kft., Budapest, 1990.
- SEBŐK JÁNOS: *Rock a vasfüggöny mögött: hatalom és ifjúsági zene a Kádár-korszakban*. GM, Budapest, 2002.
- STARK TAMÁS: *Zsidóság a vészidőszakban és a felszabadulás után*. MTA Történettudományi Intézet, 1995.
- SUTAJ, STEFA: *Magyarok Csehszlovákiában 1945–48 között*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2008.
- SZABÓ PÉTER – SZÁMVÉBER NORBERT: *A keleti hadszíntér és Magyarország I–II.* Püski Kiadó, é.n.
- SZÁNTÓ KONRÁD: *A kommunizmusnak sem sikerült. A magyar katolikus egyház története 1945–1991*. Új Misszió Alapítvány, Miskolc, 1992.
- Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal: a holocaust és az emberi természet: társadalomismereti szöveggyűjtemény középiskolások számára* (szerk. GÁSPÁR ZSUZSA). Korona Nova, Budapest, 1997.

- SZENTI TIBOR: *Parasztvallomások: gazdák emlékezései Hódmezővásárhelyről*, Századvég, Budapest, 2008.
- SZITA SZABOLCS: *Együttélés, üldöztetés, holokauszt*. Korona Kiadó, Budapest, 2001.
- TÓTH ÁGNES: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 1993.
- VADKERTY KATALIN: *A belső telepítések és a lakosságcsere*. Kalligram, Pozsony, 1999.
- VALUCH TIBOR: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris, Budapest, 2001.
- Vér és Aranyak '56: sport, forradalom, olimpia, emigráció* (szerk. ARDAY ATTILA – L. PAP ISTVÁN – THURY GÁBOR). Ringier, Budapest, 2006.
- VIRÁGH FERENC: *Kulák-puhító a magyar Gulagban: a magyar kiszolgáltatás társadalom likvidálásának történetéhez*. FKGK Tudománypolitikai Intézet, Budapest, 1993.
- ZIELBAUER GYÖRGY: *Adatok és tények a magyarországi németek történetéből, 1945–1949*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.

IV. KÉRDÉSCSOPORTOK ÉS MINTAINTERJÚK

1. Kérdéscsoportok

1.1. Alapkérdések

- Eddigi élete során milyen jelentősebb változások következtek be családi helyzetében? (Beszéljen családjáról, származásáról, a családból hozott értékekről, ezen értékek megőrzésének, gazdagításának lehetőségeiről, gyermekek számára bekövetkezett változásokról, a családi szféra és a hatalom kölcsönhatásairól!)

1.2. A Horthy-korszakra és az átmenet éveire vonatkozó kérdések

- Milyen az 1945 előtti korszakról alkotott képe, vannak-e a Horthy-korszakról közvetlenül szerzett, illetve átörökített ismeretei, megélt, átélt tapasztalatai (a Horthy-rendszer értékei, hibái, a változtatások igénye és szükségessége, politikai tartalma, társadalmi következményei)?
- A II. világháború időszakának történései milyen hatást gyakoroltak az Ön személyes sorsára, illetve családjára, ismerősei életére?
- Kérem, beszéljen ezeknek a változásoknak az okáról, lefolyásáról, közvetlen és későbbi következményeiről!
- A háború időszakában milyen változások történtek az Ön lakóhelyén? Korlátozták-e Önt a háború időszakában szabadságában (honvédelmi kötelezettség teljesítése, üldöztetés, hadifogság, a hatalom részéről hátrányos, esetleg megtorló intézkedések)?
- Hogyan viszonyultak környezetében a háborúhoz?
- Milyen újságokat olvastak környezetében?
- Hallgattak a családjában külföldi rádióállomást?
- Volt-e harcoló a frontot megjáró katona a családjában?
- Mi történt vele, milyen tapasztalatai voltak?
- Milyenek voltak a háborús „hétköznapiak”?
- Mennyiben változott az étrend, és a boltok kínálata a háborús évek során?
- Hogyan fogadták lakóhelyén a német/szovjet csapatok érkezését?
- Milyen benyomást tettek a környezetében élőkre a bevonuló, harcoló német/szovjet csapatok?
- Milyen volt a katonák ruhája, fegyverzete, ellátása?
- Milyen volt a viszony a német/szovjet katonák és a magyar lakosság között. Emlékszik-e atrocitásokra?
- Mit csináltak hová menekültek légitámadások alkalmával?
- Hol és hogyan élte át a földi harcokat?
- Mennyi ideig tartózkodtak az óvóhelyeken?
- Mennyi víz és élelmiszer állt rendelkezésükre?
- Környezetében voltak polgári áldozatai a harcoknak?
- Milyen volt a kapcsolat az iskolában az izraelita és a keresztény felekezetekhez tartozó diákok között?
- Változott-e a viszony a német megszállás után?
- Hogyan fogadták környezetében a német megszállás után hozott jogfosztó intézkedéseket?
- Emlékszik sárga csillagot viselő emberekre? Hogyan viszonyultak hozzájuk megkülönböztető jelzést nem viselő járókelők az utcákon?
- Hogyan történt lakóhelyén a zsidóság gettóba zárása?
- Mi történt az üresen maradt lakásokkal, házakkal és egyéb javakkal?
- Mit gondoltak családtagjai, ismerősei arról, hogy mi fog történni a deportáltakkal? Emlékszik a túlélők visszatérésére? Hogyan fogadták őket a lakóhelyén?

- Lakóhelyén elhurcoltak-e polgári személyeket a szovjet csapatok?
 - A szovjet csapatok érkezése után mikor került sor az elhurcolásokra?
 - Milyen indokkal, hogyan gyűjtötték össze a civileket?
 - Mit vihetett magával az elhurcolt?
 - Melyik gyűjtőtáborba került?
 - Tudott-e gyűjtőtábor létezéséről lakóhelyén? (Nagy táborok voltak a következő helyeken: Budapest, Vác, Cegléd, Gödöllő, Kecskemét, Székesfehérvár, Baja, Sopronkőhida, Győr, Szeged)
 - Mennyi ideig voltak a gyűjtőtáborban és milyen volt ott a foglyok élete?
 - Milyen útvonalon szállították ki a Szovjetunióba? Mennyi ideig tartott a kiszállítás, mennyien haltak meg környezetében útközben?
 - Milyen szovjetunióbeli táborokban volt?
 - Milyenek voltak az élet- és a munkakörülmények?
 - Milyen nyilvántartás volt a táborokban?
 - Mekkora volt a halandóság?
 - Hogyan tartották nyilván a haláleseteket?
 - Milyen volt a kapcsolat a foglyok és az örök, valamint a foglyok és a helyi lakosok között?
 - Milyen benyomást tettek a magyar foglyokra a szovjetunióbeli falvak, városok?
 - Mikor térhettek vissza Magyarországra?
 - Hogyan fogadták a visszatérőket a magyarországi átvevőtáborokban?
-
- Magyarok és más nemzetiségűek között milyen volt a kapcsolat a világháború évei alatt?
 - Voltak vegyes-házasságok környezetében?
 - Hogyan fogadták környezetében ill. tágabb lakóhelyén a vegyes-házasságokat?
 - A front átvonulása után lakóhelyén megváltozott-e az együttélés korábbi jellege, minősége?
 - Elmenekültek-e lakóhelyén élő magyarok, vagy németek az előrenyomuló szovjet, jugoszláv, illetve román haderő elől?
 - Voltak-e atrocitások a helyi magyar/német nemzetiségűek és a bevonuló fegyveres alakulatok között?
 - Milyen jogfosztó intézkedéseket vezettek be a világháború után?
 - Tudomása szerint hogyan, milyen szempontok szerint jelölték ki azokat, akiket Magyarországra/Németországba telepítettek?
 - Mit vihetek magukkal a kitelepülők?
 - Hogyan történt a kitelepítésre kijelöltek összegyűjtése és elszállítása?
 - Mi történt az elvitt személyek, családok hátramaradt ingatlanjaival és ingóságjaival?
-
- Az 1945–49 közötti időszakban milyen fontosabb változások következtek be az Ön, illetve családja életvitelében? (lakóhelyváltozás, tulajdon, foglalkozás, politikai irányultság, kulturális helyzet, műveltségi szint, iskolázottság, egyéni szabadságfokát, érzetét befolyásoló, erősítő, vagy korlátozó tényezők, anyagi helyzetben bekövetkezett jelentősebb változások)
 - Ön, közvetlen családtagját sújtották-e a kommunista hatalom megtorló intézkedései?
 - Történt az Ön családjában, lakóhelyén ki- és áttelepítés, internálás, Ön, vagy családtagja teljesített-e munkaszolgálatot?
 - Saját, vagy átörökített ismeretei alapján 1945 után milyen változtatásokat tartott célszerűnek és szükségesnek?
 - Személyét, családtagjait, közvetlen ismerőseit milyen hatások érték az egypártrendszerű diktatúra kiépítésének időszakában? (Az átalakulás során elért nyereségek és veszteségek összehasonlítása, értékelése.)
 - Hogyan emlékszik vissza az újjáépítésre?
 - Milyen volt az ország képe a háború után?
 - Emlékszik-e a forint bevezetésére?
 - Milyen emlékei vannak a háború utáni időszakról? Milyen volt az élelmiszerellátás? Milyenek voltak a politikai gyűlések? Ért-e valakit a környezetéből retorzió? Hogyan látta a pártok szerepét?
 - Történt-e földosztás a II. világháború után lakóköznyezetében, ismert-e olyat, akinek később elvették a földjét?
 - Hogyan és mennyiben változott a mezőgazdaságban dolgozók élete 1945–51 között?
 - Tud-e valamilyen szervezkedésről, mely a berendezkedő kommunista rezsim ellen lépett volna fel?

1.3. Az „ötvenes évek” időszakára vonatkozó kérdések

- Az 1948/49-ig terjedő korszakban végrehajtott változásokat mely területeken tartotta és tartja ma is elfogadhatónak, illetve a változások mely részét értékeli elhibázottnak, elutasítandónak, hibásnak és bűnösnek?
- Hogyan hatottak az 1949 és 1956 közötti időszak történései az Ön, illetve családjá életére? (hagyományos életforma megőrzése, jelentősebb, vagy drasztikus változásai, lakóhely, munkahely, foglalkozás, a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely, státusz, a hatalom forrásaihoz való viszony, korlátozott hatalom birtokosa, vagy a hatalmi elit tagja, fordulatok, lent és fent, életmód és életstratégiák kialakulása, ezek változásai, a változások közvetlen és közvetett okai)
- Milyen formában vett részt az átalakulás, átalakítás folyamatában? (politikai aktivitás esetén milyen politikai irányzatot támogatt, melyik párt által megfogalmazott politikai célok megvalósításában, milyen formában és eredményességgel vett részt)
- Melyek voltak az elszenvedett, saját életét és környezetét érintő negatív változások? (elszenvedett humánvesztések, tulajdontól való megfosztás, hadifogság, „málenkij robot”, kitelepítés, internálás, perek, szabálysértési eljárások, emberi szabadságjogok korlátozása)
- Részt vett-e a kommunista diktatúra elleni megmozdulásokban, akciókban?
- Élete során választotta-e a hatalommal szembeni ellenállás valamilyen formáját?
- Ennyi év elteltével, hogy értékeli az 1945 és 1956 közötti időszak történéseit?
- Önt és családját milyen gondok feszítették az 1956-os forradalom és szabadságharcot közvetlenül megelőző időszakban?
- Környezetében mit érzelt az ország válságos helyzetéből, milyen formában szembesült az elégedetlenséggel, a változásokat sürgető véleményekkel?
- Mit csinált a forradalmat közvetlenül megelőző időszakban?
- Bekapcsolódott-e – és ha igen milyen formában vett részt – a fennálló rendszer javítását, megváltoztatását, felszámolását célzó mozgalmakba, megmozdulásokba?
- Az átalakítást célzó követelések mely részével értett egyet, illetve az adott helyzetben milyen célokat nem tartott támogathatónak?
- Részt vett-e a kormány rendelkezésére álló erőszakszervezetek – Néphadsereg, belső karhatalom, háttárórság, rendőrség és nem utolsósorban a szovjet csapatok – elleni fegyveres akciókban?
- Az 1956-ot megelőző időszakban tagja volt-e – ha igen, akkor milyen minőségben volt tagja – valamelyik fegyveres erőnek, vagy testületnek?
- Önt és családját hogyan érintették a forradalom és szabadságharc időszakának történései?
- Vett-e részt munkaversenyben, jegyzett-e békekölcsönt?
- Milyen volt egy „kommunista szombat”, önkéntes műszak?
- Meséljen a környék legfontosabb vállalatairól!
- Hogyan létesítették, vagy bővítették ezeket?
- Voltak-e hadiipari üzemek a környéken?
- Milyen emlékei vannak az 1950-es évekről? Milyen volt az élelmiszerellátás? Milyenek voltak a politikai gyűlések? Ért-e valakit a környezetéből retorzió? Hogyan látta a párt szerepét?
- Tud-e bármilyen atrocitásról a begyűjtési biztosok és a parasztok között?
- Milyen emlékei vannak a parasztság tsz-esítést megelőző közösségi életéről (szokásairól, kulturális hagyományairól)?
- Találkozott-e tsz-agitátorokkal és hatósági erőszakkal a hatvanas évek elején?
- Hogyan működött a tsz? (Kik voltak a vezetői, milyen volt a szervezeti felépítése?)
- Gazdaságos volt-e a tsz működése, vagy hiányt „termeltek”?
- Lakóhelyén melyek voltak a mezőgazdasági termelés fő irányai, milyen terményeket termesztettek, volt-e jelentős állattartás?
- Milyen szórakozási lehetőségekre emlékszik az '50-es évekből?
- Részt vett a szocializmus nagy ünnepi felvonulásain? Kötelező volt a részvétel? Beszéljen a felvonulások hangulatáról.
- Volt-e ismerősei között sztahanovista? Hogyan emlékszik a sztahanovisták kultuszára?
- Melyek voltak azok az irodalmi alkotások, amelyekkel akarva-akaratlanul találkozott az ötvenes években?
- Volt-e a családjában olyan személy, akit 1956-os szerepvállalása miatt retorzió ért?
- Hogyan tekint az 1956-os forradalmárookra? (Áldozatok? Mártírok? Hősök? Ellenforradalmárok?)

- Tudott-e arról, hogy az 1956-os forradalom után hosszú évtizedekig voltak politikai foglyok börtönben? Megismert esetleg ilyen személyt kiszabadulása után?
- Tud-e lakóhelyén ismert 56-os mártírról? Van-e közelebbi élménye vele kapcsolatban?

1.4. A forradalomtól a rendszerváltozásig tartó időszak kérdései

- A forradalom és szabadságharc leverését követően mit tudott, mit érzékelt a Kádár-rendszer megtorló intézkedéseiből?
- Elszenvetde-e valamilyen formában a Kádár-rendszer megtorló intézkedéseit?
- Hogyan hatottak az 1956-os forradalmat követő időszak történései az Ön, illetve családja életére? (hagyományos életforma megőrzése, jelentősebb, vagy drasztikus változásai, lakóhely, munkahely, foglalkozás, a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely, státusz, a hatalom forrásaihoz való viszony, korlátozott hatalom birtokosa, vagy a hatalmi elit tagja, fordulatok, lent és fent, életmód és életstratégiák ki- és átalakulása, ezek változásai, a változások közvetlen és közvetett okai)
- Hogyan emlékszik vissza a Kádár-rendszer éveire? Milyen munkát végzett, részt vett-e bármilyen üzemi szervezett programban, vagy szocialista brigádban? Dolgozott-e másodállásban, volt-e magánvállalkozása? Mit tudott venni a keresetéből?
- Hogyan jutott autóhoz, mikor vásárolt először tartós fogyasztási cikket (hűtőgép, automata mosógép, tévé)? Hogyan jutott el külföldre, járt-e Bécsben bevásárlási céllal?
- Ismert disszidenseket? Mi vitte őket az ország elhagyására? Hogyan jutottak át? Aki nem jutott át, milyen büntetésben részesült?
- Meséljen az új gazdasági mechanizmus korszakáról! Mi volt a különbség a megelőző időkhöz képest?
- Melyek voltak a környék üzemeinek leghíresebb termékei? Beszéljen a vállalat sikereiről és kudarcairól!
- Mi lett a sorsa a nyolcvanas években a környék üzemeinek? Mikortól kezdődtek meg a leépítések?
- Hallotta azt a mondást, hogy „miénk a gyár, vigyük haza”?
- Hogyan változtak lakóhelyén az 1950-es évekhez képest a '60-as és a '70-es években természetett növénykultúrák és az állatállomány?
- Településén inkább javult vagy romlott az életminőség az 1960-as, illetve az 1970-es években?
- Milyen volt településén a pártszervezet és a termelőszövetkezet viszonya, voltak-e átfedések a vezetőségben?
- Milyen volt a termelőszövetkezet kulturális élete, hogyan szervezték a dolgozók szórakozását?
- Hová jártak kikapcsolódni a hatvanas években? (Fürdők, strandok, kirándulás, utazás?)
- Milyen zenei irányzatokat szeretett? Melyeket kevésbé, és miért?
- Találkozott-e kortárs képzőművészeti alkotásokkal, kiállításokkal? Mi volt a vélemény róluk?
- Beszéljen színházi élményeiről.
- Milyen lehetőség volt az élsportba való bekapcsolódásra?
- Milyen érzés volt, mikor a szocialista rendszerben egy sportoló nemzetközi győzelme esetén felhúzták a nemzeti zászló, és eljátszották a Himnuszt?
- Említsen olyan klubokat, presszókat, szórakozóhelyeket, népszerű éttermeket lakóhelyén, melyekbe szívesen jártak a '60-as, '70-es és a '80-as években.
- Működött-e lakóhely önszerveződő színjátszókör, olvasókör, nyugdíjasklub, folyt-e szakszervezeti vagy egyéb közösségi élet?
- Melyik volt lakóhelye legnépszerűbb sportklubja, egyesülete, milyen sportokat űztek a legszívesebben?
- Tud-e arról, hogy környezetében bárkit megfigyeltek volna az állambiztonság ügynökei? (ellenőriztek, lehallgattak?)
- Ismer-e olyan esetet, amikor településén valakit ellenőriztek, zaklattak, illetve letartóztattak a hatóságok?
- Tagja volt-e valamilyen fiatalkori csoportosulásnak, galerinek, esetleg zenekarnak?
- Volt-e problémája iskolájában, munkahelyén bárkinek a külső megjelenéséből, hajviseletéből?
- Kapott-e útlevelet, járt-e szocialista, esetleg nyugati országokban?
- Hogyan emlékszik a kádár-kori életszínvonalra, érvényesülési lehetőségekre, közhangulatra?
- Milyen ellenzéki orgánumokkal találkozott a rendszerváltozás előtt?
- Tagja volt-e valamilyen ellenzéki csoportosulásnak, illetve szimpatizált-e egyes csoportokkal?
- Ismert-e Ön papot, lelkészt, egyházi személyt, bármely felekezetből, akit megpróbáltak ellehetetleníteni, vagy esetleg el is mozdították hivatalából (kiközösítettek, üldöztek, bebörtönöztek, internáltak)? Hallott-e ilyen esetről?

- Járt-e Ön valaha bármelyik felekezet istentiszteletére, és ha igen, érte-e ezért Önt vagy családját bármiféle hátrányos megkülönböztetés, kritika? Hallott-e ilyen esetről?
- Tapasztalt-e olyan esetet, amikor jó szakembert váltottak le vallásos világnézete miatt?
- Járt-e Ön bármelyik egyházi oktatási intézménybe? Ha igen, érte-e ezért Önt vagy családját bármiféle hátrányos megkülönböztetés?
- Hogyan emlékszik, milyen propaganda folyt az egyház és a vallás ellen? Hogyan vélekedett Ön az egyházzal és annak szerepéről?
- Milyen tevékenységet végeztek egyházi személyek vagy szervezetek az Ön településén? Mit folytatott ebből az állam, miután átvette az adott tevékenység irányítását?
- Lakóhelyén, munkahelyén, iskolájában mik voltak az első jelei a rendszerváltozás folyamatának?

1.5. Rendszerváltás Magyarországon

- A Gorbacsov által bevezetett reformintézkedésekről mennyit tudott? Mi volt róluk a véleménye?
- Érdeklődött-e ebben a korszakban a politika és a nemzetközi kérdések iránt? Hogyan látta/értékelte a szomszédos országok történéseit?
- Volt-e tudomása az 1980-as évek gazdasági intézkedéseiről? Mi volt róla a véleménye?
- Tagja volt-e Ön a pártnak? Ha igen, mi volt a véleménye a reformszárnyról? Egyetértett-e Ön a változtatás igényével?
- Tagja volt-e Ön valamilyen újonnan alakuló ellenzéki csoportnak? (Mit tudott róluk? Mikor hallott róluk először? Szimpatizált-e esetleg valamelyikkel? Miért azokkal?)
- Részt vett-e Ön valamilyen tömeg-rendezvényen a rendszerváltozás idején? (Bős-Nagymaros, romániai falurombolás elleni, március 15. stb.)
- Részt vett-e Ön Nagy Imre és társai újratemetésén? (Miért ment el? Hogyan értékelte a megemlékezést?)
- Részt vett-e Ön Kádár János temetésén? (Miért ment el?)
- Mikor igényelt először útlevelet? A világútlevel kiváltása után hová utazott először?
- Volt-e külföldön/nyugati országban a rendszerváltozást megelőző 20–30 évben? Ha igen hol, és melyek voltak a legmegdöbbentőbb dolgok, amiket tapasztalt (a magyarországi dolgok viszonylatában)?
- Milyen dolgokat tapasztalt a munkahelyén a rendszerváltozással kapcsolatban (milyen természetű dolgokat szabadott előtte, milyen nem, mivel volt könnyebb, nehezebb)?
- Volt-e Ön Bécsben, vagy Nyugaton bevásárló körúton? Ha igen hol, és miért ment ki? (Gorenje-láz, Mariahilfe Strasse stb.)
- Mikor kezdett el politikával foglalkozni mint magánember?
- Részt vett esetleg bármilyen értelmiségi összejövetelen, tagja volt-e bármilyen értelmiségi körnek?
- A politikai aktivitása megnőtt-e esetleg a rendszerváltozást követően? Meddig jutott el? Tagja lett-e valamilyen pártnak? Részt vett-e esetleg valamely párt kampányában?
- Ha igen, mi motiválta? Ha nem, miért nem?
- A szovjet katonai megszállásból érzékelt-e Ön valamit? Találkozott-e, ismert-e esetleg hazánk területén állomásozó szovjet katonákat? Milyen viszonyban volt velük? Mi volt róluk a véleménye?
- Mit várt a rendszerváltozástól akkor? Milyen személyes igényei voltak? (Szeretett volna pl. külföldre menni vagy céget alapítani stb.?)
- Van-e valamilyen hiányérzete a rendszerváltozással kapcsolatban?
- Hogyan változott meg az Ön, illetve közvetlen családtagjai, ismerősei élete, életkörülményei a rendszerváltozást követően (előnyök, hátrányok, egyenleg)?

2. Mintakérdések

2.1. Első minta kérdéssor – 75 év feletti interjúalany

Interjúalany: a 75 év feletti, a második világháború és következményei által erősen érintett korosztály tagjai. Ezért a beszélgetés során nagy hangsúlyt érdemes fektetni a második világháborúval kapcsolatos személyes emlékekre.

Általános, alapkérdések:

- Kérem, beszéljen születésének helyéről és idejéről! (Az adatlapon szereplő adatokat ekkor kell kitölteni.)

A családi és lakókörnyezettel és a gyermekkorral kapcsolatban megfogalmazható fontosabb kérdések:

- Kérem, beszéljen családjáról, születésének körülményeiről, szüleinél, a szülők foglalkozásáról, a család életkörülményeiről, testvéreiről, gyermekkorra meghatározó – jó és rossz – élményeiről!
- Melyek voltak a szüleitől kapott, a családi életükből merített olyan értékek (pl. nemzeti, etnikai, vallási vagy politikai közösséghez való tartozás, ezen közösségek értékeinek képviselése), melyek ma is alapvetően hatnak az Ön és családja, közvetlen környezete életére?
- Emlékszik-e a szülei és nagyszülei életéről megtudott, megismert történetekre! Kik voltak a nagyszülők, mivel foglalkoztak, életükben milyen jelentősebb változások következtek be?
- A szülőhelye, illetve esetlegesen később megváltozott lakóhelye milyen hatást gyakorolt gyermekkorára, neveltetésére?
- Milyen iskolákban folytatta tanulmányait?
- Milyen az 1945 előtti korszakról alkotott képe, vannak-e a Horthy-korszakról közvetlenül szerzett, illetve a szülők, nagyszülők és a környezett által átörökített ismeretei, megélt és átélt tapasztalatai? (a Horthy-rendszer értékei, hibái, a változtatások igénye és szükségessége, politikai tartalma, társadalmi következményei)
- A II. világháború időszakának történései milyen hatást gyakoroltak az Ön személyes sorsára, illetve családjára, ismerősei életére?
- Kérem, beszéljen ezeknek a változásoknak az okáról, lefolyásáról, közvetlen és későbbi következményeiről! Milyen újságokat olvastak környezetében? Hallgattak a családjában külföldi rádióállomást?
- A háború időszakában milyen változások történtek az Ön lakóhelyén? Hogyan viszonyultak környezetében a háborúhoz?
- Ismeretei szerint korlátozták-e családtagjait a háború időszakában szabadságukban? (honvédelmi kötelezettség teljesítése, üldöztetés, hadifogság, a hatalom részéről hátrányos, esetleg megtorló intézkedések)
- Volt-e harcoló a frontot megjáró katona a családjában?
- Mi történt vele, milyen tapasztalatai voltak?
- Milyenek voltak a háborús „hétköznapiak”?
- Mennyiben változott az étrend, és a boltok kínálata a háborús évek során?
- Hogyan fogadták lakóhelyén a német/szovjet csapatok érkezését?
- Milyen benyomást tettek a környezetében élőkre a bevonuló, harcoló német/szovjet csapatok?
- Milyen volt a katonák ruhája, fegyverzete, ellátása?
- Milyen volt a viszony a német/szovjet katonák és a magyar lakosság között. Emlékszik-e atrocitásokra?
- Mit csináltak hová menekültek légitámadások alkalmával?
- Hol és hogyan élte át a földi harcokat?
- Mennyi ideig tartózkodtak az óvóhelyeken?
- Mennyi víz és élelmiszer állt rendelkezésükre?
- Környezetében voltak polgári áldozatai a harcoknak?

Ha a második világháborút megjárta ember a megkérdezett, akkor a következő kérdéseket javasolt feltenni:

- Mikor vonult be katonának? Mi volt a beosztása, rangja?
- Mit gondolt a háborúról?
- Milyen volt a katonatársával és felettesével való kapcsolata?
- Hol harcolt? Hogyan jutottak el a hadművelési területre? Milyen volt a felszerelése?
- Milyen volt az élet a fronton? Mit ettek? Hol aludtak? Tudtak-e kapcsolatot tartani hozzátartozóikkal?
- Látott-e munkaszolgálatosokat? Milyen volt az ő sorsuk?
- Milyen volt a kapcsolat a front térségében élő polgári lakossággal? Milyen harccselekményekben vett részt?
- A harc során mitől féltek legjobban? Súlyos sebesüléstől? Fogságba eséstől? Haláltól? A harc során egysége mekkora veszteségeket szenvedett?
- Milyennek ismerte meg a szovjet hadsereg katonáit?
- Hogyan fejeződött be számára a második világháború?

A katonaként, vagy civilként szovjet fogságba esett személytől a következő kérdéseket szükséges feltenni:

- Lakóhelyén elhurcoltak-e polgári személyeket a szovjet csapatok?
- A szovjet csapatok érkezése után mikor került sor az elhurcolásokra?
- Milyen indokkal, hogyan gyűjtötték össze a civileket?
- Mit vihetett magával az elhurcolt?
- Melyik gyűjtőtáborba került?
- Tudott-e gyűjtőtábor létezéséről lakóhelyén? (Nagy táborok voltak a következő helyeken: Budapest, Vác, Cegléd, Gödöllő, Kecskemét, Székesfehérvár, Baja, Sopronkőhida, Győr, Szeged)
- Mennyi ideig voltak a gyűjtőtáborban és milyen volt ott a foglyok élete?
- Milyen útvonalon szállították ki a Szovjetunióba? Mennyi ideig tartott a kiszállítás, mennyien haltak meg környezetében útközben?
- Milyen szovjetunióbeli táborokban volt?
- Milyenek voltak az élet- és a munkakörülmények?
- Milyen nyilvántartás volt a táborokban?
- Mekkora volt a halandóság?
- Hogyan tartották nyilván a haláleseteket?
- Milyen volt a kapcsolat a foglyok és az őrök, valamint a foglyok és a helyi lakosok között?
- Milyen benyomást tettek a magyar foglyokra a szovjetunióbeli falvak, városok?
- Mikor térhettek vissza Magyarországra?
- Hogyan fogadták a visszatérőket a magyarországi átvevőtáborokban?

A vézskorszak tanúitól, vagyis azoktól, akiknek van személyes emléke a zsidóság üldözéséről a következőket javasolt megkérdezni:

- Milyen volt a kapcsolat az iskolában, illetve a környezetében az izraelita és a keresztény felekezetekhez tartozó diákok között?
- Változott-e a viszony a német megszállás után?
- Hogyan fogadták környezetében a német megszállás után hozott jogfosztó intézkedéseket?
- Emlékszik sárga csillagot viselő emberekre? Hogyan viszonyultak hozzájuk megkülönböztető jelzést nem viselő járókelők az utcákon?
- Hogyan történt lakóhelyén a zsidóság gettóba zárása?
- Mi történt az üresen maradt lakásokkal, házakkal és egyéb javakkal?
- Mit gondoltak családtagjai, ismerősei arról, hogy mi fog történni a deportáltakkal? Emlékszik a túlélők visszatérésére? Hogyan fogadták őket a lakóhelyén?

A vézskorszak túlélőinek még a további kérdéseket javasolt feltenni:

- Az 1938 és 1942 között hozott „zsidótörvények” mennyiben befolyásolták a családja életét, munkáját?
- Volt-e munkaszolgálatos a családjában? Mi történt vele?
- Tudtak-e arról, hogy mi történik a zsidókkal Európában?
- Mi történt a családjával az ország német megszállása után?
- Milyen emlékei vannak a gettósításról és a deportálásról?
- Emlékszik 1944. október 15-ére, Horthy kormányzó proklamációjára, majd a nyilas hatalomátvételre?
- Mi történt Önnel és családjával a nyilas uralom alatt? Bujkáltak? Sikerült hamis papírokat, vagy védleveket beszerezniük?

A magyarországi németesség ellen hozott jogfosztó intézkedések által érintettek, valamint a környező országokból a háború után Magyarországra menekült, vagy ide telepített személyektől következőket kell megkérdezni:

- Magyarok és más nemzetiségűek között milyen volt a kapcsolat a világháború éveitől kezdve?
- Voltak vegyes házasságok környezetében?
- Hogyan fogadták környezetében ill. távolabbi lakóhelyén a vegyes-házasságokat?
- A front átvonulása után lakóhelyén megváltozott-e az együttélés korábbi jellege, minősége?

- Elmenekültek-e lakóhelyén élő magyarok, vagy németek az előrenyomuló szovjet, jugoszláv, illetve román haderő elől?
- Voltak-e atrocitások a helyi magyar/német nemzetiségűek és a bevonuló fegyveres alakulatok között?
- Hogyan érintették a háború végén, ill. a háború után hozott jogfosztó intézkedéseket? Elvették-e anyagi javait, korlátozták-e mozgását?
- Tudomása szerint hogyan, milyen szempontok szerint jelölték ki azokat, akiket Magyarországra/Németországba telepítettek?
- Mit vihettek magukkal a kitelepülők?
- Hogyan történt a kitelepítésre kijelöltek összegyűjtése és elszállítása?
- Mi történt az elvitt személyek, családok hátramaradt ingatlanjaival és ingóságaival?
- Ha valamelyik szomszédos országból menekültként, áttelepítettként érkezett, hogyan talált munkát és lakóhelyet az új környezetben? Hogyan fogadták az új lakóhelyén?
- Lakóhelyén milyen volt a németek, magyarok együttélése a magyarországi németység részleges kitelepítésének lezárulása után?
- Tud-e olyan német kitelepítetttről, aki visszaszökött Magyarországra?
- Hogyan tudták megőrizni nemzeti identitásukat a szocializmus évtizedeiben?

Minden megkérdezettre vonatkozhatnak a következő kérdések:

- A háborús időszak, a fronton, fogságban eltöltött évek, az üldöztetés mennyiben befolyásolták személyes életét, a munkájában való előrelépés lehetőségét?
- A frontszolgálatból, a megsemmisítő táborokból, szovjet kényszermunkatáborokból való visszatérés után hogyan sikerült beilleszkednie a polgári életbe? Tudta-e folytatni tanulmányait, szakmájában helyezkedett-e el?
- A háború, a háború következményei, az üldöztetés szerepet játszott-e házastársa kiválasztásában?
- Tágabb környezetében, családjában beszélt-e a háborúval, üldöztetéssel kapcsolatos tapasztalatairól?
- Személyes szabadsága korlátozásaért, hozzátartozói elvesztéséért kapott-e kárpótlást? Mikor, kitől?
- Az 1945–49 közötti időszakban milyen fontosabb változások következtek be az Ön, illetve családja életvitelében? (lakóhelyváltozás, tulajdon, foglalkozás, politikai irányultság, kulturális helyzet, műveltségi szint, iskolázottság, az Ön és a környezetében élő személyek egyéni szabadságfokát, életét befolyásoló, erősítő, vagy korlátozó tényezők, anyagi helyzetben bekövetkezett jelentősebb változások)
- Ön vagy a közvetlen családtagjai életére mennyiben és milyen formában hatottak az országban zajló politikai változások, a demokrácia felszámolásának, a szocialista társadalmi viszonyok kialakításának fontosabb történései? Közvetlenül és közvetve mit érzékeltek az átalakulás történéseiből, hogyan értékelték ezeket a változásokat? (Személyét, családtagjait, közvetlen ismerőseit milyen hatások érték az egypártrendszerű diktatúra kiépítésének időszakában? Az átalakulás során elért nyereségek és veszteségek összehasonlítása, értékelése.)
- Saját vagy átörökölt ismeretei alapján 1945 után milyen változtatásokat tartott célszerűnek és szükségesnek?
- Milyen emlékei vannak a háború utáni időszakról? Milyenek voltak az életkörülményeik? (munkalehetőségek, munkakörülmények, lakásviszonyok, élelmiszerellátás, kulturális, művelődési lehetőségek)
- Lakóhelyének jellege (tanya, falu, kisváros, nagyváros), az oktatási lehetőségei mennyiben határozták meg a tanulási lehetőségeit?
- Nagyszülei és szülei milyen iskolai végzettséggel rendelkeztek?
- Felmenőihöz, testvéreikhez képest alacsonyabb vagy magasabb iskolai végzettségek megszerzését tették lehetővé a lakóhelyén megváltozott körülmények?
- Melyek azok az értékek, amelyekkel iskolás éve alatt gazdagodott? Az oktatás során milyen rossz tapasztalatokra tett szert?
- A lakóhelyének lehetőségei, mennyiben befolyásolták Önt a későbbi pályaválasztásban? Melyek voltak azok az előnyök, amelyek segítettek pályaválasztását (a választott foglalkozásra, munkakörre, szakmára, élethivatásra való elkészülést), illetve melyek voltak az önmegvalósítását akadályozó, korlátozó okok és körülmények?

Az „ötvenes évek”-re és az 1956-os forradalom és szabadságharc sorsalakító történéseire vonatkozó kérdések:

- Az 1948/49-ig terjedő korszakban végrehajtott változásokat mely területeken tartotta és tartja ma is elfogadhatónak, illetve a változások mely részét értékeli elhibázottnak, elutasítandónak, hibásnak és bűnösnek?
- Hogyan hatottak az 1949 és 1956 közötti időszak történései az Ön, illetve családja életére? (hagyományos életforma megőrzése, jelentősebb, vagy drasztikus változásai, lakóhely, munkahely, foglalkozás, a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely, státusz, a hatalom forrásaihoz való viszony, korlátozott hatalom birtokosa, vagy a hatalmi elit tagja, fordulatok, lent és fent, életmód és életstratégiák kialakulása, ezek változásai, a változások közvetlen és közvetett okai)
- Milyen formában vett részt az átalakulás, átalakítás folyamatában? (Politikai aktivitás esetén milyen politikai irányzatot támogatt, melyik párt által megfogalmazott politikai célok megvalósításában, milyen formában és eredményességgel vett részt?)
- Melyek voltak az elszenvedett, saját életét és környezetét érintő negatív változások? (elszenvedett humánvesztések, tulajdontól való megfosztás, hadifogság, „málenkij robot”, kitelepítés, internálás, perek, szabálysértési eljárások, emberi szabadságjogok korlátozása)
- Ön vagy családtagjai közül részt vett-e valaki a diktatúra elleni megmozdulásokban, akciókban?
- Élete során választotta-e a hatalommal szembeni ellenállás valamilyen formáját?
- Ismert-e Ön papot, lelkészt, egyházi személyt, bármely felekezetből, akit megpróbáltak ellehetetleníteni, vagy esetleg el is mozdították hivatalából (kiközösítettek, üldöztek, bebörtönöztek, internáltak)? Hallott-e ilyen esetről?
- Járt-e Ön valaha bármelyik felekezet istentiszteletére, és ha igen, érte-e ezért Önt vagy családját bármiféle hátrányos megkülönböztetés, kritika? Hallott-e ilyen esetről?
- Tapasztalt-e olyan esetet, amikor jó szakembert váltottak le vallásos világnézete miatt?
- Járt-e Ön bármelyik egyházi oktatási intézménybe? Ha igen, érte-e ezért Önt vagy családját bármiféle hátrányos megkülönböztetés?
- Hogyan emlékszik, milyen propaganda folyt az egyház és a vallás ellen? Hogyan vélekedett Ön az egyházzal és annak szerepéről?
- Milyen tevékenységet végeztek egyházi személyek vagy szervezetek az Ön településén? Mit folytatott ebből az állam, miután átvette az adott tevékenység irányítását?
- Ennyi év elteltével hogy értékeli az 1945 és 1956 közötti időszak történéseit?
- Önt és családját milyen gondok feszítették az 1956-os forradalom és szabadságharcot közvetlenül megelőző időszakban?
- Környezetében mit érzékelt az ország válságos helyzetéből, milyen formában szembesült az elégedetlenséggel, a változásokat sürgető véleményekkel?
- Mit csinált a forradalmat közvetlenül megelőző időszakban?
- Bekapcsolódott-e – és ha igen milyen formában vett részt – a fennálló rendszer javítását, megváltoztatását, felszámolását célzó mozgalmakba, megmozdulásokba?
- Az átalakítást célzó követelések mely részével értett egyet, illetve az adott helyzetben milyen célokat nem tartott támogathatónak?
- Részt vett-e a kormány rendelkezésére álló erőszakszervezetek – Néphadsereg, belső karhatalom, háttárórság, rendőrség és nem utolsósorban a szovjet csapatok – elleni fegyveres akciókban?
- Az 1956-ot megelőző időszakban tagja volt-e – ha igen, akkor milyen minőségben volt tagja – valamilyen fegyveres erőnek vagy testületnek?
- Önt és családját hogyan érintették a forradalom és szabadságharc időszakának történései? (személyi veszteségek – sérülés, haláleset, menekülés az országból – és anyagi károk, tulajdontól való megfosztás, a személyi szabadságban korlátozás – letartóztatás, börtönbüntetés, deportálás, rendőri felügyelet, munkahely időleges, vagy végleges elvesztése, foglalkozástól való ideiglenes, vagy végleges eltiltás)

A forradalomtól a rendszerváltozásig tartó időszak lehetséges kérdései:

- A forradalom és szabadságharc leverését követően mit tudott, mit érzékelt a Kádár-rendszer megtorló intézkedéseiből?
- Elszenvedte-e valamilyen formában a Kádár-rendszer megtorló intézkedéseit?

- Hogyan hatottak az 1956-os forradalmat követő időszak történései az Ön, illetve családja életére? (hagyományos életforma megőrzése, jelentősebb, vagy drasztikus változásai, lakóhely, munkahely, foglalkozás, a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely, státusz, a hatalom forrásaihoz való viszony, korlátozott hatalom birtokosa, vagy a hatalmi elit tagja, fordulatok, lent és fent, életmód és életstratégiák ki- és átalakulása, ezek változásai, a változások közvetlen és közvetett okai)
- Tud-e arról, hogy környezetében bárkit megfigyeltek volna az állambiztonság ügynökei? (Ellenőriztek, lehallgattak?)
- Ismer-e olyan esetet, amikor településén valakit ellenőriztek, zaklattak, illetve letartóztattak a hatóságok?
- Hogyan emlékszik vissza a Kádár-rendszer éveire?
- Milyen munkát végzett?
- Részt vett-e bármilyen munkahelyi szervezett programban?
- Dolgozott-e másodállásban, volt-e magánvállalkozása?
- Mit tudott venni a keresetéből?
- Hogyan jutott autóhoz, mikor vásárolt először tartós fogyasztási cikket (hűtőgép, automata mosógép, tévé)?
- Hogyan jutott el külföldre? Járt-e Bécsben bevásárlási céllal?
- Melyek voltak a környék üzemeinek leghíresebb termékei? Beszéljen munkahelye sikereiről és kudarcairól!
- Hogyan változtak lakóhelyén az 1950-es évekhez képest a '60-as és a '70-es években termesztett növénykultúrák és az állatállomány?
- Településén inkább javult vagy romlott az életminőség az 1960-as, illetve az 1970-es években? Hová jártak kikapcsolódni, szórakozni ezekben az időkben? (színház, mozi, művelődési ház, kulturális programok, strandok, kirándulás, utazás)
- Találkozott-e kortárs képzőművészeti alkotásokkal, kiállításokkal? Mi volt a vélemény róluk? Beszéljen színházi élményeiről! Milyen lehetőség volt az élsportba való bekapcsolódásra?
- Említsen olyan klubokat, presszókat, szórakozóhelyeket, népszerű éttermeket lakóhelyén, melyekbe szívesen jártak a '60-as, '70-es és a '80-as években.
- Működött-e lakóhely önszerveződő színjátszókör, olvasókör, nyugdíjasklub, folyt-e szakszervezeti vagy egyéb közösségi élet?
- Melyik volt lakóhelye legnépszerűbb sportklubja, egyesülete, milyen sportokat űztek a legszívesebben?
- Tagja volt-e valamilyen fiatalkori csoportosulásnak, galerinek, esetleg zenekarnak?
- Volt-e problémája iskolájában, munkahelyén bárkinek a külső megjelenéséből, hajviseletéből?

A rendszerváltás időszakának lehetséges kérdései:

- Mit várt a rendszerváltozástól akkor? Milyen személyes igényei voltak? (Szeretett volna pl. külföldre menni, vagy céget alapítani stb.)
- Van-e valamilyen hiányérzete a rendszerváltozással kapcsolatban?
- Hogyan hatottak a rendszerváltozás időszakának történései az Ön, illetve családja életére? (hagyományos életforma megőrzése, jelentősebb, vagy drasztikus változásai, lakóhely, munkahely, foglalkozás, a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely, státusz, a hatalom forrásaihoz való viszony, korlátozott hatalom birtokosa, vagy a hatalmi elit tagja, fordulatok, lent és fent, életmód és életstratégiák kialakulása, ezek változásai, a változások közvetlen és közvetett okai)
- Milyen formában vett részt az átalakulás, átalakítás folyamatában? (Politikai aktivitás esetén milyen politikai irányzatot támogatt, melyik párt által megfogalmazott politikai célok megvalósításában, milyen formában és eredményességgel vett részt?)

2.2. Második minta kérdéssor – 70 év körüli interjúalany

Interjúalany: harmincas évek közepén és a negyvenes évek elején született személy, meghatározóan ötvenhatos érintettséggel

Általános, alapkérdések:

- Kérem, beszéljen születésének helyéről és idejéről! (az adatlapon szereplő adatokat ekkor kell kitölteni)

A családi és lakókörnyezettel és a gyermekkorral kapcsolatban megfogalmazható fontosabb kérdések:

- Kérem, beszéljen családjáról, születésének körülményeiről, szüleiéről, a szülők foglalkozásáról, a család életkörülményeiről, testvéreiről, gyermekkorra meghatározó – jó és rossz – élményeiről!
- Melyek voltak a szüleitől kapott, a családi életükből merített olyan értékek, melyek ma is alapvetően hatnak az Ön és családja, közvetlen környezete életére?
- Emlékszik-e a szülei és nagyszülei életéről megtudott, megismert történetekre? Kik voltak a nagyszülők, mivel foglalkoztak, életükben milyen jelentősebb változások következtek be?
- Milyen az 1945 előtti korszakról alkotott képe, vannak-e a Horthy-korszakról közvetlenül szerzett, illetve a szülők, nagyszülők és a környezettől átörökített ismeretei, megélt és átélt tapasztalatai? (a Horthy-rendszer értékei, hibái, a változtatások igénye és szükségessége, politikai tartalma, társadalmi következményei)
- A II. világháború időszakának történései milyen hatást gyakoroltak az Ön személyes sorsára, illetve családjára, ismerősei életére?
- Kérem, beszéljen ezeknek a változásoknak az okáról, lefolyásáról, közvetlen és későbbi következményeiről!
- A háború időszakában milyen változások történtek az Ön lakóhelyén?
- Ismeretei szerint korlátozták-e családtagjait a háború időszakában szabadságukban? (honvédelmi kötelezettség teljesítése, üldöztetés, hadifogság, a hatalom részéről hátrányos, esetleg megtorló intézkedések)
- Környezetében voltak polgári áldozatai a harcoknak?
- A szülőhelye, illetve esetlegesen később megváltozott lakóhelye milyen hatást gyakorolt gyermekkorára, neveltetésére?
- Az 1945–49 közötti időszakban milyen fontosabb változások következtek be az Ön, illetve családja életvitelében? (lakóhelyváltozás, tulajdon, foglalkozás, politikai irányultság, kulturális helyzet, műveltségi szint, iskolázottság, az Ön és a környezetében élő személyek egyéni szabadságfokát, érzetét befolyásoló, erősítő, vagy korlátozó tényezők, anyagi helyzetben bekövetkezett jelentősebb változások)
- Ön vagy közvetlen családtagjai életére mennyiben és milyen formában hatottak az országban zajló politikai változások, a demokrácia felszámolásának, a szocialista társadalmi viszonyok kialakításának fontosabb történései? Közvetlenül és közvetve mit érzekelt az átalakulás történéseiből, hogyan értékelték ezeket a változásokat? (Személyét, családtagjait, közvetlen ismerőseit milyen hatások érték az egypártrendszerű diktatúra kiépítésének időszakában. Az átalakulás során elért nyereségek és veszteségek összehasonlítása, értékelése.)
- Történt az Ön családjában, lakóhelyén ki- és áttelepítés, internálás, Ön, vagy családtagja teljesített-e munkaszolgálatot?
- Saját vagy átörökített ismeretei alapján 1945 után milyen változtatásokat tartott célszerűnek és szükségesnek?
- Milyen emlékei vannak a háború utáni időszakról? Milyenek voltak az életkörülményeik? (munkalehetőségek, munka körülmények, lakásviszonyok, élelmiszerellátás, kulturális, művelődési lehetőségek)
- Lakóhelyének jellege (tanya, falu, kisváros, nagyváros), az oktatási lehetőségei mennyiben határozták meg a tanulási lehetőségeit?
- Nagyszülei és szülei milyen iskolai végzettséggel rendelkeztek?
- Felmenőikhez, testvéreikhez képest alacsonyabb, vagy magasabb iskolai végzettségek megszerzését tették lehetővé a lakóhelyén megváltozott körülmények?
- Melyek azok az értékek, amelyekkel iskolás éve alatt gazdagodott? Az oktatás során milyen rossz tapasztalatokra tett szert?
- A lakóhelyének lehetőségei, mennyiben befolyásolták Önt a későbbi pályaválasztásban? Melyek voltak azok az előnyök amelyek segítettek pályaválasztását (a választott foglalkozásra, munkakörre, szakmára, élethivatásra való elkészülést), illetve melyek voltak az önmegvalósítását akadályozó, korlátozó okok és körülmények?

Az „ötvenes évek”-re és az 1956-os forradalom és szabadságharc sorsalakító történéseire vonatkozó kérdések:

- Az 1948/49-ig terjedő korszakban végrehajtott változásokat mely területeken tartotta és tartja ma is elfogadhatónak, illetve a változások mely részét értékeli elhibázottnak, elutasítandónak, hibásnak és bűnösnek?

- Hogyan hatottak az 1949 és 1956 közötti időszak történései az Ön, illetve családja életére? (hagyományos életforma megőrzése, jelentősebb, vagy drasztikus változásai, lakóhely, munkahely, foglalkozás, a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely, státusz, a hatalom forrásaihoz való viszony, korlátozott hatalom birtokosa, vagy a hatalmi elit tagja, fordulatok, lent és fent, életmód és életstratégiák kialakulása, ezek változásai, a változások közvetlen és közvetett okai)
- Milyen formában vett részt az átalakulás, átalakítás folyamatában? (politikai aktivitás esetén milyen politikai irányzatot támogatt, melyik párt által megfogalmazott politikai célok megvalósításában, milyen formában és eredményességgel vett részt)
- Melyek voltak az elszenvedett, saját életét és környezetét érintő negatív változások? (elszenvedett humánveszteségek, tulajdontól való megfosztás, hadifogság, „málenkij robot”, kitelepítés, internálás, perek, szabálysértési eljárások, emberi szabadságjogok korlátozása)
- Ön vagy családtagjai közül részt vett-e valaki a diktatúra elleni megmozdulásokban, akciókban?
- Élete során választotta-e a hatalommal szembeni ellenállás valamilyen formáját?
- Ismert-e Ön papot, lelkészt, egyházi személyt, bármely felekezetből, akit megpróbáltak ellehetetleníteni, vagy esetleg el is mozdították hivatalából (kiközösítettek, üldöztek, bebörtönöztek, internáltak)? Hallott-e ilyen esetről?
- Járt-e Ön valaha bármelyik felekezet istentiszteletére, és ha igen, érte-e ezért Önt vagy családját bármiféle hátrányos megkülönböztetés, kritika? Hallott-e ilyen esetről?
- Tapasztalt-e olyan esetet, amikor jó szakembert váltottak le vallásos világnézete miatt?
- Járt-e Ön bármelyik egyházi oktatási intézménybe? Ha igen, érte-e ezért Önt vagy családját bármiféle hátrányos megkülönböztetés?
- Hogyan emlékszik, milyen propaganda folyt az egyház és a vallás ellen? Hogyan vélekedett Ön az egyházzal és annak szerepéről?
- Milyen tevékenységet végeztek egyházi személyek vagy szervezetek az Ön településén? Mit folytatott ebből az állam, miután átvette az adott tevékenység irányítását?
- Ennyi év elteltével, hogy értékeli az 1945 és 1956 közötti időszak történéseit?
- Önt és családját milyen gondok feszítették az 1956-os forradalom és szabadságharcot közvetlenül megelőző időszakban?
- Környezetében mit érzékelt az ország válságos helyzetéből, milyen formában szembesült az elégedetlenséggel, a változásokat sürgető véleményekkel?
- Mit csinált a forradalmat közvetlenül megelőző időszakban?
- Bekapcsolódott-e – és ha igen milyen formában vett részt – a fennálló rendszer javítását, megváltoztatását, felszámolását célzó mozgalmakba, megmozdulásokba?
- Az átalakítást célzó követelések mely részével értett egyet, illetve az adott helyzetben milyen célokat nem tartott támogathatónak?
- Részt vett-e a kormány rendelkezésére álló erőszakszervezetek – Néphadsereg, belső karhatalom, határőrség, rendőrség és nem utolsósorban a szovjet csapatok – elleni fegyveres akciókban?
- Az 1956-ot megelőző időszakban tagja volt-e – ha igen, akkor milyen minőségben volt tagja – valamilyen fegyveres erőnek, vagy testületnek?
- Önt és családját hogyan érintették a forradalom és szabadságharc időszakának történései? (személyi veszteségek – sérülés, haláleset, menekülés az országból – és anyagi károk, tulajdontól való megfosztás, a személyi szabadságban korlátozás – letartóztatás, börtönbüntetés, deportálás, rendőri felügyelet, munkahely időleges, vagy végleges elvesztése, foglalkozástól való ideiglenes, vagy végleges eltiltás)

– Önt mikor tartóztatták le?

- Beszéljen a letartóztatás körülményeiről!
- Érezte, hogy '56-os szerepvállalásának, tevékenységének súlyosabb következményei is lesznek?
- Miért nem választotta a menekülés útját? Miért nem hagyta el az országot?
- Ki járultak hozzá az Ön felelősségre vonásához? (besúgó, feljelentő, tanúk, a politikai nyomozati szervek nyomozói, ügyészek, bírák, börtönőrök stb.)
- Hogy zajlott le a nyomozás? Voltak-e mentő körülmények, illetve olyan személyek, akik szerették volna, ha nem büntetik meg, vagy ha viszonylag kisebb büntetést kap?
- Találkozott-e az eljárás során hamisan terhelő tanúkkal, zárkaügynökökkel?
- Alkalmaztak-e Ön ellen a vallatások során erőszakos eszközöket, testi kényszert, lelki zsarolást? Eredményesen alkalmaztak erőszakot Ön ellen? Vallott-e másokra terhelően e kényszerek hatására?

- Mi volt az, ami miatt el tudta viselni ezeket a hatásokat? Mi adott erőt ehhez? Beszéljen az Ön elleni eljárás legnehezebb időszakairól?
- Milyen bíróság, bíróságok jártak el az Ön, illetve vádlott-társai ügyében?
- Milyen büntetést szabott ki az elsőfokú és a másodfokú bíróság?
- A védőügyvédjének a tevékenységéről mi a véleménye?
- Melyik börtönben, börtönökben töltötte le a büntetést?
- Milyen viszonyok voltak a börtönben? Kik voltak akik segítettek a nehézségek elviselését, kik voltak akik a börtönéveket igyekeztek megnehezíteni?
- Mit tudott a családja az Ön sorsáról, volt-e lehetősége a találkozásra?
- Mit tudott Ön a családja sorsáról? Hogy alakult az életük az Ön letartóztatása után? Volt-e a bajban segítségük? Miben szenvedtek hiányt? Történt-e nagyobb tragédia az Ön távolléte alatt?
- Mikor és milyen körülmények között szabadult? Letöltötte a teljes büntetést, kedvezményben részesítették, vagy amnesztiával szabadult?
- Szabadulása után érték-e további retorziók? (rendőri felügyelet, a felfüggesztett büntetés következményei, állásvesztés, foglalkozástól való eltiltás)
- Kik segítettek Önt e nehézségek elviselésében, a gondok megoldásában?
- Beszél-e, illetve ha igen, mikor beszélt először szűkebb, vagy tágabb közönség előtt az meghurcoltatásáról?
- A következmények ismeretében újra megtenné, azt ami miatt börtönbüntetésre ítélték?
- A rendszerváltozást megelőzően részesült-e kegyelemben, felmentették-e a büntetés minden következménye alól?
- A rendszerváltás után kapott-e erkölcsi vagy/és anyagi elégtételt a börtönévekért, illetve az elszenvedett veszteségekért, hátrányokért?
- Ma hogy tekint az 1956-os történések aktív résztvevőire? (Forradalmárok? Ellenforradalmárok? Áldozatok? Mártírok? Hősök?)
- Tudott-e arról, hogy az 1956-os forradalom után hosszú évtizedekig voltak politikai foglyok börtönben? Megismert esetleg ilyen személyt kiszabadulása után?
- Tud-e lakóhelyén ismert 1956-os résztvevőről? Van-e közelebbi élménye vele kapcsolatban?
- Ismert disszidenseket? Mi vitte őket az ország elhagyására? Hogyan jutottak át? Aki nem jutott át, milyen büntetésben részesült?

- Ön mikor és miért hagyta el az országot?

- Beszéljen a menekülése közvetlen okairól és a menekülés körülményeiről?
- Mikor és hol lépte át a határt? Sikertült-e az első kísérlet? Ha nem sikerült, akkor hogy akadályozták meg a határ átlépésében?
- Milyen reményben távozott az országból? Későbbi reményei maradéktalanul valóra váltak? Érték-e, illetve mely területeken érték külföldön csalódások?
- Ki tudott az Ön meneküléséről? Hogy értesítette családtagjait a távozásáról, élete alakulásáról?
- Beszéljen az emigrációban töltött éveiről! (család, új család, a beilleszkedés nehézségei, tanulás, munka, érvényesülés, karrier, nyereségek és veszteségek aránya)
- Gondolt-e arra, hogy egyszer hazatér, hazatérhet?
- Mikor jöhetett először vissza Magyarországra? Hogy értékelte a távollétében bekövetkezett változásokat?
- Mikor és miért döntött úgy, hogy végleg hazatér?
- Ki és mi várta Önt a hazatérésekor? Milyen nehézségekkel szembesült? Mely területeken teljesülte a várakozásai, illetve hazatérése után milyen csalódások érték?
- Ha ma kellene döntenie, melyek azok az okok, amelyek alapján újra a hazatérést választaná?
- Melyek azok a tapasztalatok, amelyek miatt a visszatelepülést megbánta?
- Beszéljen a hazatérést követő időszakról! (család, új család, a beilleszkedés nehézségei, tanulás, munka, érvényesülés, karrier, nyereségek és veszteségek aránya)

A forradalomtól a rendszerváltozásig tartó időszak lehetséges kérdései:

- A forradalom és szabadságharc leverését követően mit tudott, mit érzékelt a Kádár-rendszer megtorló intézkedéseiből?
- Elszenvedte-e valamilyen formában a Kádár-rendszer megtorló intézkedéseit?
- Hogyan hatottak az 1956-os forradalmat követő időszak történései az Ön, illetve családja életére?

- (hagyományos életforma megőrzése, jelentősebb, vagy drasztikus változásai, lakóhely, munkahely, foglalkozás, a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely, státusz, a hatalom forrásaihoz való viszony, korlátozott hatalom birtokosa, vagy a hatalmi elit tagja, fordulatok, lent és fent, életmód és életstratégiák ki- és átalakulása, ezek változásai, a változások közvetlen és közvetett okai)
- Tud-e arról, hogy környezetében bárkit megfigyeltek volna az állambiztonság ügynökei? (Ellenőriztek, lehallgattak?)
 - Ismer-e olyan esetet, amikor településén valakit ellenőriztek, zaklattak, illetve letartóztattak a hatóságok?
 - Hogyan emlékszik vissza a Kádár-rendszer éveire?
 - Milyen munkát végzett?
 - Részt vett-e bármilyen munkahelyi szervezett programban?
 - Dolgozott-e másodállásban, volt-e magánvállalkozása?
 - Mit tudott venni a keresetéből?
 - Hogyan jutott autóhoz, mikor vásárolt először tartós fogyasztási cikket (hűtőgép, automata mosógép, tévé)?
 - Hogyan jutott el külföldre? Járt-e Bécsben bevásárlási céllal?
 - Melyek voltak a környék üzemeinek leghíresebb termékei? Beszéljen munkahelye sikereiről és kudarcairól!
 - Hogyan változtak lakóhelyén az 1950-es évekhez képest a '60-as és a '70-es években termesztett növénykultúrák és az állatállomány?
 - Településén inkább javult vagy romlott az életminőség az 1960-as illetve az 1970-es években? Hová jártak kikapcsolódni, szórakozni ezekben az időkben? (színház, mozi, művelődési ház, kulturális programok, strandok, kirándulás, utazás)
 - Találkozott-e kortárs képzőművészeti alkotásokkal, kiállításokkal? Mi volt a vélemény róluk? Beszéljen színházi élményeiről! Milyen lehetőség volt az élsportba való bekapcsolódásra?
 - Említsen olyan klubokat, presszókat, szórakozóhelyeket, népszerű éttermeket lakóhelyén, melyekbe szívesen jártak a '60-as, '70-es és a '80-as években.
 - Működött-e lakóhely önszerveződő színjátszókör, olvasókör, nyugdíjasklub, folyt-e szakszervezeti vagy egyéb közösségi élet?
 - Melyik volt lakóhelye legnépszerűbb sportklubja, egyesülete, milyen sportokat űztek a legszívesebben?
 - Tagja volt-e valamilyen fiatalkori csoportosulásnak, galerinak, esetleg zenekarnak?
 - Volt-e problémája iskolájában, munkahelyén bárkinek a külső megjelenéséből, hajviseletéből?

A rendszerváltás időszakának lehetséges kérdései:

- Mit várt a rendszerváltozástól akkor? Milyen személyes igényei voltak? (Szeretett volna pl. külföldre menni, vagy céget alapítani stb.)
- Van-e valamilyen hiányérzete a rendszerváltozással kapcsolatban?
- Hogyan hatottak a rendszerváltozás időszakának történései az Ön, illetve családja életére? (hagyományos életforma megőrzése, jelentősebb, vagy drasztikus változásai, lakóhely, munkahely, foglalkozás, a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely, státusz, a hatalom forrásaihoz való viszony, korlátozott hatalom birtokosa, vagy a hatalmi elit tagja, fordulatok, lent és fent, életmód és életstratégiák kialakulása, ezek változásai, a változások közvetlen és közvetett okai)
- Milyen formában vett részt az átalakulás, átalakítás folyamatában? (politikai aktivitás esetén milyen politikai irányzatot támogatót, melyik párt által megfogalmazott politikai célok megvalósításában, milyen formában és eredményességgel vett részt)

2.3. Második minta kérdéssor – 50 év körüli interjúalany

Interjúalany: az ötvenes években vagy később született olyan személy, akinek az életét a rendszerváltás jelentősen befolyásolta

Általános, alapkérdések:

- Kérem, beszéljen születésének helyéről és idejéről! (az adatlapon szereplő adatokat ekkor kell kitölteni)

A családi és lakókörnyezettel és a gyermekkorral kapcsolatban megfogalmazható fontosabb kérdések:

- Kérem, beszéljen családjáról, születésének körülményeiről, szüleinél, a szülők foglalkozásáról, a család életkörülményeiről, testvéreiről, gyermekkorra meghatározó – jó és rossz – élményeiről!
- Melyek voltak a szüleitől kapott, a családi életükből merített olyan értékek, melyek ma is alapvetően hatnak az Ön és családja, közvetlen környezete életére?
- Emlékszik-e a szülei és nagyszülei életéről megtudott, megismert történetekre! Kik voltak a nagyszülők, mivel foglalkoztak, életükben milyen jelentősebb változások következtek be?
- Milyen az 1945 előtti korszakról alkotott képe? Vannak-e a Horthy-korszakról a szülők, nagyszülők és a környezett által átörökített ismeretei?
- A II. világháború időszakának történései milyen hatást gyakoroltak családjára, ismerősei életére? Kérem, beszéljen ezeknek a változásoknak az okáról, lefolyásáról, közvetlen és későbbi következményeiről!
- Ismeretei szerint korlátozták-e családtagjait a háború időszakában szabadságukban? (honvédelmi kötelezettség teljesítése, üldöztetés, hadifogság, a hatalom részéről hátrányos, esetleg megtorló intézkedések)
- A szülőhelye, illetve esetlegesen később megváltozott lakóhelye milyen hatást gyakorolt gyermekkorára, neveltetésére?
- Az 1945–49 közötti időszakban milyen fontosabb változások következtek be családjára életvitelében? (lakóhelyváltozás, tulajdon, foglalkozás, politikai irányultság, kulturális helyzet, műveltségi szint, iskolázottság, a családtagok egyéni szabadságfokát, érzetét befolyásoló, erősítő, vagy korlátozó tényezők, anyagi helyzetben bekövetkezett jelentősebb változások)
- Közvetlen családtagjai életére mennyiben és milyen formában hatottak az országban zajló politikai változások, a demokrácia felszámolásának, a szocialista társadalmi viszonyok kialakításának fontosabb történései? Közvetlenül és közvetve mit érzékeltek az átalakulás történéseiből, hogyan értékelték ezeket a változásokat? (Családtagjait, közvetlen ismerőseit milyen hatások érték az egypártrendszerű diktatúra kiépítésének időszakában? Az átalakulás során elért nyereségek és veszteségek összehasonlítása, értékelése.)
- Történt az Ön családjában, lakóhelyén ki- és áttelepítés, internálás, családtagja teljesített-e munkaszolgálatot?
- Szülei, tanárai által átörökített ismeretei alapján 1945 után milyen változtatásokat tartott célszerűnek és szükségesnek?
- Lakóhelyének jellege (tanya, falu, kisváros, nagyváros), az oktatási lehetőségei mennyiben határozták meg a tanulási lehetőségeit?
- Nagyszülei és szülei milyen iskolai végzettséggel rendelkeztek?
- Felmenőikhez, testvéreikhez képest alacsonyabb, vagy magasabb iskolai végzettségek megszerzését tették lehetővé a lakóhelyén megváltozott körülmények?
- Melyek azok az értékek, amelyekkel iskolás éve alatt gazdagodott? Az oktatás során milyen rossz tapasztalatokra tett szert?
- A lakóhelyének lehetőségei, mennyiben befolyásolták Önt a későbbi pályaválasztásban? Melyek voltak azok az előnyök, amelyek segítették pályaválasztását (a választott foglalkozásra, munkakörre, szakmára, élethívatalra való elkészülést), illetve melyek voltak az önmegvalósítását akadályozó, korlátozó okok és körülmények?

Az „ötvenes évek”-re és az 1956-os forradalom és szabadságharc sorsalakító történéseire vonatkozó kérdések:

- Hogyan hatottak az 1949 és 1956 közötti időszak történései a családjára életére? (hagyományos életforma megőrzése, jelentősebb, vagy drasztikus változásai, lakóhely, munkahely, foglalkozás, a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely, státusz, a hatalom forrásaihoz való viszony, korlátozott hatalom birtokosa, vagy a hatalmi elit tagja, fordulatok, lent és fent, életmód és életstratégiák kialakulása, ezek változásai, a változások közvetlen és közvetett okai)
- Családtagjai milyen formában vettek részt az átalakulás, átalakítás folyamatában? (politikai aktivitás esetén milyen politikai irányzatot támogattak, melyik párt által megfogalmazott politikai célok megvalósításában, milyen formában és eredményességgel vettek részt)
- Melyek voltak az elszenvedett, családjára életkörülményeit és a környezetét érintő negatív változások? (elszenvedett humánveszteségek, tulajdontól való megfosztás, hadifogság, „málenkij robot”, kitelepítés, internálás, perek, szabálysértési eljárások, emberi szabadságjogok korlátozása)
- Családtagjai közül részt vett-e valaki a diktatúra elleni megmozdulásokban, akciókban?

- Családját milyen gondok feszítették az 1956-os forradalom és szabadságharcot közvetlenül megelőző időszakban?
- Szülei mit érzekelt az ország válságos helyzetéből, milyen formában szembesültek az elégedetlenséggel, a változásokat sürgető véleményekkel?
- Családtagjai bekapcsolódtak-e – és ha igen milyen formában vettek részt – a fennálló rendszer javítását, megváltoztatását, felszámolását célzó mozgalmakba, megmozdulásokba?
- Családját hogyan érintették a forradalom és szabadságharc időszakának történései? (személyi veszteségek – sérülés, haláleset, menekülés az országból – és anyagi károk, tulajdontól való megfosztás, a személyi szabadságban korlátozás – letartóztatás, börtönbüntetés, deportálás, rendőri felügyelet, munkahely időleges, vagy végleges elvesztése, foglalkozástól való ideiglenes, vagy végleges eltiltás)

A forradalomtól a rendszerváltozásig tartó időszak lehetséges kérdései:

- Hogyan hatottak az 1956-os forradalmat követő időszak történései az Ön, illetve családja életére? (hagyományos életforma megőrzése, jelentősebb, vagy drasztikus változásai, lakóhely, munkahely, foglalkozás, a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely, státusz, a hatalom forrásaihoz való viszony, korlátozott hatalom birtokosa, vagy a hatalmi elit tagja, fordulatok, lent és fent, életmód és életstratégiák ki- és átalakulása, ezek változásai, a változások közvetlen és közvetett okai)
- Hogyan emlékszik vissza a Kádár-rendszer éveire?
- Hogyan zajlottak az iskolában a november 7-i, május 1-i és az április 4-i megemlékezések?
- Részt vett a kommunista ifjúsági mozgalomban?
- Osztálytársainak hány százaléka volt tagja a KISZ-nek?
- Hogyan zajlottak az alapszervezeti foglalkozások a KISZ-ben?
- Ha tagja volt az MSZMP-nek, hogyan zajlott munkahelyén a pártélet?
- Ha felsőoktatási intézményben tanult, milyen szempont szerint választott főiskolát vagy egyetemet?
- Tanulmányai befejezése után milyen munkakörben helyezkedett el?
- Véleménye szerint a KISZ tagság, illetve az MSZMP-hez való tartozás segíthette-e a munkahelyi előmenetelt?
- Részt vett-e bármilyen munkahelyi szervezett programban?
- Dolgozott-e másodállásban, volt-e magánvállalkozása?
- Mit tudott venni a keresetéből?
- Mikor vásárolt először tartós fogyasztási cikket? (hűtőgép, automata mosógép, tévé?)
- Mikor és hogyan jutott önálló lakáshoz, autóhoz?
- Hogyan jutott el külföldre? Járt-e Bécsben bevásárlási céllal?
- Melyek voltak a környék üzemeinek leghíresebb termékei? Beszéljen munkahelye sikereiről és kudarcairól!
- Hogyan változtak lakóhelyén az 1950-es évekhez képest a '60-as és a '70-es években termesztett növénykultúrák és az állatállomány?
- Településén inkább javult vagy romlott az életminőség az 1960-as, illetve az 1970-es években?
- Tud-e arról, hogy környezetében bárkit megfigyeltek volna az állambiztonság ügynökei? (Ellenőriztek, lehallgattak?)
- Ismer-e olyan esetet, amikor településén valakit ellenőriztek, zaklattak, illetve letartóztattak a hatóságok?
- Rendszeresen járt templomba vagy gyülekezetbe?
- Hogyan került kapcsolatba az egyházzal?
- A vasárnapi istentiszteleteken kívül részt vett-e hittanórákon, zárandoklatokon és egyéb ifjúsági rendezvényeken is? (pl.: Nagymarosi Katolikus Ifjúsági Találkozó)
- Részt vett valamilyen katolikus kisközösség életében? (Regnum, Bokor, Fokolare stb.)
- Környezetében, tanulmányai helyén, munkahelyén tudtak-e az egyház iránti elkötelezettségéről? Ha igen, hátránnyal járt ez?
- Hová jártak kikapcsolódni, szórakozni ezekben az időkben? (színház, mozi, művelődési ház, kulturális programok, strandok, kirándulás, utazás)
- Melyek voltak kedvenc külföldi és magyar együttesei?
- Melyek voltak kedvenc rádió és tv műsorai?
- Hallgatott külföldi rádióállomásokat? Milyeneket? Milyen műsorokra emlékszik?

- Találkozott-e kortárs képzőművészeti alkotásokkal, kiállításokkal? Mi volt a vélemény róluk? Beszéljen színházi élményeiről! Milyen lehetőség volt az élsportba való bekapcsolódásra?
- Említsen olyan klubokat, presszókat, szórakozóhelyeket, népszerű éttermetet lakóhelyén, melyekbe szívesen jártak a '60-as, '70-es és a '80-as években.
- Működött-e lakóhely önszerveződő színjátszókör, olvasóköri, nyugdíjasklub, folyt-e szakszervezeti vagy egyéb közösségi élet?
- Melyik volt lakóhelye legnépszerűbb sportklubja, egyesülete, milyen sportokat űztek a legszívesebben?
- Tagja volt-e valamilyen fiatalkori csoportosulásnak, galerinak, esetleg zenekarnak?
- Volt-e problémája iskolájában, munkahelyén bárkinek a külső megjelenéséből, hajviseletéből?

A rendszerváltás időszakának lehetséges kérdései:

- Ennyi év elteltével hogy értékeli a rendszerváltozás időszakának történéseit?
- Önt és családját milyen gondok feszítették a rendszerváltozást közvetlenül megelőző időszakban?
- Környezetében mit érzékelt az ország válságos helyzetéből, milyen formában szembesült az elégedetlenséggel, a változásokat sürgető véleményekkel?
- Mit csinált a rendszerváltozást megelőző időszakban?
- Bekapcsolódott-e – és ha igen milyen formában vett részt – a fennálló rendszer javítását, megváltoztatását, felszámolását célzó mozgalmakba, megmozdulásokba?
- Az átalakítást célzó követelések mely részével értett egyet, illetve az adott helyzetben milyen célokat nem tartott támogathatónak?
- Hogyan emlékszik a Kádár-kori életszínvonalra, érvényesülési lehetőségekre, közhangulatra?
- A Gorbacsov által bevezetett reformintézkedésekről mennyit tudott? Mi volt róluk a véleménye?
- Lakóhelyén, munkahelyén, iskolájában mik voltak az első jelei a rendszerváltozás folyamatának?
- Mi lett a sorsa a nyolcvanas években a környék ipari és mezőgazdasági üzemeinek, szövetkezeteinek, intézményeinek? Voltak-e, illetve mikor kezdődtek meg az átalakítások, a leépítések és később a fejlesztések? Személyes és családja sorsát ezek a változások milyen formában érintették?
- Milyen dolgokat tapasztalt a munkahelyén a rendszerváltozással kapcsolatban?
- Ha tagja volt az MSZMP-nek emlékszik rá, hogyan zajlott le munkahelyén az utolsó taggyűlés?
- Hogyan fogadták az utódpart az MSZP megalakulását?
- Érdeklődött-e ebben a korszakban a politika és a nemzetközi kérdések iránt? Hogyan látta / értékelte a szomszédos országok történéseit?
- Tagja volt-e valamilyen ellenzéki csoportosulásnak, illetve szimpatizált-e egyes csoportokkal?
- Milyen ellenzéki orgánumokkal találkozott a rendszerváltozás előtt?
- Volt-e tudomása az 1980-as évek gazdasági intézkedéseiről? Mi volt róla a véleménye?
- Tagja volt-e Ön valamilyen újonnan alakuló ellenzéki csoportnak? (Mit tudott róluk? Mikor hallott róluk először? Szimpatizált-e esetleg valamelyikkel? Miért azokkal?)
- Részt vett-e Ön valamelyik tömeg-rendezvényen a rendszerváltozás idején? (A romániai falurombolás elleni felvonuláson, a Bős-nagymarosi vízlépcső elleni tüntetésen, Nagy Imre újratemetésén, a március 15-i megmozduláson)
- Részt vett-e Ön Kádár János temetésén? (Miért ment el?)
- A politikai aktivitása megnőtt-e esetleg a rendszerváltozást követően? Tagja lett-e valamelyik pártnak? Részt vett-e esetleg valamely párt kampányában? Ha igen, mi motiválta? Ha nem, miért nem?
- Környezetében hogyan vélekedtek az új pártokról és társadalmi szervezetekről?
- A szovjet katonai megszállásból érzékelt-e Ön valamit? Találkozott-e, ismert-e esetleg hazánk területén állomásozó szovjet katonákat? Milyen viszonyban volt velük? Mi volt róluk a véleménye?
- Mit várt a rendszerváltozástól akkor? Milyen személyes igényei voltak? (Szeretett volna pl. külföldre menni, vagy céget alapítani stb.?)
- Hogyan hatottak a rendszerváltozás időszakának történései az Ön, illetve családja életére? (hagyományos életforma megőrzése, jelentősebb, vagy drasztikus változásai, lakóhely, munkahely, foglalkozás, a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely, státusz, a hatalom forrásaihoz való viszony, korlátozott hatalom birtokosa, vagy a hatalmi elit tagja, fordulatok, lent és fent, életmód és életstratégiák kialakulása, ezek változásai, a változások közvetlen és közvetett okai)
- Milyen újságokat olvasott a rendszerváltás előtt és után?

- Érintette Önt a kommunista diktatúra során elszenvedett szabadságvesztés vagy vagyoni károk miatti kárpótlás vagy kárrendezés? Hogyan értékeli a kárpótlást és a kárrendezést?
- Ön szerint felelősségre kellett volna-e vonni azokat a személyeket, akik részt vettek a kommunista rendszer vélt vagy valós politikai ellenfeleinek megfélemlítésében, börtönbe zárásában, bántalmazásában, hóhérekre juttatásában?
- Van-e valamilyen hiányérzete a rendszerváltozással kapcsolatban?

V. AZ INTERJÚKÉSZÍTÉS TECHNIKAI KÖRÜLMÉNYEI

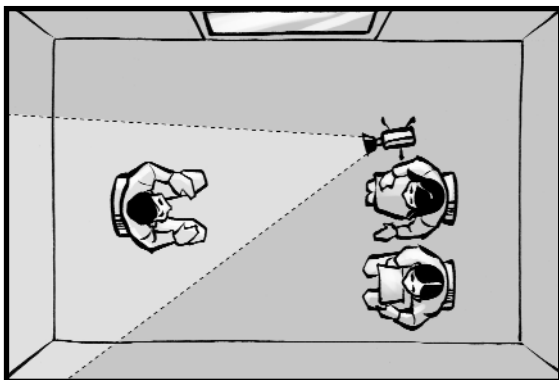
1. Néhány szó a kamerakezelésről, a világításról

A történeti interjú felhasználhatósága és információértéke nagyban függ az alkalmazott technikától és az interjú felvételének körülményeitől. A projekt során elkészített történeti interjúknak technikai szempontból meg kell felelniük az alábbi kritériumoknak:

- időtartama 20–45 perc (felfele el lehet ettől térni, lefele nem);
- legalább 720x576 képpont felbontású mpeg-formátumú film (a pályázónak azonban a nyers, tömörítetlen formátumú anyagot is a projektgazda rendelkezésére kell bocsátania);
- el van látva a szaktörténész munkacsoport által meghatározott metaadatokkal, azaz tartalmazza:
 - a készítő és az interjúalany személyes adatait;
 - a beszélgetésben érintett történelmi korszakok megjelölését;
 - melyik területhez köthető (település neve, illetve a tágabb „történelmi” régió, pl. megye, földrajzi régió);
- a kép- és hangrögzítést illetően nincsenek olyan zavaró tényezők, amelyek az interjú érthetőségét akadályozzák vagy lehetetlenné teszik (pl. a beszűrődő audiovizuális zajhatások az interjú felhasználhatóságát lényegesen csökkenthetik).

Ahhoz, hogy e technikai feltételek teljesülhessenek, érdemes az alábbiakra odafigyelni már az interjúkészítés során:

A kamera pozíciója, világítás

Lehetőség szerint nappali fénynél készítsünk beszélgetést, az interjúalanyt ne ültessük háttal az ablaknak, hanem a képen (1. ábra) látható módon pozícionáljuk a kamerát és az emlékezőt.

Ha több diák készíti a beszélgetést, fontos, hogy a kérdezők közel üljenek a kamerához, különben az interjúalany tekintete és figyelme „osztódik”, ami zavaró.

1. ábra

Amennyiben mégis mesterséges fényre van szükség, kapcsoljuk fel a plafonvilágítást, a többi lámpát pedig irányítsuk a plafonra. (2. ábra)

2. ábra

3. ábra

4. ábra

A fenti ábrákon (3. és 4. ábra) két optimális képkivágás látható. Fontos, hogy az interjúalany feje és a képkvágás között legyen „levegő”. A képkvágásban tehát legyen látható a felsőtest a gesztikuláló kezekkel, hiszen a beszédet a mesélő mozdulatai teszik teljessé.

Fontos tudnivalók

Ne világítsuk szembe az interjúalanyt!

A kamera és az interjúalany közötti optimális távolság 1,5–3 méter.

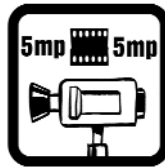
Ne ültessük háttal az ablaknak az interjúalanyt.

Figyelmeztetés: ne felejtsük el bekapcsolni a kamerát!

Fülhallgatóval ellenőrizzük, hogy valóban rögzítjük-e a hangot!

A beszélgetés elején és végén hagyjuk legalább 5 másodpercig „üresen” futni a kamerát!

Lehetőleg használjunk csíptetős mikrofont, hogy a hang minősége a legjobb legyen.

A beszélgetést zárt térben készítsük, hiszen egy bensőséges beszélgetéshez csendre és nyugalomra van szükség.

A kamerát helyezzük állványra, felvétel közben ne mozgassuk!

Az interjú készítésekor törekedjünk arra, hogy senki ne zavarja meg, akár jóindulattal a beszélgetést.

2. Az interjúk vágása, szerkesztése

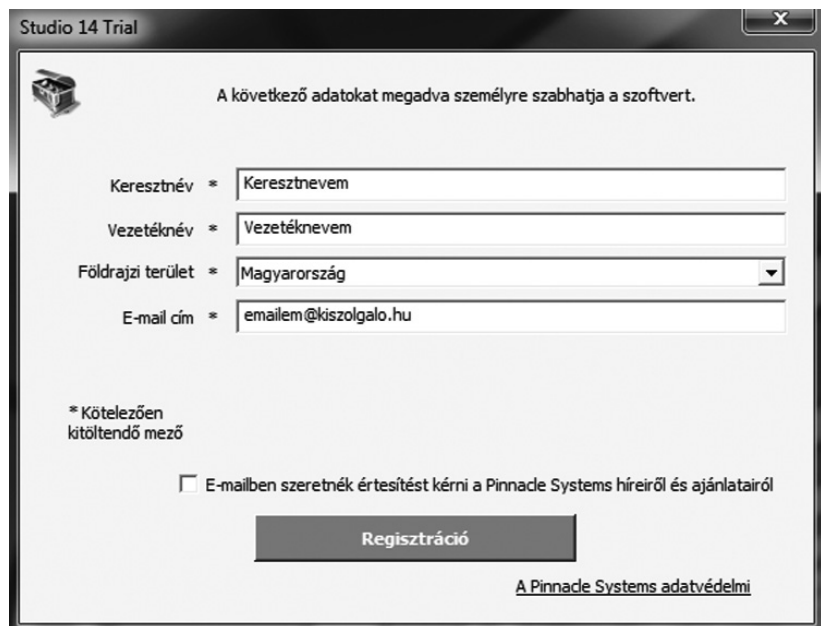
2.1. A Studio 14 szoftver installálása és használata

Az elkészült interjúk számítógépre töltéséhez és szerkesztéséhez szükség lesz egy szoftverre, amellyel e műveletek elvégezhetők. Az alábbiakban bemutatott szoftver használata természetesen csak javaslat, bármilyen, a legalapvetőbb szerkesztési műveletek elvégzésére alkalmas szoftver megfelel. A Studio 14 szoftver megvásárolható a boltokban vagy próbaverziója letölthető a hivatalos honlapról, ami kiegészíthető teljes verzióra a szoftver megvásárlása esetén. (www.pinnaclesys.com)

A program telepítése egyszerű, néhány lépésben elvégezhető:

1. Indítsuk el a telepítőt! Első lépésben a program betölti a szükséges komponenseket.
2. Kattintsunk a Studio 14 telepítésére!

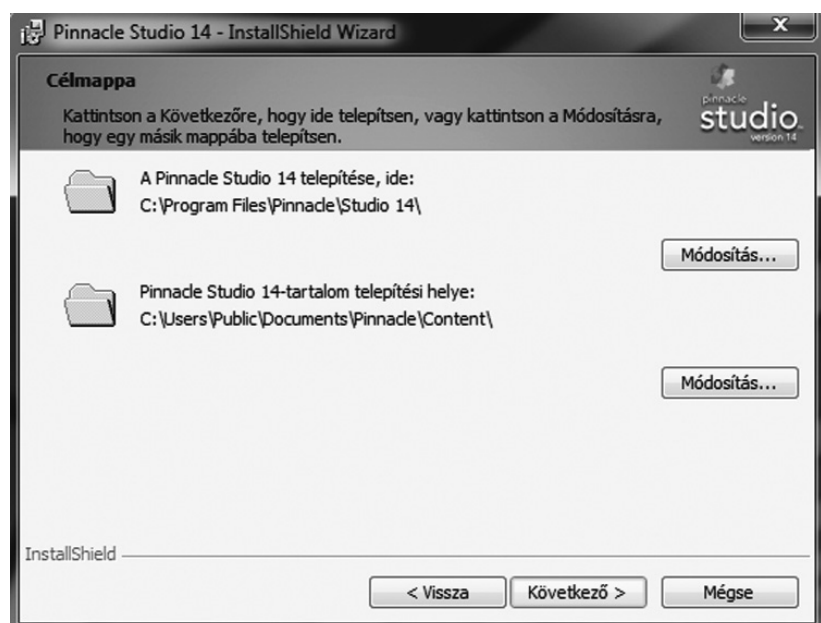
3. Válasszuk ki a telepítéshez a magyar nyelvet, majd a következő dialógusablakban töltsük ki a regisztrációhoz szükséges adatokat. A név bármi lehet, az e-mail címnek létezőnek kell lennie. Kattintsunk a regisztráció, majd az ok gombra!

The screenshot shows the 'Studio 14 Trial' registration window. The title bar reads 'Studio 14 Trial'. The main text says 'A következő adatokat megadva személyre szabhatja a szoftvert.' Below this are four fields: 'Keresztnév *' with 'Keresztnevem', 'Vezetéknév *' with 'Vezetéknevem', 'Földrajzi terület *' with a dropdown menu showing 'Magyarország', and 'E-mail cím *' with 'email@kiszolgallo.hu'. A note at the bottom left says '* Kötelezően kitöltendő mező'. There is a checkbox for 'E-mailben szeretnék értesítést kérni a Pinnacle Systems híreiről és ajánlatairól'. A 'Regisztráció' button is at the bottom center, and a link 'A Pinnacle Systems adatvédelmi' is at the bottom right.

4. Egy kis betöltés után megjelenik a telepítésvarázsló, ahol a „Következő” gombra kattintva a Licencszerződést olvashatjuk és fogadhatjuk el. Itt csak akkor tudunk továbbhaladni, ha elfogadjuk a szerződést. Fogadjuk el, és kattintsunk a léptetőgombra!

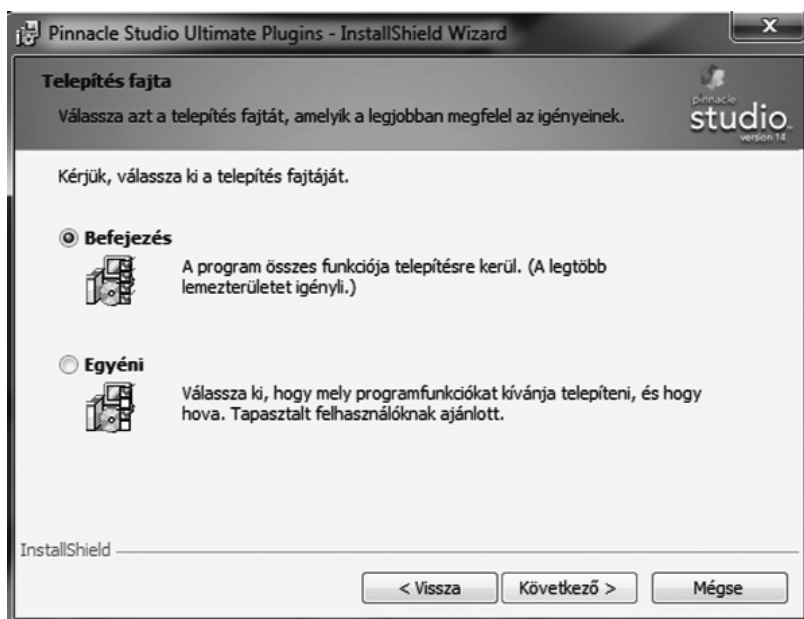
5. A következő ablakokban megadhatjuk személyes beállításainkat (melyik meghajtóra települjön a program, hol tárolja a nyers és a szerkesztett film tartalmakat, illetve az ideiglenes fájlokat). Ha valamit másképp szeretnénk beállítani, most megtehetjük (bár ezeket a beállításokat inkább csak a haladó felhasználók használják, ha mi mindenhol a felkínált beállításokat fogadjuk el, az is megfelelő). Haladjunk tovább, végül kattintsunk a „Telepítés” gombra, ami elindítja a telepítést! Várjuk meg míg a telepítő befejezi az installálást, majd kattintsunk a „Befejezés” gombra!

The screenshot shows the 'Pinnacle Studio 14 - InstallShield Wizard' window. The title bar reads 'Pinnacle Studio 14 - InstallShield Wizard'. The main text says 'Célmappa' and 'Kattintson a Következőre, hogy ide telepítsen, vagy kattintson a Módosításra, hogy egy másik mappába telepítsen.' There are two folder icons with their respective paths: 'A Pinnacle Studio 14 telepítése, ide: C:\Program Files\Pinnacle\Studio 14\' and 'Pinnacle Studio 14-tartalom telepítési helye: C:\Users\Public\Documents\Pinnacle\Content\'. Each path has a 'Módosítás...' button next to it. At the bottom, there are three buttons: '< Vissza', 'Következő >', and 'Mégse'.

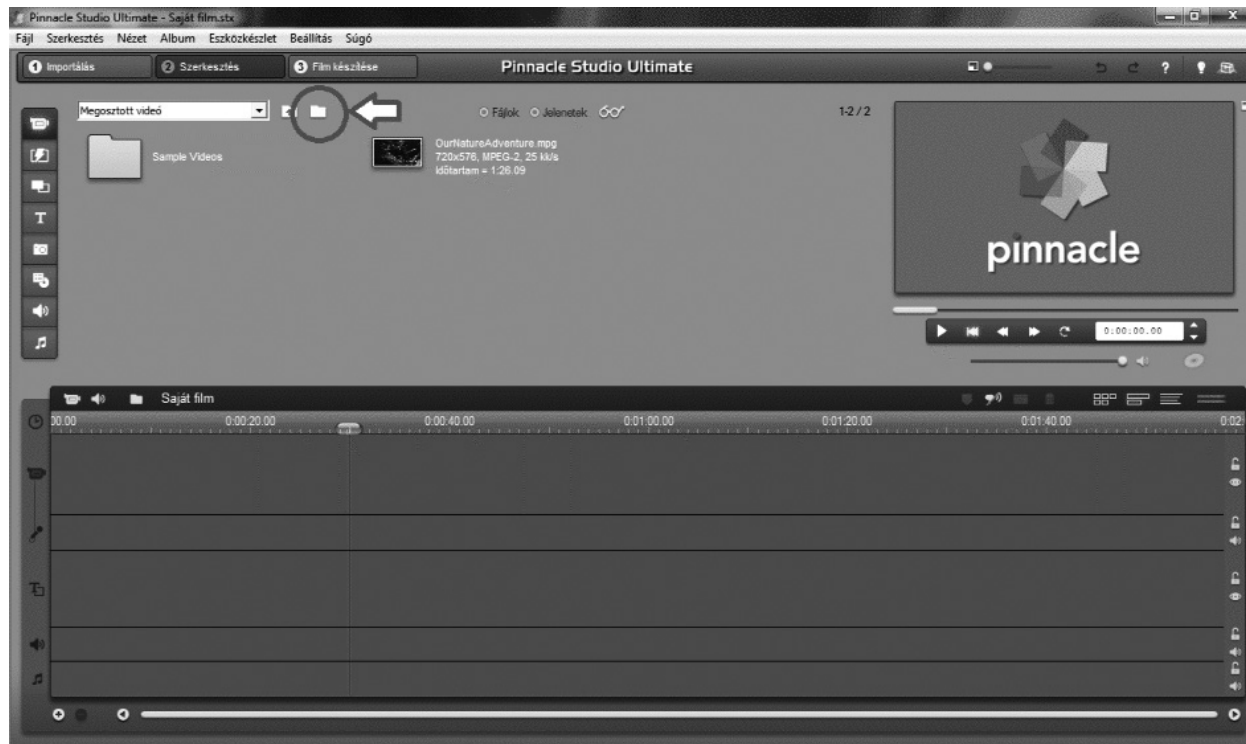
6. A szoftver megfelelő használatához még szükségünk van egy Beépülő modul használatára. Ezt ajánlja fel most nekünk a telepítő. Fogadjuk el, majd válasszuk ki a magyar nyelvet!

Itt is fogadjuk el a licenyszerződést, hagyjuk az alapértelmezett telepítési fajtát bejelölve, majd kattintsunk a „Telepítés” gombra! Várjuk meg a telepítés végét, majd nyomjunk a „Befejezés” gombra. A szoftver sikeresen feltelepült, most már kiléphetünk a telepítőből.

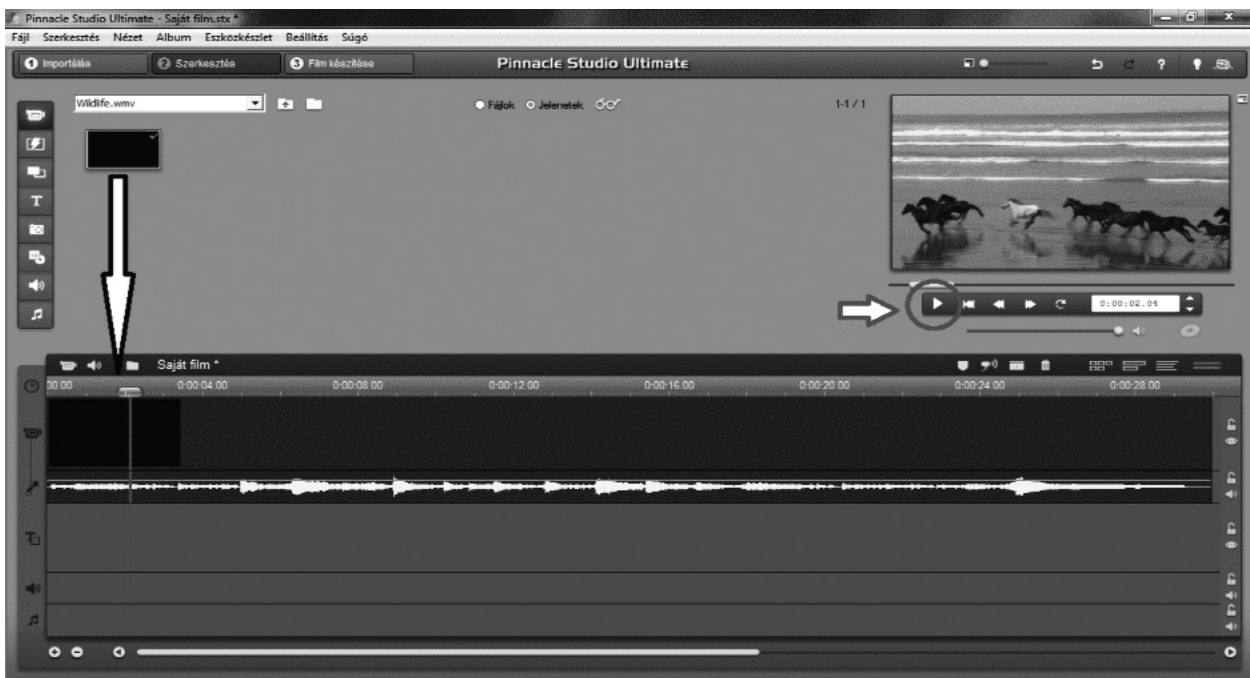

2.2. A program használata

Indítsuk el az újonnan feltelepített programunkat! Az első elindulásakor a program felajánl egy magyar nyelvű oktatófilmet, amit érdemes megnézni. Akár úgy döntünk, hogy megnézzük a bemutatót, akár úgy, hogy nem, hamarosan az alábbi képen látható felülettel találkozunk: munkánk megkezdéséhez nyissunk meg egy videót a mappa ikonra kattintva! (A felugró ablakban merevlemezünkről válasszunk ki egy videófájlt, és nyissuk meg!)

Filmünk betöltődik a programba, ahol a megszokott vezérlők segítségével le is játszhatjuk. Most viszont szerkeszteni szeretnénk, ezért fogjuk meg az egérrel a videó képét és húzzuk le a szerkesztősávba! Most ha elindítjuk a filmet, akkor már képkocára (másodpercre) pontosan láthatjuk, hogy mikor milyen kép vagy hang játszódik le.

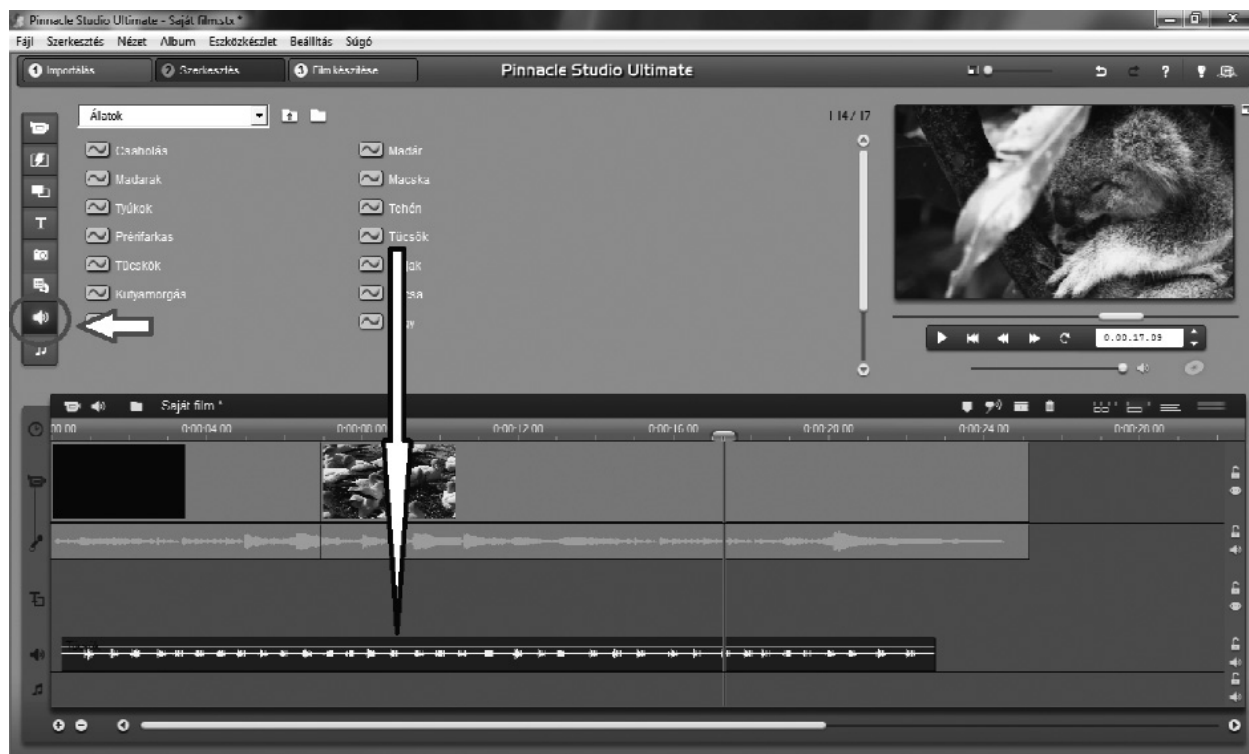

Tegyük fel, hogy szeretnénk kivágni egy részt a filmből. Ezt a következő módon tehetjük meg. A szerkesztősávon rendelkezésünkre áll egy mutató (függőleges vonal), amely mutatja, hogy a film éppen hányadik másodpercnél tart. Ezt mozgathatjuk. Mozgassuk a kivágandó rész elejéhez, majd kattintsunk a szerkesztősáv jobb felső sarkában lévő borotva ikonra! Ezzel két részre bontjuk a filmet. Ismételjük ugyanezt meg a kivágandó rész végénél is!

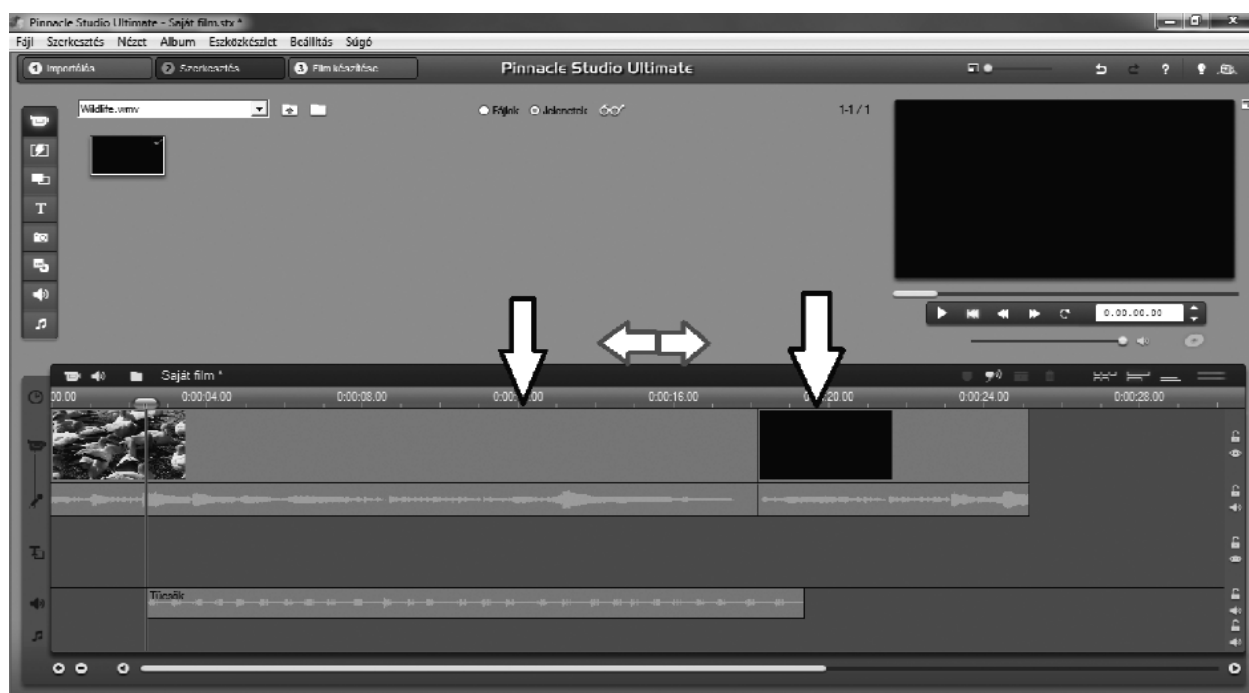

Most már három részre bontottuk a filmet, minden egyes rész egyszerűen kijelölhető. Jelöljük ki a középső részt (kattintsunk bele), majd kattintsunk a borotva melletti „kuka” ikonra! Ezzel töröljük a videó ezen részét. Így sikerül kivágni a felesleges részt. Játsszuk le megint filmünket ellenőrzésképp, nézzük meg, valóban jól sikerült-e a vágás! Ezt nem árt sokszor megtenni munkánk során, mert könnyebb javítani így a hibát. Ha nem sikerül valamit megcsinálnunk, akkor a Szerkesztés menüt megnyitva kattintsunk a Visszavonásra, ami visszavonja a legutóbbi változtatásunkat! (A visszavonás gombot a program jobb felső sarkában is megtaláljuk.)

Szóljunk néhány szót a hangokról is. Bár jellemzően ezzel nem kell tennünk semmit (amennyiben az interjúkészítés során a hangrögzítés feltételei jók voltak, és minden rendben ment), mégis érdemes a lehetőségeket áttekinteni. A program segítségével filmünkhöz hangokat adhatunk hozzá, keverhetünk, elnémíthatunk. Kattintsunk a hangszóró ikonra, hogy válasszunk egy beépített hangot! (Zenét és hangeffektusokat ugyanúgy beimportálhatunk, mint filmet.) Húzzuk le a szerkesztősávba a kiválasztottat! Most már ez is hasonlóan szerkeszthető, mint a filmünk, de ez egy különálló sávban helyezkedik el, így külön is szerkeszthető.

Áthelyezés: a sávok csoportokra bontása nemcsak a vágáshoz jó, hanem megkönnyíti azoknak az áthelyezését is. Fogjuk meg a film elejét és húzzuk a film végére! Így a két részcsoporthoz megcserelődik és fordított sorrendben fog lejátszódni.

Ha videónk elkészült, akkor a következőképp tudjuk elmenteni. Kattintsunk a film készítése fülre, majd ott válasszuk ki a legördülő menüből az MPEG-2 formátumot! Ha megelégszünk az alapbeállításokkal, akkor kattintsunk a „Fájl létrehozás”-ra!

Végezetül adjunk egy nevet a filmünknek, és mentjük el a nekünk tetsző helyre, majd várjuk meg, míg a program befejezi a fájl mentését! Most már kész az átszerkesztett videónk, amit könnyedén továbbadhatunk bárkinek. (Ha van benne hiba, akkor természetesen kijavítható. Érdeemes a projektet elmenteni, így a program legközelebbi megnyitásánál ott folytathatjuk a szerkesztést, ahol abba hagytuk.)

Szerzők: Hosszú Gyula, Knausz Imre, Babarczy Eszter,
Vezető történészek: Horváth Miklós, Stark Tamás
A történész munkacsoport tagjai: Halmy Kund, Máthé Áron, Stella Szonja, Siry János
A történész munkacsoport anyagait lektorálta: Gerő András
Az anyag összeállításában, szerkesztésében közreműködött:
Tallai Gábor, Tarcsa Zoltán, Schmidt Mária

Az anyagot lektorálta és véleményezte az „Audiovizuális emlékgyűjtés,
TÁMOP-3.2.9/08/1/A-2009-0002” kódszámú projekt szakmai felügyeletét ellátó Felsőoktatási Integrációs Testület:
Borhi László, Gerő András, Granasztói György, Hegyesiné Orsós Éva, Juhász Pál, Láncki András, M. Kiss Sándor, Schmidt Mária
XX. Század Intézet – Közép- és Kelet-Európai Történelem és
Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2010.

Felelős kiadó:
Schmidt Mária

ISBN 978-963-88081-4-1